

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

**СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА:
ДОСВІД ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ**

Монографія

за редакцією доктора економічних наук,
професора *Л. С. Шевченко*

Харків - 2012

ЗМІСТ

Передмова.....3

Частина I. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

Розділ 1. Економічні передумови становлення соціальної держави.....6
 Розділ 2. Соціальна роль держави в умовах економіки знань.....29
 Розділ 3. Нормальне суспільство як основа соціальної держави.....49
 Розділ 4. Основні засади і базові принципи захисту життєво важливих
 інтересів особи, суспільства і держави.....73

Частина II. СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 5. Соціальна відповідальність держави у сфері вищої освіти.....100
 Розділ 6. Соціальна відповідальність держави у сфері охорони здоров'я.125
 Розділ 7. Система формування доходів населення в соціальній державі..150
 Розділ 8. Відповідальність держави у сфері боротьби з соціальною
 нерівністю.....175
 Розділ 9. Страховий захист: сутність та модернізація в умовах формування
 соціальної держави в Україні.....199
 Розділ 10. Соціальна відповідальність держави в процесі включення
 національної економіки в глобальний економічний простір...226
 Література.....248

ПЕРЕДМОВА

Конституція України визначає нашу державу як демократичну, соціальну, правову (ст. 1). Найвищою соціальною цінністю в Україні проголошено людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпеку (ст. 3). Держава повинна спрямовувати свою діяльність на забезпечення прав, свобод і самореалізацію людини, гарантувати кожному громадянину високі стандарти матеріальної життєдіяльності. Отже, соціальній державі внутрішнє притаманне виконання соціальних функцій, а її домінантою є людський розвиток.

У широкому розумінні соціальна роль держави – це поведінка держави відносно суспільства, її суспільна роль: держава спрямовує суспільний вибір та розвиток, створюючи для цього необхідні правові умови та здійснюючи певні заходи, використовуючи інструментарій державної влади. Держава безпосередньо впливає на суспільний вибір напряму, цілей, моделей, форм та заходів розвитку і його реалізацію. Це *фундаментальна* соціальна роль держави.

У вузькому розумінні соціальна роль держави – це система соціальних функцій держави як напрямів її діяльності у соціальній сфері, що обумовлені її суспільною роллю та конкретизують її у певних історичних, соціально-економічних, інституціональних, політичних, міжнародних та ін. умовах суспільного розвитку. У цьому виявляється *актуальна* соціальна роль держави. Причому суспільна роль держави визначає її соціальні функції, реалізація яких є основою та чинником впливу держави на суспільний вибір та розвиток.

Виходячи з таких методологічних позицій, автори монографії здійснили політико-економічне дослідження становлення соціальної держави в Україні.

У першій частині монографії «Соціальна держава: реалізація суспільного вибору» обґрунтовано економічні передумови становлення соціальної держави та соціальну роль держави в умовах економіки знань, визначено ознаки нормального суспільства як основи соціальної держави, охарактеризовано основні засади і базові принципи захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави. Автори дійшли висновку, що реалізація головної ідеї соціальної держави в Україні ускладнюється низкою соціально-економічних чинників. Серед них – несприятливі зміни у відносинах власності; індустріальна деградація, закріплення технологічного відставання; слабка інституціональна самоорганізація всередині різних соціальних груп, роз'єднаність найманої праці. Нейтралізація зазначених чинників та пом'якшення їх негативної дії є необхідною умовою соціально-економічної модернізації суспільства, створення матеріальних передумов для розширення ступеня економічної свободи.

У другій частині монографії «Соціально відповідальна держава: пріоритети та напрями діяльності» запропоновано комплексну систему заходів щодо формування соціальної відповідальності держави перед тими, на кого рішення, які ухвалюються державними органами управління, їх дії та наслідки можуть прямо чи непрямо вплинути. Соціальна відповідальність держави має реалізовуватися у сферах вищої освіти, охорони здоров'я, формування доходів населення та боротьби з соціальною бідністю, модернізації страхового захисту, в процесі включення національної економіки в глобальний економічний простір. Особливої актуальності набуває недопущення або подолання провалів держави у соціальній сфері – випадків, коли держава не в змозі забезпечити ефективний розподіл і використання ресурсів, відсутні чіткі критерії ефективності її діяльності, немає узгодження приватних витрат і

вигод тих, хто приймає політичні рішення, з витратами і вигодами суспільства в цілому.

Автори сподіваються, що запропонували системний погляд на проблему становлення соціальної держави і запрошують науковців до конструктивної дискусії щодо поставлених у монографії питань.

Книга буде корисною викладачам, науковцям, фахівцям у галузі управління соціально-економічними процесами, студентам економічних і юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться сучасними проблемами формування соціальної держави в Україні.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Л. С. Шевченко, доктор економічних наук, професор (керівник авторського колективу) – передмова, розділ 5;

О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор – розділи 3;

Т. М. Камінська, доктор економічних наук, професор – розділ 6;

С. М. Макуха, доктор економічних наук, професор – розділ 10;

О. С. Марченко, доктор економічних наук, професор – розділ 2;

Л. В. Нечипорук, доктор економічних наук, доцент – розділ 9;

Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент – розділ 4;

О. В. Овсієнко, кандидат економічних наук, доцент – розділ 1;

О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент – розділ 8;

К. Г. Губін, кандидат економічних наук – розділ 7.

Частина I. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

Розділ 1. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Перша теоретична концепція соціальної держави з'являється у науковому обігу в середині XIX ст. у працях Лоренца фон Штейна. Йому ж належить і «класичне» визначення соціальної держави [1, с. 73-74]. Хоча деякі автори (В. Г. Постніков [2]) вважають, що тлумачення соціальної держави уперше дав Р. фон Моль у роботі «Наука поліції з засад юридичної держави». Соціальна держава за Штейном «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для усіх різних суспільних класів, для окремої особистості, яка самовизначається, завдяки своїй владі. Вона має сприяти економічному та суспільному прогресу усіх його громадян, адже, у кінцевому підсумку, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме у цьому сенсі йдеться про соціальну державу» (цитуються по [3, с. 82]).

Звісно, ідея соціальної держави, висунута Л. фон Штейном, не була абсолютно новою. В античній філософії, теоріях Т. Гоббса, Дж. Локка та інших вже здійснювалися спроби відшукати ідеальний державний устрій, який би забезпечував загальне благо для усіх громадян. Але розвиненого вигляду ця ідея починає набувати лише у 30-40 рр. XIX ст.

Поняття «соціальна держава» не має однозначного тлумачення. Так, Б. А. Кістяковський фактично ототожнює соціально справедливу та соціалістичну державу. На його думку, головна мета соціально справедливої держави – «замінити анархію, пануючу у суспільному капіталістичному виробництві, організованістю виробництва, яка буде здійснена разом з встановленням справедливих соціальних відносин» [4, с. 482-483]. С. В. Калашніков підкреслює тісний зв'язок соціальної держави з

соціалістичною ідеологією, вбачаючи у соціальній державі реалізацію соціалістичної ідеї [5, с. 65]. Схожа точка зору висловлюється і у роботах С. Алексєєва, який визначає соціальну державу як «сором'язливий аналог соціалістичної держави» [6, с. 793-795].

Л. Н. Кочеткова, навпаки, наполягає на нетотожності «соціальної» і «соціалістичної» держави [7]. Основні розбіжності між цими поняттями, на її думку, полягають у такому. По-перше, соціальна держава спрямована на збереження існуючої класової структури, хоча і використовується як засіб пом'якшення гостроти класових протиріч, тоді як соціалістична держава орієнтується на розбудову безкласового суспільства. По-друге, соціальна держава спрямована на урівноваження праці і капіталу, на відміну від соціалістичної, де і капітал, і праця перебувають в повній залежності від держави. По-третє, соціальна держава завжди демократична та гарантує громадянські права, які дають можливість добиватися виконання взятих на себе державою зобов'язань. А у соціалістичній державі стверджується пріоритет трудових, суспільних, політичних та інших колективів. По-четверте, соціальна держава орієнтується на мирні способи пом'якшення міжкласових протиріч, тоді як розбудова соціалістичної держави передбачає жорстоку класову боротьбу [7, с. 14].

В. Г. Постніков вважає, що соціальна держава – це насамперед інструмент регулювання відносин між різними соціальними групами, який забезпечує необхідний для стійкого та незалежного розвитку рівень добробуту населення [2]. Існують й інші підходи [8, с. 526-528; 9]. Не зупиняючись на їх детальному порівняльному аналізі, зазначимо лише спільні риси, притаманні соціальній державі:

- забезпечення рівності та реальності соціально-економічних прав для усіх громадян (права на працю, соціальне забезпечення, доходи не нижче прожиткового мінімуму). Оскільки реалізація цього завдання

передбачає певну матеріальну основу, держава активно втручається у процеси перерозподілу суспільного продукту, створює системи соціального забезпечення і захисту. За таких умов неодмінно обмежуються економічні інтереси деяких, частіше панівних класів, а державна влада виступає засобом їх обмеження;

- надкласовість, яка спрямовує діяльність соціальної держави на організацію нормального життя і розвитку суспільства у цілому та виступає інструментом зняття міжкласової конфліктності та соціальної напруги. Водночас слід зазначити, що концепція соціальної держави – передусім консервативний проект і тому не має на меті досягнення соціальної рівності, а лише передбачає створення умов для вільного міжкласового переходу. В якості таких умов виділяють: надання однакових прав у набутті власності, вирівнювання балансу економічної влади між найманою працею і капіталом, реалізацію суспільних потреб як підґрунтя особистісного розвитку;

- перехід від відносин «держава – суспільство» до відносин «держава – особистість», при цьому потреби особистості сприймаються державою як власні, а людина стає вищою суспільною цінністю. У зв'язку з цим дослідники вказують на нормативно-обов'язкову природу соціальної держави [5; 7, с. 11; 9, с. 138]. Держава не просто підтримує абсолютну рівність у правах, а *зобов'язана* це робити; не просто сприяє економічному та суспільному прогресу усіх громадян, а *має цьому сприяти*;

- наявність розвиненого громадянського суспільства. Добровільно накладаючи на себе певні зобов'язання, соціальна держава водночас наділяє особистість правом вимагати їх реалізації, що сприяє активному розвитку та подальшому вдосконаленню інститутів громадянського суспільства.

Окремо слід вказати на розбіжності у тлумаченні зв'язку між поняттями «соціальна» та «правова» держава. О. Лукашева, досліджуючи генезис соціальної держави, доходить висновку, що правова держава передує соціальній: «правова держава у її класичному ліберальному варіанті спиралась, передусім, на принципи індивідуальної свободи, юридичної рівності, а також невтручання держави у справи громадянського суспільства. А це призвело до глибокої фактичної нерівності, кризового стану в економіці та класової боротьби. Все це вимагало від держави переходу до нового якісного стану і виконання нею нових функцій» [10, с. 79].

Л. Кочеткова стверджує, що соціальна держава не може бути неправовою [7, с. 13], оскільки має повинно-обов'язкову природу та активно використовує державний примус. Проте правова держава, з цієї точки зору, може і не бути соціальною. На суперечливому характері єдності правового і соціального елементів у тлумаченні соціальної держави наполягають З. Гафуров та І. Ніколаєнко [11]. На їх думку, «постійне взаємопроникнення та взаємовідштовхування правового та соціального, тобто по сутності капіталістичних та соціалістичних елементів, виробництва благ для суспільства та виробництва самого суспільства, власності і влади, ринку і плану... призводить до поступового розкриття поняття соціально-правової держави з необмеженими числом її комбінацій» [11].

Слід зазначити, що у науковій літературі питання про передумови формування соціальної держави теж залишається відкритим. Більшість дослідників погоджується з тим, що основними передумовами її становлення були зміни у суспільних відносинах, які відбувалися внаслідок індустріалізації, а саме:

- загострення соціально-економічних протиріч між найманою працею і капіталом, формування безземельного робітничого класу, зростання циклічного безробіття, посилення експлуатації, масове зубожіння – усе це зумовило необхідність превентивної реакції на загрозу мобілізації робітничого класу та упередження його політичного інкорпорування. Ініціативи держави у сфері соціальної політики, зокрема, реформи Бісмарка, стали відповіддю на виникнення робітничого руху та реалізовувалися у такій послідовності: страхування від професійного травматизму, страхування здоров'я і материнства, пенсії для інвалідів та літніх людей, страхування на випадок безробіття. Для країн пізньої індустріалізації, на думку К. Пірсона [12, с. 75], була притаманна аналогічна послідовність становлення систем соціального захисту, яка охоплювала спочатку робітників ключових, а потім усіх інших галузей, у тому числі сільського господарства, утриманців, самозайнятих. Причому державні службовці, військові, подекуди лікарі й вчителі потрапляють у привілейоване положення;

- різке зниження ролі традиційних інститутів (гільдій, цехів, родини), які надавали соціальну допомогу, збільшення кількості населення старшого віку, особливо у містах, що змусило шукати нові форми соціального забезпечення [13]. Одночасно швидке економічне зростання і підвищення доходів уможливили доступність соціальної підтримки для усіх членів суспільства, створення державних систем соціального захисту та забезпечення.

До загальних причин становлення соціальної держави слід додати фактор дифузії – запозичення досвіду перших держав загального добробуту. Особливо помітним його вплив стає у період 1908-1923 рр. [12, с. 60]. У невеликих за розміром соціальних держав розвинена система

соціального страхування розглядалася як компенсаторний захід їх високої відкритості міжнародному ринку.

Прийнято виділяти такі етапи розвитку соціальної держави (Г. Ахінов, С. Калашніков [14]):

- соціалістичний (з 70-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст.) – відповідальність за добробут громадян уперше покладено на державу, яка забезпечує доступність соціальної підтримки усім членам суспільства, створює державні системи соціального забезпечення та захисту, вводить бюджетне фінансування соціальних програм та нові механізми соціальної політики у вигляді державного соціального страхування;

- правова соціальна держава (з 30-х рр. – кінець 40-х рр. XX ст.) – введення принципів соціальної держави у правове поле. Соціальні функції стають провідними для держави;

- держава соціальних послуг (кінець 40-х рр. – 60-ті рр. XX ст.) – до традиційних функцій соціальної держави додаються нові, зміст яких полягає не у компенсації неможливості досягнення певних життєвих стандартів, а у створенні умов для їх досягнення: забезпеченні повної зайнятості, соціальному патронажі, започаткуванні програм державної підтримки окремих соціальних груп та територій;

- держава загального добробуту (кінець 50-х рр. – середина 80-х рр.) – відмова від бісмарковської моделі соціальної держави, побудованої на принципах комутативної справедливості (рівність прав, використання правил справедливої винагороди – в залежності від внеску) та перехід до принципу розподільчої справедливості, спрямованої на забезпечення економічної рівності. З середини 70-х рр. ідея держави загального добробуту активно критикується через фінансові труднощі в її реалізації;

- деструкція та криза держави добробуту (початок 80-х – середина 90-х рр. XX ст.) – посилення протиріч між зростаючими соціальними

виплатами та необхідністю зниження податкового навантаження; ліквідація системи соціальної опіки у формі політики повної зайнятості внаслідок прискореної модернізації виробництва у 80-90 рр.;

- ліберальна соціальна держава (з середини 90-х рр. ХХ ст.) – відмова від патерналістської ролі, орієнтація на подолання соціального утриманства, створення умов для діяльності і розвитку громадян та їх об'єднань. Водночас соціальна держава, побудована на принципах субсидіарності, залишила за собою право втручатися тоді, коли люди не можуть подбати про себе власними зусиллями [15].

Соціальна держава – явище історичне. І сам процес її виникнення, і набір притаманних їй функцій тісно пов'язані зі змінами у суспільному виробництві. Оскільки останнє носить циклічний характер, обумовлений технологічними змінами і закономірностями руху капіталу, ритміка циклів (особливо кондратьєвських) суттєво позначається на інтенсивності соціальної активності держави та її змісті. Так, держава соціальних послуг та її подальша модифікація у державу загального добробуту у IV К-циклі уможливили реалізацію зростаючих вимог до робочої сили, висунутих IV технологічним укладом, створили необхідні соціальні умови для підвищення ступеня готовності суспільства до впровадження інновацій. Технологічна основа наступного, V К-циклу (ІТ-технології), потребувала лібералізації соціальної держави, зміщення акцентів на підтримку самоорганізації та саморозвитку як окремих індивідів, так і їх об'єднань, розширення економічної, соціальної та духовної свободи.

У сучасних умовах розвиток соціальної держави теж пов'язаний зі змінами у суспільному виробництві. Головною закономірністю нового, постіндустріального способу виробництва та його відмінністю від попереднього, індустріального, стає використання інтелектуальних компонентів – знань, інформації, науково-технічних досліджень – як

самостійних, подекуди вирішальних факторів господарського розвитку. Невід'ємність цих компонентів від людини суттєво посилює її роль у суспільстві, перетворює творчі можливості особистості, її здатність опановувати, генерувати та використовувати нові знання на основне суспільне багатство.

За таких умов людський потенціал виступає не просто рушійною силою сучасного виробництва, а й його головною метою. Уперше в історії людства критерієм суспільного прогресу стає не нагромадження матеріального багатства, збільшення випуску та удосконалення продукції, а розвиток людини та її здібностей, постійне розширення можливостей задоволення фізичних та духовних потреб. Підвищення ролі загальнокультурних, освітніх характеристик людини в господарському розвитку посилює соціальну спрямованість пріоритетів економіки, розширює межі діяльності держави. Слова Й. Шумпетера: «капіталістична система не загине від економічного краху, проте сам її успіх підриває суспільні інститути, що її захищають, та «неминуче» створить умови, у яких вона не зможе вижити та поступиться місцем соціалізму» [16, с. 439], – також вказують на безальтернативність соціалізації економічного розвитку та використання принципів соціалізму у державному устрої.

Загальна ідея соціальної держави без сумніву є надзвичайно привабливою. Зважаючи на успіхи її практичного втілення в розвинених країнах – забезпечення гарантій гідного існування для кожної людини, створення необхідних умов людського розвитку, високий рівень життя, менший рівень соціальної напруги, – вона стає орієнтиром, еталоном соціально-економічного розвитку для багатьох країн світу.

Водночас соціальна держава – далеко не ідеальний суспільний устрій, а сама теоретична концепція її розбудови не позбавлена низки протиріч. Головним з них, на нашу думку, можна вважати протиріччя між

метою соціальної держави (підтримка абсолютної рівності у правах, сприяння економічному і суспільному прогресу всіх громадян) та методами її реалізації. Від самого початку соціальна держава виникає як консервативний проект, спрямований на збереження існуючого соціально-економічного порядку – ринкової системи, невід’ємними складовими якої є економічна свобода та зумовлена нею соціальна нерівність. Тому проголошення рівності домінуючим принципом організації суспільства неодмінно викликає цілу низку питань.

Питання перше. Як співвідносяться свобода та рівність і чи можливе їх одночасне досягнення? Усе розмаїття існуючих точок зору з цього приводу зосереджене навкруги двох полярних підходів. З одного боку, теоретики лібералізму вважають, що свобода і рівність можуть співіснувати, зумовлюючи одна одну. За таких умов розширення особистої рівності та рівності можливостей збільшує свободу, а відсутність економічної свободи, навпаки, посилює нерівність [17, с. 84]. «Ніде у світі не існує настільки глибокої безодні між багатими і бідними, ніде багаті так не багатіють, а бідні – не бідніють, – пише М. Фрідмен, – як при тих соціальних системах, де на вільний ринок накладено заборону» [17, с. 103]. З другого боку, відмічається суперечливий характер взаємодії свободи і рівності, що призводить до їх взаємовиключення. Так, Р. Дворкін слушно зазначив, що «іноді забезпечити рівність можливо тільки ціною обмеження свободи, а наслідки свободи інколи виявляються згубними для рівності» [18].

Дійсно, орієнтація на ліберальний варіант держави, що спирається на принципи індивідуальної свободи та рівності можливостей, спричинила розвиток протистояння між найманою працею і капіталом, а також глибоку соціальну нерівність. Держава змушена була обмежити економічні інтереси тих членів суспільства, що володіють більшою економічною

владою, втручаючись у процеси розподілу та перерозподілу виготовленого продукту. З часом, по мірі зростання вимог до робочої сили, зумовлених науково-технічною революцією, втручання держави дедалі більше активізується. З'являється необхідність забезпечити рівні права у доступі до навчання, охорони здоров'я, соціального захисту та у розвитку територій.

Економічні методи, спрямовані на реалізацію цих завдань, – прогресивні системи оподаткування, податкове стимулювання соціальної відповідальності бізнесу, визначення пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, – передбачають державний примус та діють таким чином, що обмежують права одних соціальних груп на користь інших. Отже рівність у правах як генеральна мета соціальної держави самозаперечується способами її досягнення – примусовим, свідомим обмеженням з боку держави прав одних на користь інших.

Питання друге. Який зміст слід вкладати у поняття «рівність»? Проблеми рівності і нерівності стають актуальними для суспільства ще з часів переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького. Це була реакція на соціальне розшарування як на несправедливість, коли родоплемінна верхівка почала інституціоналізувати свої привілеї та передавати їх у спадщину. Причому негативне ставлення до майнової нерівності іноді переростало у негативне ставлення до нерівності загалом [19, с. 197]. Так ще Аристотель вказував, що «...люди вступають у розбрат не тільки внаслідок майнової нерівності, а й через нерівність в отриманих почестях» [20, с. 232]. За Аристотелем рівність буває подвійного роду – рівність за кількістю та рівність за гідністю. Справедливою є тільки рівність за гідністю [20, с. 345].

Існують різні підходи до розуміння рівності. Наприклад, соціалістичний підхід передбачає рівність людей по відношенню до

засобів виробництва при збереженні відмінностей у характері праці та розподілу предметів споживання [21, с. 455]. Комуністичний підхід – повну соціальну рівність, розподіл за принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами» [21, с. 206-207]. Ліберальна концепція рівності (Р. Дворкін) заснована на праві громадян на рівну частку соціального добробуту [18]. Однак ці підходи меншою мірою відповідають природі соціальної держави, яка не ставить на меті забезпечення тотальної рівності.

У соціальній державі принцип рівності скоріше означає правову рівність громадян перед законом, забезпечення економічної свободи людини та можливості вільно обирати вид діяльності, захист від різних форм дискримінації, добробут усіх громадян шляхом гарантування певних соціальних стандартів життя. Таким чином концепції соціальної держави відповідає *принцип рівності умов*: для усіх громадян незалежно від походження, віросповідання, соціального статусу держава вирівнює умови у досягненні мети. Методами реалізації цього принципу стають забезпечення рівного доступу до освіти, медичного забезпечення, соціального страхування, єдність культурних і освітніх стандартів, а також зобов'язання з боку держави компенсувати окремим категоріям громадян наслідки їх несприятливого становища (підтримка сиріт, інвалідів, учасників бойових дій, матерів-одинок та інших груп населення).

Проте перетворення принципу рівності умов у досягненні мети на базовий принцип рівності у соціальній державі є далеко не беззаперечним. Як правило, суспільне виправдання і підтримку цей принцип знаходить у випадках вирівнювання матеріальних умов, підтримки гідного рівня життя для всіх. Наприклад, народжені у бідних родинах теж повинні мати право на гарну освіту, а безробітні з об'єктивних причин – на фінансову допомогу. Але у випадках немайнової нерівності використання принципу рівності

умов є набагато складнішим. Його реалізація майже завжди передбачає економічну дискримінацією окремих категорій населення. Наприклад, надання податкових пільг підприємствам при прийомі на роботу молодих фахівців дискримінує їх конкурентів на ринку праці. Реалізуючи принцип рівності умов, держава змушена свідомо і послідовно вдаватися до порушення рівності, що зайвий раз підкреслює наявність протиріччя між метою соціальної держави і методами її досягнення.

Питання третє. Якщо прийняти рівність як найбільш загальну мету соціальної держави, то яким чином її слід забезпечувати? Реалізація принципу рівності умов потребує не тільки правового закріплення, а й надання державі певних економічних повноважень щодо участі у процесах розподілу і перерозподілу створеного продукту. Без цих повноважень матеріальне і моральне підтягування нижчих класів через широкі соціальні реформи є неможливим. Історично у розвитку соціальної держави змінилося декілька концепцій перерозподілу, кожна з яких ґрунтувалася на різних уявленнях про соціальну справедливість.

У моделі соціальної держави О. фон Бісмарка розподіл здійснювався на принципах солідарності та комутативної справедливості. Комутативна справедливість передбачає розподіл «за заслугами» та є ідеалом справедливої винагороди, коли кожний отримує відповідно власному внеску. Як зазначають Г. Ахінов та С. Калашніков, основну ідею комутативної справедливості виражає давній принцип *lex talionis* (лат. закон рівної відплати), який лише посилює природну нерівність людей [22].

У державі загального добробуту втілено інший принцип розподілу – розподільчу або компенсаторну справедливість. У теорії розподільчої справедливості (Дж. Ролз) компенсація нерівності має забезпечити більшу порівняно зі зрівняльним розподілом вигоду найменш процвітаючим.

Тобто блага перерозподіляються між багатими і бідними таким чином, щоб максимізувати корисність останніх. Рівність за таких умов сприймається не як однаковість кінцевих результатів або надання рівної кінцевої частки, а як справедливий розподіл. На думку Дж. Ролза, «соціальні і економічні нерівності мають бути організовані таким чином, щоб вони одночасно а) вели до найбільшої вигоди найменш процвітаючих і б) робили відкритими для усіх посади та положення в умовах чесної рівності можливостей» [23, с. 267].

Важливою відмінністю розподілу на основі комутативної та компенсаторної справедливості є те, що перший може здійснюватися і в умовах самоорганізації суспільства, на контрактній основі без участі держави (наприклад, страхові угоди, недержавні пенсійні фонди). Тоді як розподіл, що має на меті компенсаторну справедливість, є неможливим без примусу влади. Іншою відмінністю є те, що орієнтація на комутативну справедливість у розподілі при формальній рівності прав може посилити майнову нерівність. А розподільча справедливість неодмінно обмежує чийсь права, що знов повертає нас до протиріччя між метою соціальної держави та методами її досягнення.

Розвиток цього протиріччя зумовлює численні економічні труднощі у реалізації ідеї соціальної держави, до яких зазвичай відносять: «пастку бідності» (підвищення доходів бідних домогосподарств призводить або до втрати пільг, наданих державою, або до підвищення оподаткування, яке «з'їдає» підвищення доходу); розповсюдження утриманства, втрату трудової мотивації, пов'язану з гарантованим забезпеченням певного рівня доходів і життя [24, с. 187-191]; втрату гнучкості ринком праці через встановлення мінімальної заробітної плати [25, с. 113-114]; витіснення приватних інституціональних схем соціального страхування [26, с. 20, 57]; витіснення недержавних суб'єктів з ринку. З позицій критиків соціальної

держави, розширення соціальної активності держави веде до заперечення економічної і політичної свободи – головної умови стійкого розвитку. Соціальні досягнення, підриваючи власну матеріальну основу, набувають нестійкого та тимчасового характеру.

Ще одним протиріччям соціальної держави, тісно пов'язаним з попереднім, є *протиріччя між формально надкласовою сутністю соціальної держави та фактично класовою формою втілення влади*. Вище вже йшлося про те, що за своєю сутністю соціальна держава не є ані безкласовою, ані класово антагоністичною. По-перше, її діяльність не спрямована на примусове забезпечення рівності, зрівняльний розподіл, ліквідацію приватної власності. По-друге, вона зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів. Проте якраз підтримка рівності прав зумовлює необхідність користуватися владою на користь одних груп за рахунок інших.

Ще Дж. С. Мілль відмічав, що «закони і умови виробництва багатства мають характер істин, властивий природничим наукам. У них немає нічого, залежного від волі, нічого, що можна було б змінити... Інакше з розподілом багатства. Розподіл багатства цілком є справою людського закладу. Як тільки речі з'являються, люди, нарізно або колективно, можуть вчиняти з ними так, як заманеться. Вони можуть надавати їх у розпорядження кого завгодно і на будь-яких умовах» (цит. за [27, с. 89]). І хоча Дж. С. Мілль вбачав у цьому засіб збільшення сукупного суспільного добробуту шляхом впливу держави на процес розподілу (у його розумінні держава зведена до комітету «платонових» стражів [27, с. 90]), такий підхід принципово не виключає можливості оберненого впливу.

Неоптимальний вплив держави на сукупний добробут набуває підтвердження у теорії суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Ф. Хайєк, Г. Таллок), згідно з якою люди використовують урядові заклади в

особистих економічних інтересах, тим самим підриваючи спроможність держави втілювати ідею загальної рівності та максимізації суспільного добробуту. Традиційними прикладами цього у теорії суспільного вибору є: лобіювання, коли концентрований бізнес-інтерес перемагає розпилені інтереси суспільства; логролінг, під час якого загальнонаціональні інтереси приносяться у жертву регіональним, галузевим, а процес прийняття рішень перетворюється на обмін привілеями [28, с. 160-161]; отримання економічної ренти за допомогою політичного процесу [29, с. 463].

Економічними наслідками неоптимального впливу держави на сукупний добробут стає постійне збільшення державних потреб (закон А. Вагнера) та «вторинна злочинність», породжена державою (наслідок обмежувального регулювання і пов'язаних з цим повноважень державної бюрократії (Л. Бальцервич [30]). Як справедливо зазначив Д. Лал, «держави має хижацьку природу – навіть держава демократична, де у ролі хижаків виступають «медіанний» виборець та групи інтересів, – та опікується не стільки максимальним підвищенням сукупних доходів, скільки максимальним збільшенням обсягів соціального забезпечення» [27, с. 83]. З точки зору неомарксистів, соціальна держава виступає як інструмент класового контролю над економічним і соціальним життям нації заради збільшення приватного прибутку та забезпечення інтересів корпорацій. Надання матеріальних благ нужденним відбувається в обмін на визнання «морального» порядку, який викликає зубожіння [24, с. 28].

Зі зміною способу виробництва розвиток згаданих протиріч набуває нових форм, спричиняючи постійну трансформацію не тільки функцій, а й моделі соціальної держави:

- по-перше, зміни у відносинах власності, розповсюдження її асоційованих форм, зниження порівняної значущості приватної власності,

а також поява засобів виробництва, принципово невідчужуваних від працівника, значно підвищує потенціал добровільного співробітництва між людьми (ринкова кооперація, схеми взаємодопомоги). Так, А. Бузгалін, підкреслює, що одним з найбільш динамічних секторів світового господарства стає «економіка солідарності» [31, с. 18], заснована на різних формах суспільного розпорядження і привласнення. Відповідно, відбувається подолання індивідуалізму, активне відтворення коопераційних зв'язків у системі «індивід – група – суспільство», а завданням держави стає вдосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні соціальних проблем;

- по-друге, нові характеристики людського розвитку, зумовлені оновленням технологічної основи виробництва, а саме: можливість свідомо змінювати власну природу, якість та тривалість життєвого циклу і його окремих фаз; розширення доступу до раніше існуючих в обмеженій кількості благ; звільнення від матеріальної та речової залежності, – потребують розширення свободи вибору, що виявляється сумнівним в умовах прив'язки економічних прав до громадянства. Модель відносин «державна – особистість», як і економічний спосіб її втілення – перерозподіл матеріального багатства, мають еволюціонувати у напрямі іншої моделі – «державна – громадянське суспільство – особистість» та іншого способу її реалізації – удосконалення соціальних і інституціональних обмежень;

- по-третє, в умовах поступового звільнення від матеріальної залежності змінюватиметься зміст функцій соціальної держави, пов'язаних з забезпеченням рівності прав. Можна припустити, що оскільки основне багатство нового суспільства (знання та здібності) є невідчужуваним від працівника, досягнення рівності значно ускладниться, а зусилля держави

зосереджуватимуться не на перерозподілі матеріального багатства, а на забезпеченні рівності доступу до нематеріальних благ.

На завершення слід підкреслити, що у суспільства існує можливість дати адекватну відповідь на виклики постіндустріального способу виробництва і без участі держави, що послаблюватиме її інститути. Адже як зазначав І. Бентам: «чим сильніше суспільство, тим слабкіша держава, і навпаки».

Формально Україна проголошена соціальною державою [32, ст. 1]. Але, за висловом китайців, «у бджоли також спина у смужечку, хоча тигром її не назвеш». Де-юре усе виглядає доволі благополучно: існує розвинена система соціального забезпечення і захисту, багато років поспіль приймаються «соціальні» бюджети (за співвідношенням соціальних і капітальних видатків), значними є правові гарантії найманої праці. Де-факто ефективність соціальної діяльності держави вкрай низька. Вона не рятує від значного майнового розшарування, високої питомої ваги населення за межею бідності (22,6% населення у I півріччі 2011 р. отримували доходи нижче прожиткового мінімуму [33]), розповсюдження спадкової бідності, бідності працюючого населення, а головне – характеризується нерівністю та обмеженістю реальної реалізації соціально-економічних прав (доступу до освіти, медичного забезпечення, справедливого прожиткового мінімуму).

За даними соціологічних опитувань, 51,1% наших співгромадян вважає, що для досягнення високого соціального статусу необхідні впливові родичі, 36,5% – заможні батьки, 33,1% – уміння діяти в обхід закону, тоді як високі здібності, інтелект, освіта мають порівняно меншу значущість [34, с. 11]. Свідченням розбіжності у формальному і фактичному статусі соціальної держави в Україні є також прихована експлуатація робочої сили, яка відбувається за безпосередньою участю

держави. Починаючи з 2009 р. в Україні фактично існує дві мінімальні заробітні плати: одна – для усіх працюючих, інша (менша майже на 30%) – для зайнятих у бюджетній сфері.

Причини розбіжностей у формальному і фактичному статусі соціальної держави в Україні, на нашу думку, мають економічні природу, в основному пов'язану зі спотвореним характером відносин власності. Трансформація командно-адміністративної системи на ліберальних засадах спричинила концентрацію багатства у відносно невеликій привілейованій групі населення, одночасно відчуживши колишню суспільну власність від основної маси населення країни. За даними [35, с. 368], лише 2% українців відносяться до великих власників, 6% – до середніх. Ці пропорції склалися наприкінці 90-х рр. і відтоді майже не змінювалися. У 2011 р., за оцінкою журналу «Фокус», сумарні статки 200 найбагатших людей України перевищили 93 млрд. долл., що дорівнює трьом річним бюджетам країни [36]. Водночас, за даними Держстату, у середньому по країні за I півріччя 2011 р. середньомісячний дохід одного члена домогосподарства складав 1371 грн./особу [33].

Економічна нерівність і майнове розшарування, які супроводжують трансформацію відносин власності, могли б сприйматися як стимулюючий фактор економічного розвитку. Ефективне використання власності, збільшення сукупного продукту мали б сприяти нагромадженню суспільного багатства та скороченню частки нужденних. Проте, як зазначається у багатьох джерелах, власники великих капіталів не схильні до їх соціальної легітимації [34, с. 12-13; 35, с. 648]. Вони прагнуть до показового споживання, інвестицій у іноземну, а не вітчизняну економіку, ухиленню від оподаткування, від участі у модернізації виробництва. Подібні орієнтації входять у протиріччя з такими суспільними інтересами,

як забезпечення людського розвитку, подолання відсталості та бідності, формують протестні настрої у суспільстві.

Оскільки власність – наріжний камінь будь-якої правової системи, зміни у відносинах власності мають викликати відповідні зрушення у державно-правовій формі суспільства. Державна влада дедалі частіше перетворюється на спосіб легітимізації приватної власності та стає заручником приватних інтересів великого капіталу. Непоодинокими є приклади використання суспільних ресурсів на користь окремих бізнес-груп. Так, у IV кварталі 2008 р. – II кварталі 2010 р. за рахунок державного бюджету та інших галузей здійснювалася штучна підтримка гірничо-металургійного та хімічного комплексів. Для них було знижено граничну ціну природного газу (без ПДВ, цільової надбавки та транспортних виплат) і скасовано деякі надбавки до ціни. І це тоді, коли у Стратегії реформування економіки на 2010-2015 р. наголошується, що домінування сировинної складової в умовах високої відкритості економіки обертається тенденцією «збіднюючого розвитку» [37, с. 121-122]. У [35, с. 662] відмічається, що представницька влада в Україні стає ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола політико-економічних холдингів. За таких умов держава стає джерелом нерівності, розповсюдження асоціальних практик.

Ще Л. фон Штейн відмічав, що держава може пом'якшити соціальне питання шляхом створення такого соціального устрою, який дозволив би праці самій призвести до накопичення власності-капіталу [1, с. 71]. В Україні ж спроба здійснити нагромадження власності-капіталу відбувається у такі способи:

- формування значного прошарку «капіталістів без капіталу», які з'явилися в результаті безоплатної приватизації деяких видів майна [35, с. 644]). «Капіталісти без капіталу» виступають амортизаторами

назріваючого соціального невдоволення. Їх мовчазна згода стає гарантією незасудження перерозподілу капіталу як власності, легітимізації незаконно отриманих капіталів;

- спроби остаточної легітимації приватної власності, необхідність якої обґрунтовується наступним. По-перше, наголошується, що право власності встановлено тіньовими засобами на майже усі економічні об'єкти країни, тому подальше утримання власності у тіні лише посилює корупцію [35, с. 644]. По-друге, як зазначається у Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015», «наслідки руйнівної приватизації неможливо виправити зворотним шляхом відбору отриманої поза правовим полем власності». Легалізація майна має здійснюватися на прийнятних для власника і суспільства правових і фінансових засадах [37, с. 12];

- завершення приватизаційних процесів, у тому числі підприємств державного сектора і державних земельних ресурсів. Причому основна ставка має робитися на власників дрібного і середнього бізнесу як фактора, що забезпечує чималу кількість робочих місць та економічну стабільність внутрішнього ринку [35, с. 645].

Ці заходи мають двоїсті суперечливі наслідки. З одного боку, за умов належного правового забезпечення, вони дійсно унеможливають використання державної влади як інструменту незаконного перерозподілу власності, здатні зменшити утриманські настрої у суспільстві, підвищити відповідальність за власний добробут, забезпечити соціальну мобільність. З другого боку, легалізація отриманої поза правовим полем власності, навіть на прийнятних для власника і суспільства засадах, суперечить змісту соціальної держави – забезпечення рівних соціально-економічних прав, адже вона є безпосередньо спрямованою на закріплення нерівності та розшарування у суспільстві.

Ще однією причиною розбіжностей у формальному і фактичному статусі проголошеної в Україні соціальної держави є структурні диспропорції вітчизняної економіки, її індустріальна деградація, закріплення технологічного відставання. Відтворення економічного зростання в Україні тривалий час відбувається за рахунок галузей сировинного спрямування. Доволі низькою залишається питома вага продукції, спрямованої на задоволення потреб людини. Промислове виробництво переважним чином орієнтовано на експорт. Це значно розширює поле експлуатації: адже промисловий капітал не зацікавлений у підвищенні внутрішньої купівельної спроможності населення, розглядаючи його як джерело дешевої, хоча відтак і малоефективної робочої сили.

Модель сировинного розвитку закріплюється не лише суто ринковими чинниками (спрямування інвестицій у надрентабельні сировинні сектори), а й державною економічною політикою. Пільгові податкові та цінові умови діяльності мають галузі, які відтворюють енергосировинну орієнтацію економіки. У табл. 1 показано дисбаланс між внеском окремих секторів у валову додану вартість, валовий прибуток та їх часткою у податках і субсидіях. Так, добувна промисловість, сектор виробництва та перерозподілення електроенергії, газу і води отримують левову частку субсидій при доволі незначних внесках в оподаткування і валову додану вартість. Звернемо увагу на те, що внесок торгівлі, діяльності транспорту і зв'язку у ВВП значно нижчий, ніж їх частки у валовому прибутку. Цікаво також зазначити, що на сектори, орієнтовані на відтворення людського капіталу (освіта і охорона здоров'я), які забезпечують у сукупності 7,7-9,2% ВВП, припадає лише 1,8-5% валового прибутку.

Таблиця 1

Структура виробництва та розподілу ВВП України за видами економічної діяльності, % (розраховано за даними [38])

Вид економічної діяльності	Рік	Питома вага виду економічної діяльності, %					
		у випуску продукції	у валовій доданій вартості	в оплаті праці найманих працівників	у податках, пов'язаних з виробництвом	у субсидіях, пов'язаних з виробництвом	у валовому прибутку, змішаному доході
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2002	12,6	12,9	4,9	1,9	12,1	25,3
	2008	7,1	6,9	3,0	0,2	12,3	14,9
	2009	7,6	7,2	3,1	0,5	5,0	14,9
Добувна промисловість	2002	4,6	4,4	6,2	0,7	32,0	4,7
	2008	4,2	5,7	5,8	0,5	28,6	9,3
	2009	3,8	4,4	6,0	0,5	29,9	5,4
Переробна промисловість	2002	36,2	17,9	22,7	5,5	3,8	16,1
	2008	34,2	17,4	20,5	3,8	26,6	19,3
	2009	30,1	15,5	18,1	3,1	18,9	17,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2002	5,3	5,0	5,1	0,9	6,0	6,4
	2008	3,5	3,0	4,3	0,4	8,8	2,8
	2009	4,1	3,5	4,8	0,5	12,0	3,4
Будівництво	2002	3,6	3,4	4,7	2,1	2,1	2,8
	2008	5,3	3,1	4,9	0,5	0,4	1,5
	2009	3,7	2,4	3,2	0,3	0,3	1,9
Торгівля; ремонт	2002	8,1	10,9	10,3	3,5	-	13,6
	2008	10,9	13,8	10,6	2,3	-	21,6
	2009	11,5	14,2	10,3	2,4	-	23,1
Діяльність транспорту та зв'язку	2002	8,9	12,2	13,6	1,5	3,6	13,8
	2008	7,8	9,2	10,7	1,3	3,8	10,0
	2009	8,8	10,6	10,8	1,4	3,8	13,6
Освіта	2002	2,8	4,8	7,7	0,1	0,4	2,9
	2008	2,8	4,6	8,4	0,05	-	1,0
	2009	3,4	5,4	9,8	0,05	-	1,3
Охорона здоров'я, надання соціальної допомоги	2002	2,3	3,3	5,2	0,1	1,2	2,1
	2008	2,1	3,1	5,6	0,07	0,09	0,8
	2009	2,6	3,8	6,4	0,08	0,1	1,6
Інші види економічної діяльності	2002	11,0	15,6	19,4	0,2	11,0	15,5
	2008	16,3	24,0	26,1	2,2	9,4	28,8
	2009	18,4	25,7	27,5	2,0	14,0	31,9

Усе це свідчить про те, що діяльність держави не орієнтована на організацію нормального життя і розвитку суспільства у цілому, а сама держава не виступає як інструмент зняття соціальної напруги. По-перше, блокується перехід до такого способу виробництва, який потребує підвищення якості праці не за рахунок посилення експлуатації, а за

рахунок підвищення якості робочої сили. По-друге, закріплюється ситуація, у якій капітал безпосередньо не зацікавлений у розширенні купівельної спроможності основної маси населення.

За умов поглиблення протиріч між найманою працею і капіталом можна було б чекати прискорення процесів соціалізації, але цього не відбувається. Формування соціальної держави ускладнюється слабкою інституціональною самоорганізацією всередині різних соціальних груп, асиметрією доступу до інститутів державної влади. За роки реформ закріпилася роз'єднаність найманої праці (значні розбіжності в оплаті праці, пенсійному забезпеченні за галузевою та регіональною ознакою, високий рівень тіньової зайнятості). Показовим прикладом є система соціального захисту, яка посилює соціальне розшарування [39, с. 125]. Низьку результативність демонструє і податкова реформа, яка майже не спрямована на мінімізацію вторинного перерозподілу доходів (надання соціальної допомоги, пільг, субсидій тощо). Усе це знижує потенціал самоорганізації і консолідації суспільства. Суспільство дедалі частіше втрачає довіру до влади, ухиляється від правозастосування.

Незважаючи на те, що Україна офіційно проголошена соціальною державою, реалізація головної ідеї соціальної держави – підтримки абсолютної рівності у правах, зобов'язань сприяти економічному і суспільному прогресу всіх громадян, - ускладнюється низкою економічних чинників. Серед них – несприятливі зміни у відносинах власності, які уможливають використання державної влади як інструменту нагромадження, а не як інструменту балансування соціально-економічних інтересів; індустріальна деградація, несприятливі структурні зміни в економіці, закріплення технологічного відставання; слабка інституціональна самоорганізація всередині різних соціальних груп, роз'єднаність найманої праці. Нейтралізація зазначених чинників та

пом'якшення їх негативної дії є необхідною умовою соціально-економічної модернізації суспільства, створення матеріальних передумов для розширення ступеню економічної свободи.

Розділ 2. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Формування економіки знань і становлення та розвиток соціальної держави у сучасному її розумінні – це тісно взаємопов'язані процеси постіндустріальної трансформації суспільства. З одного боку, економіка знань породжує фундаментальні зміни у продуктивних силах, соціально-економічних відносинах, суспільній структурі, політиці, культурі та ін., що обумовлюють об'єктивну необхідність формування нової моделі держави, адекватній природі суспільства, заснованого на знаннях. Це модель соціальної держави, пріоритетами якої є права, свобода і самореалізація людини. З другого боку, саме соціальна держава, діяльність якої спрямована на створення необхідних умов накопичення і реалізації людського потенціалу суспільства як основи суспільного добробуту, сприяє розвитку економіки знань.

Якщо звернутися до визначення соціальної держави у сучасних наукових джерелах, то «це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину достойних умов існування, прав на соціальний захист, на участь в управлінні виробництвом...Компетенція сучасної соціальної держави набагато ширша і поширюється на такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, ринок праці, система соціального страхування від таких класичних ризиків, як хвороба, безробіття, вік тощо» [1]; «це держава, яка гарантує кожному громадянину стандарти матеріальної життєдіяльності,

що дозволяють йому реалізувати своє право на приватну і публічну автономію» [2]. Тобто домінантою соціальної держави є людський розвиток, що якнайповніше відповідає природі економіки знань. «Економіка знань – це економіка, у якій головною продуктивною силою є наука, а відповідає такій економіці суспільство знань, що характеризується найвищим рівнем розвитку творчого потенціалу людської особистості як носія і генератора знань» [3, с. 55-56].

На нашу думку, варто розрізнити соціальну роль держави у широкому і вузькому розумінні. *У широкому розумінні соціальна роль держави* – це поведінка держави відносно суспільства: держава спрямовує суспільний вибір та розвиток, створюючи для цього необхідні правові умови та здійснюючи певні заходи, використовуючи інструментарій державної влади. У цьому контексті соціальна роль держави – це її суспільна роль. Держава безпосередньо впливає на суспільний вибір напряму, цілей, моделей, форм та заходів розвитку і його реалізацію (а в умовах тоталітаризму держава визначає суспільний вибір, «підмінюючи» його корпоративним, олігархічним, клановим тощо).

У вузькому розумінні соціальна роль держави – це система соціальних функцій держави як напрямів її діяльності у соціальній сфері, що обумовлені її суспільною роллю та конкретизують її у певних історичних, соціально-економічних, інституціональних, політичних, міжнародних та ін. умовах суспільного розвитку. До них належать: «регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентація умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою); вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості; розподіл і перерозподіл доходів населення; формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці і надання соціальних гарантій економічно активній

частині населення; створення системи соціального захисту населення; забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства і т. ін.); захист навколишнього середовища тощо» [4, с. 160]. Варто підкреслити, що суспільна роль держави визначає її соціальні функції, реалізація яких є основою та чинником впливу держави на суспільний вибір та розвиток. На нашу думку, доцільним було б визначити соціальну роль держави у широкому і вузькому розумінні як відповідно фундаментальну – реалізація суспільного вибору; і актуальну – діяльність держави у соціальній сфері.

Суспільству, заснованому на знаннях, притаманні нові явища та процеси у всіх сферах його життєдіяльності, серед яких основоположними щодо змістовної трансформації соціальної ролі держави, на нашу думку, є перетворення у структурі зайнятості, бізнесу, власності, капіталу, економіки, соціуму, влади. Зазначені трансформації обумовлюють необхідність визначення нових пріоритетів, напрямів та заходів реалізації соціальної ролі держави. Розглянемо це детальніше щодо змін актуальної соціальної ролі держави в економіці знань.

І. Для економіки знань характерним є зростання, а за певного рівня її розвитку і домінування в структурі зайнятості працівників, діяльність яких безпосередньо пов'язана з продукуванням, передаванням і використанням знань як головного ресурсу їх професійної діяльності. Це працівники інтелектуальної праці, до яких належать а) працівники знань (knowledge worker); б) професіонали знань (knowledge professionals); в) адміністратори знань (knowledge executives).

Працівники знань – це працівники, головним засобом праці яких є специфічні знання, що використовуються у їх професійній діяльності. Зміст праці knowledge worker складають такі характеристики, як

професійність, індивідуалізованість і персоніфікованість процесу інтелектуальної праці і її результату, творчість, спроможність працювати у команді. П. Друкер підкреслює такі особливості працівників знань: по-перше, на відміну від усіх інших учасників трудового процесу вони самі, причому безроздільно, володіють своїми власними засобами виробництва: інтелектом, пам'яттю, знаннями, ініціативою, особистим досвідом, що належать їм нерозривно та є неявними, "прихованими". По-друге, працівники знань, поза залежності від кваліфікації, є гвинтиками деякого виробничого процесу, спроможні ефективно працювати тільки в складі колективу. На думку П. Друкера, працівник знань - зовсім не якийсь вчений-одинак, унікальний творець або керуючий, це звичайний співучасник загальної корпоративної справи, продуктом якої є знання [5]. Вважаємо, що працівникам знань притаманна ще одна особливість – відносна автономія, що забезпечується їх власністю на знання як ресурс професійної діяльності. Як підкреслює В. Л. Іноземцев, висококваліфікований сучасний фахівець, який на відміну від економічних стимулів надає перевагу можливості підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень, вже не має тієї жорсткої залежності від компанії, оскільки може вироблювати свій інформаційний продукт і поза її структур, маючи необхідні засоби виробництва у особистій власності» [6].

Професіонали знань – це фахівці, діяльність яких безпосередньо пов'язана з продукуванням, передачею (обміном), накопиченням та використанням знань (вчені, викладачі, консультанти). Для цієї групи зайнятих знання є не тільки ресурсом, а й об'єктом, предметом і результатом професійної діяльності.

Професіонали знань є їх інтеграторами. Інтеграція знань – це комплексний багатостадійний процес руху знань, результатом якого є їх втілення: а) у продукти та послуги; б) інновації; в) нові знання. Характер,

цілі, напрями і рівні інтеграції знань визначаються моделлю виробничого, господарського, наукового, інноваційного процесів, основу яких складають знання. Інтеграцію знань можливо представити у якості знанневого ланцюжка (ланцюжка інтеграції знань) – певної послідовності стадій руху знань з моменту їх створення до моменту трансформації у продукти і послуги (інноваційні продукти та послуги). Його головними складовими є створення, залучення (передача і отримання), оволодіння (освоєння), перетворення (явних знань на неявні і навпаки, індивідуальних на організаційні), накопичення, зберігання, обмін, трансформація знань. Процес інтеграції знань забезпечують учасники ланцюжка – інтегратори знань, серед яких значна роль належить професіоналам знань. У ланцюжку знань головними функціями knowledge professionals як інтеграторів знань є такі: а) вчені продукують нові знання; б) викладачі передають нові знання в процесі навчання; в) консультанти сприяють поширенню та впровадженню у господарську практику нових знань. При цьому, всі професіонали знань здійснюють накопичення, обмін, зберігання знань на основі їх кодифікації та об'єктивації, а викладачі і консультанти, як і науковці, можуть бути і творцями нових знань.

Адміністратори знань – це фахівці, що здійснюють функції управління знаннями. Треба підкреслити, що працівники і професіонали знань є адміністраторами власних знань, оскільки керують своїм пізнавальним процесом, навчанням, оволодінням, накопиченням і використанням знань. Але є і професійні адміністратори знань, для яких управління знаннями – це професійна діяльність, спрямована на створення техніко-технологічних, організаційно-економічних, мотиваційних умов і чинників ефективного здійснення ланцюжка знань, накопичення і реалізації потенціалу інтеграторів знань. На думку Дж. Стоунхауза, завданнями управління знаннями є: 1) генерація знань – індивідуальне або

організаційне навчання; 2) формалізація знань – розробка принципів, правил і процедур; 3) збереження знань – визначення відповідного типу носіїв для збереження, які допускають розподіл знань; 4) дифузія знань – розподіл знань у межах організації; 5) координація й контроль знань – забезпечення того, що організаційне знання точно й постійно використовується [7]. М. Румізен визначає управління знаннями як систематичні процеси, завдяки яким знання, необхідні для успіху організації, створюються, зберігаються, розподіляються й застосовуються [8, с. 10].

Зрушення у структурі зайнятості обумовлюють необхідність формування та здійснення *нової політики зайнятості*. По-перше, важливого значення набуває формування *національної освітньої інфраструктури ринку праці*, спрямованої на створення умов для участі працівників у певних формах безперервної освіти, забезпечення необхідного рівня їх навчання, перенавчання та самонавчання, підвищення їх кваліфікації, оволодіння новими професіями. По-друге, державна допомога працівникам повинна включати заходи щодо компенсації у різних формах їх витрат на навчання. У цьому аспекті ефективним може бути *державне страхування певних індивідуальних чи організаційних освітніх програм*. По-третє, не менш важливими є державні заходи щодо *стимулювання і страхування інвестицій роботодавців у підвищення освітнього рівня працівників*. Національна освітня інфраструктура, державна допомога і державне страхування освітніх програм і інвестицій – це ті соціальні стабілізатори, що сприяють подоланню суперечностей, обумовлених розбіжностями у структурах попиту на працю і пропозиції праці в умовах економіки знань.

Докорінної зміни потребує система підготовки професіоналів та адміністраторів знань. По-перше, зараз у вищих навчальних закладах

практично відсутня системна цілеспрямована підготовка майбутніх науковців та викладачів вищої школи. Вважається, що університетська освіта автоматично є гарантією ефективної наукової і викладацької діяльності фахівців. Але це не так. Сучасна магістратура неспроможна вирішити цю нагальну для постіндустріальної трансформації національної економіки проблему, оскільки не має такої спрямованості. Магістри повинні отримувати системні знання і навички наукової та викладацької діяльності, оскільки саме ці фахівці знань забезпечують створення, накопичення та ефективне використання знань як головного ресурсу економічного розвитку. По-друге, підготовка фахівців знань, що надають знаннємісткі послуги (консультантів), взагалі залишається поза увагою держави. Необхідним є впровадження магістерських програм з підготовки фахівців з консультування з проблем інноваційної, науково-технічної діяльності тощо. Приміром, визначення державою стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку повинно супроводжуватися розробкою заходів щодо підготовки консультантів з певних інноваційних програм. По-третє, важливим є оновлення системи підготовки управлінців різних рангів, які повинні бути адміністраторами знань, що забезпечують ефективне використання знаннєвих ресурсів суспільства. По-четверте, на нашу думку, сучасний стан підготовки та реалізації у суспільних інтересах потенціалу фахівців знань в Україні можливо охарактеризувати як «розтрату умів», що знаходить свій прояв у таких негативних явищах як еміграція knowledge professionals, їх праця не за фахом і кваліфікацією, безробіття. «Розтрата умів» свідчить про значні втрати знаннєвого ресурсу розвитку національної економіки, породжує соціальні суперечності та конфлікти, що вимагає від держави здійснення системних заходів щодо їх подолання. *Необхідна спеціальна державна програма підготовки, працевлаштування та соціального захисту фахівців знань.*

II. Економіка знань характеризується інтелектуалізацією бізнесу, формуванням та розвитком інтелектуального підприємництва, суб'єктом якого є підприємці знань (*knowledge entrepreneurs*). Важливо підкреслити, що бізнес у будь-якій галузі економіки є двовекторним, становить собою поєднання інтелектуальних і підприємницьких характеристик. Особливістю інтелектуального бізнесу є те, що фундаментом його успіху є інтелектуальна діяльність, головним чинником – знання та досвід підприємців, продуктом – інтелектуальний продукт. Тобто інтелектуальний бізнес характеризується вирішальною роллю інтелектуального вектору у забезпеченні його ефективності і конкурентоспроможності. Роль підприємницького вектору полягає в забезпеченні комерціалізації (маркетизації) знаннємісткої продукції інтелектуального бізнесу, її визнання ринком.

Сутнісною рисою інтелектуального бізнесу є інновативність - здатність підприємців знань чітко й адекватно реагувати на найменші зміни на ринку шляхом випуску нової або вдосконалення старої продукції, впровадження нових технологій виробництва й збуту, реструктуризації, удосконалення системи внутрішньофірмового управління й використання новітніх маркетингових стратегій [9, с. 11].

Інновативність бізнесу ґрунтується на потребі і здатності *knowledge entrepreneurs* сприймати, впроваджувати й використовувати інноваційні ідеї та продукти. П. Друкер у вступі до книги «Бизнес и инновации» пише, що ця книга представляє інновації і підприємництво як діяльність і галузь знань [10, с. 7]. Дійсно, інтелектуальне підприємництво і інновації – це єдина система, що базується на знаннях і забезпечує продукування нових знань та їх впровадження.

Сприйнятливість до нововведень, постійні пошуки нових ідей і рішень, їх продукування й втілення у господарську практику –

фундаментальні умови конкурентоспроможності інтелектуального бізнесу як інтелектуального новаторства. Інтелектуальний бізнес є творчим, його ефективність безпосередньо залежить від ступеня його креативності.

Інтелектуалізація бізнесу обумовлює формування нових організаційних форм підприємництва, набуття фірмами рис інтелектуальної організації, що навчається. Інтелектуальна організація (knowledge-based organizations) – це організація, де «... кожен індивідуум стає мікросвітом цілого, він відбиває ціле через свою поведінку. Кожен є індивідуальним віддзеркаленням мислення організації» [11, с. 30].

Інтелектуальна фірма є організацією, що навчається (learning organization), «у якій не можна не вчитися, тому що навчання вплітається в тканину життя» [12, с. 33]. Організацією, що здатна створювати, набувати і поширювати знання, змінювати свою поведінку відповідно до нової інформації, оригінальними ідеями і сучасними системами мислення [13, с. 109]. П. Сенге, про якого М. Румізен пише як про основоположника теорії організацій, що навчаються, визначає останні як місце, «у якому люди постійно розширюють свої можливості створення результатів, до яких вони насправді прагнуть, у якому вирощуються нові широкомасштабні способи мислення, у якому люди постійно вчаться тому, як учитися разом» [8, с. 23]. Інтелектуальна фірма не тільки використовує, а й постійно продукує знання, забезпечує їх рух у внутрішньому і зовнішньому середовищі. Таким чином, фірму як організаційну форму інтелектуального бізнесу в економіці знань можливо визначити інтегратором знань – організацією інтелектуального бізнесу, що інтегрує знання та забезпечує їх ефективне (прибуткове) використання з метою виробництва знаннємістких продуктів (послуг). Як пише Р. Грант, головна функція фірми – інтегрування спеціалізованих знань у товари та послуги [14, с. 59].

Визначна роль інтелектуального бізнесу та knowledge entrepreneurs у розбудові засад економіки знань вимагає *нової політики держави щодо розвитку підприємництва*. Соціальна політика держави повинна сприяти формуванню та розвитку «підприємницького суспільства», у якому інтелектуальне підприємництво є системним явищем, охоплює усі галузі та сфери економіки. «У підприємницькому суспільстві перед усіма стоїть найскладніше завдання, від вирішення якого залежить, чи будуть використані усі існуючі можливості або ні: це необхідність постійного навчання і перекваліфікації» [10, с. 411]. Підприємницьке суспільство базується на інноваціях, що вимагає від бізнесу постійного навчання, а від держави – *створення необхідних умов розвитку інтелектуального підприємництва*.

III. Формування економіки знань обумовлює суттєві зміни у структурі власності, зокрема за її об'єктним і суб'єктним критеріями. За об'єктним критерієм значної ролі набуває інтелектуальна власність – «матеріалізовані або нематеріальні нові знання, які належать юридичній чи фізичній особі» [15, с. 27]. «Звичайно власність на знання називається інтелектуальною власністю» [16, с. 39]. Отже, знання – це об'єкт інтелектуальної власності, зміст якої – система економічних відносин з приводу привласнення цього специфічного об'єкту. Як пише Л. І. Федулова, інтелектуальна власність – це особливий вид власності, об'єктами якої є творіння людського розуму та інтелекту [3, с. 152].

На нашу думку, *інтелектуальна власність – це відносини привласнення – відчуження знань, що здійснюються між їх творцем (творцями) та користувачем (користувачами) з приводу їх продукування, передачі/залучення, обміну, розповсюдження, трансформації, накопичення та ін.* Відносини інтелектуальної власності складають основу їх інтеграції у виробничому та інноваційному процесах. Інтелектуальна власність – це

«пучок правомочностей» щодо знань, насамперед, інноваційних, прийняття - передавання яких складають фундаментальну умову економіки знань.

За суб'єктивним критерієм інтелектуальна власність в економіці знань є власністю на знання (суб'єктивні, кодифіковані, об'єктивовані) а) працівників знань; б) професіоналів знань; г) підприємців знань та організацій інтелектуального бізнесу; д) некомерційних недержавних організацій; е) держави.

Сучасна модель системного інтегрованого інноваційного процесу, урізноманітнення інтелектуальних продуктів обумовлюють *необхідність державного сприяння розвитку відносин інтелектуальної власності, удосконалення їх правового регулювання та захисту і у аспекті розширення її об'єктів та суб'єктів, і у аспекті специфікації і додавання часткових прав інтелектуальної власності, формування повних та часткових власників знань, створення правового поля економічної реалізації інтелектуальної власності*. На нашу думку, ці заходи є складовою нової соціальної ролі держави, оскільки формування, розвиток, захист та реалізація інтелектуальної власності є фундаментальною основою економіки знань.

IV. Постіндустріальна трансформація змінює структуру суспільного капіталу, у складі якого починає домінувати інтелектуальний капітал - капіталізовані знання, що забезпечують зростання вартості. Як пише С. Климов, «перетворення знання на капітал означає, що володіння ним дозволяє одержувати від його використання регулярний дохід» [13, с. 120]. О. Рязанова визначає інтелектуальний капітал як вартість людських знань [17, с. 36]. К. Кручині пише, що знання – це капітал, цінність якого безпосередньо залежить від його інноваційного впливу та швидкості застарівання [18, с.192].

Інтелектуальний капітал індивідуума є складовою *людського капіталу*, який виступає, по-перше, запасом здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, якими володіє людина і які сприяють зростанню продуктивності праці і впливають на зростання доходів. Так, С. Климов крім інтелектуальних ресурсів особистості, виділяє такі компоненти людського капіталу: біофізичний капітал – життєві ресурси особистості, її фізичний і психологічний потенціал; соціальні ресурси особистості, тобто закладений у людині потенціал соціальної взаємодії, його включеність у певне соціальне середовище – соціальний капітал [13, с.106-107]. По-друге, людський капітал - це вартість інвестицій у вигляді витрат із приводу формування, розвитку й використання здібностей і знань людини щодо створення доданої вартості» [19, с. 261].

В умовах економіки знань людський капітал, виступаючи у якості синергетичного фактору виробництва в межах окремого господарюючого суб'єкта, у народногосподарському плані виконує функцію генератора соціально-економічного розвитку [16, с. 153]. Це обумовлює доцільність *визначення розвитку людського капіталу як пріоритету соціальної політики держави*. По-перше, завданням соціальної держави є створення умов та сприяння розвитку тих галузей, що є джерелами накопичення людського капіталу. (рис. 2.1).

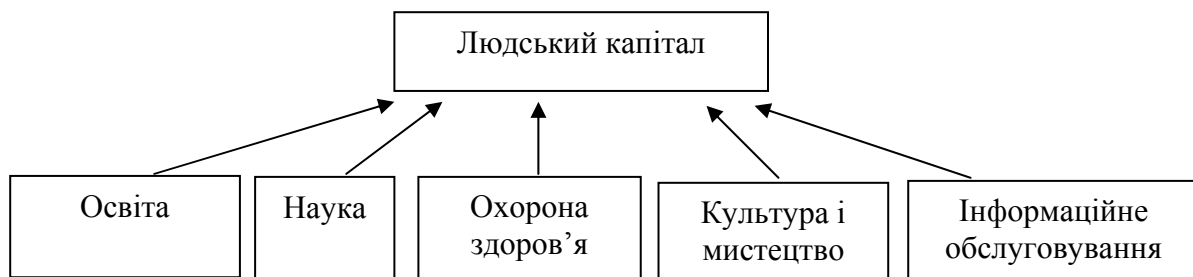

Рис. 2.1. Інституціональні джерела нагромадження людського капіталу [20, с. 108].

Отже, *освіту, науку, охорону здоров'я, культуру і мистецтво, інформаційне обслуговування треба визнати у якості пріоритетних об'єктів соціальної політики держави, спрямованої на забезпечення умов накопичення людського капіталу.* По-друге, не менш важливим завданням соціальної держави є *сприяння ефективній реалізації людського капіталу, подолання ситуації «розтрати умів».* По-третє, держава повинна створити *умови та стимули для таких інституційних інвесторів у людський капітал, як індивідууми (родини), бізнес, некомерційні недержавні організації.* Зараз в Україні активність цих інвесторів невисока. Приміром, за даними Е. Лібанової, тільки 21% міських і 17% сільських жителів України направили б додаткові кошти, якби вони у них з'явилися, на одержання освіти й підвищення її рівня [21, с. 124]. Тобто, в оцінці населення України освітні послуги не є капіталоутворюючими, оскільки витрати (коштів, часу, зусиль та ін.) на їх одержання не виступають, по своїй суті, інвестиціями, що забезпечують прийнятний рівень доходу і його зростання у майбутньому. Не є ефективним інвестором у освіту й український бізнес, низька інноваційна активність якого у теперішній час свідчить про перевагу обумовлених ринковою кон'юнктурою короткострокових цілей його розвитку над довгостроковими, досягнення яких спирається на інвестиції в людський капітал працівника. Інвестиційний потенціал недержавних некомерційних організацій взагалі не реалізується, хоча у розвинутих країнах ці організації займають значну питому вагу в сфері послуг, особливо це стосується медичної допомоги, освіти, дослідницьких робіт, соціальних послуг, мистецтва й культури, суспільного розвитку й релігії.

V. Новий зміст соціальної ролі держави обумовлено також змінами у структурі економіки, зокрема технологічній та галузевій.

У технологічному аспекті формування економіки знань є процесом становлення і розвитку шостого та сьомого технологічних укладів за умов домінуючої ролі п'ятого технологічного укладу, до якого належать такі галузі, як електротехнічна промисловість, верстатобудівна і інструментальна, приладобудування, виробництво побутових приладів і машин, авіаційна промисловість, хіміко-фармацевтична промисловість, поліграфічна промисловість.

До галузей 6-го технологічного укладу належать біотехнології, зокрема клітинна біологія; аерокосмічна промисловість; нанотехнології; нові матеріали; оптоелектроніка; системи штучного інтелекту; мікроелектроніка; фотоніка; мікросистемна механіка; інформаційні супермагістралі; програмне забезпечення і засоби імітації; молекулярна електроніка; системи управління персоналом; промисловість медичної техніки. Матеріальною базою постіндустріальної технологічної революції є електроніка, робототехніка, телекомунікації, маловідходне виробництво, біотехнології. Пріоритетними є наноелектроніка, гена інженерія, нетрадиційні джерела енергії.

«Принциповою відмінністю сьомого технологічного укладу від всіх попередніх буде включення у виробництво людської свідомості. Можна сказати інакше: людська свідомість стане такою ж продуктивною силою, якою у свій час стала наука. Такі технології можна назвати когнітивними (англійське *conscious* - свідомість)» [22]. Треба підкреслити, що п'ятий уклад є вищим індустріальним укладом, а шостий і сьомий – це відповідно першій та другий постіндустріальні уклади.

Зараз в промисловості України третій технологічний уклад займає близько 46 %, четвертий –50%, п'ятий –3%. За різними оцінками тільки 0,1% промислової продукції припадає на шостий технологічний уклад [23]. Як бачимо, майже 95 % промислової продукції забезпечують галузі

третього і четвертого технологічних укладів – укладів індустріального суспільства. Технологічна та галузева структури економіки України не відповідають ні поточним завданням подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи, ні стратегічним цілям формування економіки знань. Як підкреслює Л. Федулова, практика багатьох успішних економік світу показує, що в умовах виведення суспільства з кризового стану найважливішим чинником, здатним нейтралізувати дії ресурсних обмежень, є технологічний прорив – освоєння і поширення технологій останніх поколінь – п'ятого і шостого технологічних укладів, посилення уваги до експериментальної бази сьомого технологічного укладу» [24, с. 16-17].

Технологічна відсталість гальмує соціальний розвиток, певним чином закріплює та поглиблює існуючі соціальні проблеми та суперечності, суттєво обмежує людський розвиток та можливості держави щодо його забезпечення.

Набуття українською державою рис сучасної соціальної держави безпосередньо залежить від темпів та глибини технологічних змін в національній економіці. При цьому треба вказати ще на один важливий аспект цієї проблеми: технологічний розвиток породжує не тільки нові можливості суспільного розвитку, а і *нові загрози суспільству, подолання яких, на нашу думку, стає важливим напрямом соціальної політики держави.* Мова йде про загрози неконтрольованого асоціального використання нових технологій. Автори монографії «Иновационная экономика» ставлять своєчасні питання: «Як науковий прогрес та впровадження нових технологій узгоджений з етикою, з правами людини, з фізіологічними та іншими нормами і хто ці норми буде визначати? Як треба обмежити втручання наукового прогресу у фізіологію, соціологію, психологію та ін., тобто, що стосується безпеки людини як організму і

особистості?» та наводять слова З. Бжезинського, що треба розмірковувати над цими питаннями, інакше прогрес науки буде вимушений знайти власні відповіді. «Розвиток науки, що зірвалася з повода, може бути загрозою гуманістичним основам демократії – може знищити повагу до святенності людської індивідуальності» [25, с. 61].

Безпека людського розвитку в економіці знань – це, насамперед, безпека інтелектуального розвитку людини, інтелект якої є основою формування, накопичення і використання інтелектуальних ресурсів. Виходячи з цього, *інтелектуальна безпека як захищеність знань та їх носіїв, набуває значення пріоритетного напрямку діяльності держави з забезпечення людського розвитку.*

Економіка знань – це економіка, у структурі якої пріоритетного значення набуває сфера послуг (третинний сектор економіки). «Зазначена сфера, – пише Л. Демидова, – функціонально вкрай різномірна і включає найширший спектр галузей – від транспорту, зв'язку, торгівлі до фінансових, ділових і побутових послуг, освіти, науки, охорони здоров'я, культури. Проте вони поєднуються як формою кінцевого продукту у вигляді послуги, так і низкою загальних рис і закономірностей господарського розвитку» [26, с. 38]. Зараз достатньо поширеним в наукових джерелах [27, с. 47,48] є запропонований у 70-х роках ХХ ст. Д. Беллом поділ зазначеного третинного сектора на суто третинний сектор – послуги матеріального характеру (транспорт, зв'язок, комунальні послуги, послуги складського господарства); четвертинний (трансакційний) – (торгівля, фінанси, страхування, операції з нерухомістю); п'ятеринний – послуги особисті, професійні (освіта, охорона здоров'я), ділові й державного управління. П'ятеринний сектор представлений наукомістким сервісом – сукупністю інтелектуальних (професіональних) послуг у галузях науки, виробництва, інновацій, управління, ринкової діяльності

тощо. Наукомісткий сервіс є невід'ємним елементом національних інноваційних систем, забезпечує продукування, накопичення та передачу спеціальних знань та інформації учасникам інноваційного процесу з моменту зародження інноваційної ідеї то моменту впровадження, використання, рутинізації та дифузії інновацій. До наукомісткого сервісу належать такі інтелектуальні послуги, як науково-технічні, інформаційні, інжинірингові, освітні, консалтингові. Вони являють собою певні професійні дії фахівців різних галузей знання, основними ресурсами здійснення яких виступають загальні й спеціальні (професійні, предметні) знання й інформація, а результатом (вигодою споживача) – нагромадження й розвиток людського потенціалу (домогосподарств, фірм, суспільства).

Здійснюваний в умовах становлення економіки знань «перехід від панування матеріального виробництва до панування сфери послуг, від людини економічної до людини творчої» [28, с. 4] обумовлює *необхідність державного сприяння розвитку п'ятеринного сектору* – «сектору ідей і інформації» [27, с. 48].

Інтелектуальні послуги формують соціально-культурну сферу суспільства знань, що продукує саму людини, його особистісні якості [29, с. 282]. Окрім науки, освіти та інших наукомістких послуг, до цієї сфери належать культура і мистецтво. На нашу думку, *однією з найважливіших соціальних функцій держави є сприяння розвитку культури інтелектуальної праці, інтелектуальної професійної діяльності, інтелектуального бізнесу*, оскільки «інновація, позбавлена моральності, стає дуже небезпечною» [30, с. 25].

VI. Формування економіки знань обумовлює суттєві зміни у соціумі і владі, що безпосередньо впливає на зміст та напрями реалізації соціальної ролі держави. По-перше, змінюється суспільна стратифікація. У суспільстві знань провідна роль належить власникам

головного ресурсу – знань. В. Іноземцев підкреслює: «Постіндустріальне суспільство, наголошуючи принципи свободи, не стверджує принципів рівності...Нове суспільство може виявитися не менш жорстко розділеним на соціальні групи, ніж попередні, але критерієм подібного розподілу стане вже не власність на матеріальні блага, а особисті якості людини, і в першу чергу його здатність оперувати інформацією та знаннями, створювати нові інформаційні продукти або хоча б адекватно засвоювати вже наявні [6].

По-друге, виникає нова еліта, яка є інтелектуальною. Велику роль у цьому процесі набуває освіта. «Підставою класового поділу сучасного соціуму стають освіченість людей, володіння знаннями. Слід погодитися з Ф. Фукуямою, який стверджує, що в розвинених країнах соціальний статус людини дуже великою мірою визначається рівнем його освіти»[6]. У цьому аспекті освіта може бути тим «соціальним ліфтом», який забезпечує людині, що її отримує, досягнення більш високого статусу у соціальній ієрархії суспільства. Як пише Н. Черниш, освіта виглядає як соціальний ліфт, здатний перенести особу на вищі шаблі соціальної будови»[31, с. 305].

Але треба пам'ятати, що цей «соціальний ліфт» може мати і зворотний напрямок руху. У цьому разі зазначений інститут соціалізації особистості може бути для людини, яка не має соціально адекватного рівня освіти, «соціальним колодязем» – чинником падіння її соціально-економічного статусу. Крім того, стратоутворююча функція освіти полягає також у тому, що вона може сприяти певним змінам у соціальній будові, соціальній мобільності особистості, руйнуванню (чи встановленню) соціальних бар'єрів між людьми, інтеграції (чи поглибленню розмежування) різних соціальних верств. Цей аспект змісту стратоутворюючої функції освіти особливо ярко демонструють зміни у соціальній ієрархії, обумовлені становленням економіки знань.

По-третє, формується нова система економічної і політичної влади – мерітократія (від англ. merit – заслуга, гідність). «Мерітократія – структура влади, коли вищі соціальні групи формуються не за правом народження, не за майновим положенням, не за клановим принципом, а за заслугами, за інтелектуальним потенціалом і здатності створювати нове знання»[25, с. 54].

По-четверте, в умовах новітніх інформаціо-комунікаційних технологій змінюється механізм влади. Уряд набуває рис електронного уряду (e-Government), що супроводжується певними змінами: 1) розмивання на базі мережевих технологій меж між урядом і громадянським суспільством, оскільки поставка суспільних благ максимально наближується до їх споживачів; 2) раціоналізація уряду відповідно вимогам економіки знань; 3) «...зміни у громадянській позиції населення, як наслідок, у якійсь мірі спрощується перехід від формальної моделі демократії до так званої *цифрової, електронної або кібер-демократії*» [32, с. 94]; 4) зміні у кадровому складі уряду: оскільки електронне управління вимагає високого рівня професіоналізму, у уряді повинні працювати професіонали і адміністратори знань.

Зазначені зрушення породжують *нові соціальні суперечності*, серед яких: розриви між технологічним і культурним компонентами інтелектуалізації суспільства; суперечності між інтелектуалізацією суспільства, що вимагає безперервного навчання та вільного доступу до знань, і елітарністю вищої освіти; між працівниками знань і роботодавцями, що знаходить свій прояв у зростанні трансакційних витрат, пов'язаних з опортуністичною поведінкою кожної з сторін; між інтелектуальною і рутинною працею, між інтелектуальною елітою і іншими стратами суспільства знань, між національними і елітарними інтересами, суперечності мерітократії, пов'язані з тим, що «оскільки критерії

просування у мерітократіях чітко не визначені і не жорсткі, ми часто можемо спостерігати тут боротьбу за владу, інтриги і коаліції»[33, с. 209] та ін.

Завданням соціальної держави є здійснення системи заходів щодо подолання суперечностей інтелектуалізації суспільства в умовах постіндустріальних перетворень.

Таким чином, формування економіки знань характеризується суттєвими змінами у фундаментальній і актуальній соціальній ролі держави. П. Друкер підкреслює необхідність соціальних інновацій, що забезпечили б розвиток нової економіки: «Ще одна соціальна інновація, яка є і радикальнішою і складнішою щодо здійснення: це систематична відмова від напрямів соціальної політики, що себе віджили, і застарілих суспільних інститутів» [10, с. 404]. На його думку: «Одна з фундаментальних змін у світосприйнятті і відчуттях останніх двадцяти років – воістину грандіозне зрушення – це усвідомлення того, що державна політика і державні установи мають людську, а не божественну природу і що, таким чином, можна бути впевненим лише у тому, що усі вони мають особливість швидко застарівати»[10, с. 405].

В умовах постіндустріальної трансформації фундаментальна соціальна роль держави полягає у сприянні розвитку економіки знань, створенню необхідних засад формування і функціонування суспільства знань, а її актуальна соціальна роль – це здійснення соціальних інновацій, що обумовлені структурними змінами зайнятості, бізнесу, власності, капіталу, економіки, соціуму, влади та спрямовані на реалізацію фундаментальної соціальної ролі.

Розділ 3. НОРМАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Формування соціальної держави в багато в чому нагадує процес соціалізації людини, при якому остання набуває соціального досвіду, засвоює інституційні правила та перетворюється в самоцінність свого власного життя. Але такий процес відбувається тільки на основі нормального біологічного, психологічного та соціального розвитку людини. Марно говорити про нормальну адаптацію людину до суспільних відносин якщо вона недієздатна. Подібним чином відбувається соціалізація суспільства в цілому. Тільки нормальне суспільство на певному етапі свого розвитку може перетворити людину з природно-виробничого фактору в головну мету та цінність суспільного розвитку. Представники всіх соціальних дисциплін вирішують питання про закономірності, риси та характеристики нормального суспільства. Люди завжди мали потребу у визначенні ідеального образу свого суспільства, внаслідок чого в їх свідомості виникали уявлення про досконалі моделі людського існування. Такий стан суспільства, в межах якого людина сприймається не як носій певної форми власності або користувач технічних засобів виробництва, а як самоціль, «міра всіх речей», що знаменує собою новий історичний етап соціально-економічного розвитку. На цьому етапі формується суспільний ідеал з конкретним гуманістичним змістом.

Актуалізація пошуку принципів побудови нормального суспільства відбувається у двох випадках, по-перше, коли люди не задоволені життям в існуючому порядку, по-друге, коли змінюються орієнтири попереднього розвитку. Постановка питання ще більш загострюється, коли на зміну державно-централізованому господарству приходять принципи ринкової економіки. Яке господарство в більшій ступені відповідає стану

нормального? В якій мірі те, що робиться відповідає критеріям нормального суспільства? К ідеї нормального суспільства апелюють як науково-теоретична думка, так і публіцистичні роздуми при вирішенні питань про ціннісні орієнтири соціально-економічних реформ. Концепція нормального суспільства знаходиться в основі побудови політичних моделей модернізації сучасних систем всього світу, де найважливішим критерієм стають ціннісні аспекти людського існування. Визначення соціально-політичної стратегії модернізації повинно бути засновано на аналізі об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, його історико-національних особливостей так і уявлень про принципи побудови нормального здорового суспільства.

Нормальне суспільство близько співвідноситься із характеристикою здорового суспільства, основі ознаки якого намагається висунути Є.Фромм в своїй праці «Здорове суспільство». На думку Є. Фромма здорове суспільство побудовано на здібності людини любити людей, стимулюванні творчої праці, отриманні почуття власного «Я», побудованого на почутті своїх творчих сил [1].

Правомірність використання терміну «нормальне суспільство» обґрунтовується в роботі Е.Золотухіної та В. Золотухіна «Суспільство «нормальне» та «ненормальне». Автори аналізують принципи нормального суспільства, до яких відносять плюралізм, відкритість, динамізм, спрямування на досягнення компромісів та утвердження соціального партнерства, домінування прав індивідів над правами будь-якої спільноти, орієнтацію на еволюційні, а не революційні методи вирішення виникаючих проблем. Спеціальну увагу автори привертають до таких характеристик нормального суспільства як стійкість та самовідтворюваність суспільної системи, її висока життєздатність та гнучкість; адаптивність до умов сучасного світу, що швидко змінюються, високий еластичний зв'язок

інновацій та традицій; зростання ролі особистісної, соціокультурної складової, яка стає в повному сенсі виробничою силою суспільства; провідна роль приватного інтересу та приватної ініціативи в створенні багатства, яке дозволяє людям підійматися над власними утилітарними інтересами і проявлять такі людські якості як великодушність, щедрість, гуманність, які виникають не внаслідок колективного примусу, а як внутрішні стимули [2, с.44-45].

Нормальне суспільство в багато в чому асоціюється з уявленнями про нормальний людський організм. Порівняння людського організму з механізмами функціонування суспільства стало поширеним серед економістів-теоретиків. «На протязі тисячоліть люди спрямовували величезні матеріальні і інтелектуальні ресурси на вивчення людського організму, з тим, щоб краще та ефективніше управляти їм, долаючи недуги та продовжуючи життя. Але до тепер, навіть маючи надсучасне обладнання та найчутливішу апаратуру, ми його пізнали недостатньо. Ще складніше з економікою, «тіло» якої створюють величезна маса підприємств, бірж, банків, всіляких організацій та невичерпаних зв'язків, що виникають між ними в процесі діяльності... Деякі західні представники еволюційного напрямку в економічній теорії проводили аналогії між господарськими та біологічними змінами» [3, с.141]. Уподібнення економіки людському організму дозволяє краще зрозуміти природу багатьох явищ, в тому числі тих, що порушують загальний здоровий стан (інституційні та економічні хвороби) суспільства. Так саме як у нормальному людському організмі в суспільному житті діють об'єктивні закономірні зв'язки (не залежні від бажань чи уподобань), що передаються століттями, відбуваються процеси, що виникають в разі не дотримання основних умов життєдіяльності, порушується діяльність окремих частин суспільного тіла та зламуються його структурні скелетні частини.

Так саме як в людському організмі в суспільстві існує тонке співвідношення норми та відхилення, що є важливим фактором регулювання життя. Норма в суспільстві визначає найбільш адекватний до стійких умов стан життєдіяльності людини, найкращий механізм її індивідуального збереження. В той же час соціальні аномалії та патології (в тому числі злочинність) є необхідними елементами нормального суспільства, оскільки саме вони створюють уявлення про можливості повного розкриття людської натури. Природа людини подвійна і несе в собі, разом з творчими здібностями, також і деструктивні схильності. Тому суспільство, створюючи соціальний простір для перших, мимоволі забезпечує умови для існування інших. Так сталося, що історичні зміни в соціальному тілі цивілізації вестимуть до того, що зникнення одних видів злочинів стане супроводжуватися появою нових. В результаті світ абсолютної досконалості, очищений від вад і злочинів, так і залишиться нездійсненою мрією. У будь-якій системі завжди є присутнім деструктивно – дезінтегративне підґрунтя. Для соціальної системи одним з таких джерел дезінтеграції є злочинність. Вона примушує систему перебувати в стані робочої напруги. Для нормального розвитку суспільства потрібне існування простору свободи, усередині якого індивідам надані різні можливості для самовираження, у тому числі не лише для спрямувань увись, до ідеалів, але і в протилежному напрямі, шляхом порушення соціальних заборон. Свобода не може існувати, якщо немає можливостей відхилень в різні боки — і до ідеалу, і до аномії, що заперечує нормі [4, с.141].

Але будь-які патології є послабленням здатності до самозбереження. Тому подібно людському організму в суспільстві розроблюють засоби проти цієї загрози. Але норма та відхилення від неї є достатньо відносними поняттями в загальному розумінні нормального суспільства, оскільки

норма існує тільки у співвідношенні до аномалій та має суміжний характер, особливо коли мова йде про рушійні сили людського прогресу.

В загалі норма сама по собі не існує. Це лише абстракція від патології, а остання є сутністю реальної норми. Не має абсолютної межі між нормою та не нормою, якщо це не стосується крайніх випадків, коли патологія руйнує існуючий організм. У всіх інших випадках мова повинна йти про прийняття критерій розмежування. Відхилення (аномалії, патології, юродства) – є нормальним явищем. Наявність патологій дозволяє людям усвідомлювати себе як нормальних. Патології завжди будуть в суспільстві, оскільки об'єктивно породжуються закономірностями історичного розвитку та специфічними рисами поведінки окремих людей. Ненормальним слід визначати таке суспільство, коли патології стають звичайним явищем, починають домінувати над нормою, сприймаються більшістю людей як норма, тоді починається деградація, а суспільство в цілому стає соціально патологічним.

Відносно людей більш менш є зрозумілим – здорові вони чи ні. Цьому навчають в спеціальних навчальних закладах. Однак часто об'єктивну картину стану людини можуть надати тільки патологоанатоми, коли вони визначають причину смерті людини. Патологоанатомія – частиною медичних знань, що вивчається майбутніми лікарями. Так само повинна існувати наука про патології суспільного життя. Цю науку можна назвати *соціальна тератологія*, предметом дослідження якої є закономірності виникнення та особливості будь-яких аномалій, ненормальностей, аномальності та патології суспільного організму. Перші кроки на цьому шляху здійснюються соціологами, кримінологами, психологами що об'єдналися в такій галузі дослідження як девіатологія, де поки що не знайшлося місце економістам, наукові принципи аналізу яких дозволило би збагатити пізнання патологічних соціальних явищ.

Лікарі починають своє навчання з вивчення анатомії та фізіології нормального людського організму з тим, щоб запобігати його хворобам та лікувати їх. Подібним чином повинні вчиняти суспільствознавці – починати свої дослідження з визначення структури, побудови, принципів функціонування здорового нормального суспільного організму. Це значно складніше зробити, оскільки ознаки нормального суспільства стають більш наочними, коли з'являються ознаки аномального розвитку суспільства. Приміром, інфляція сама по собі є нормальним явищем для економіки, однак її високі темпи свідчать про порушення грошово-кредитного механізму. Визначення структури нормального суспільства, принципів його здорового функціонування – є об'єктивною умовою запобігання аномальних та патологічних явищ та процесів.

Нормальне суспільство ні в якому випадку не збігається з ознаками ідеального суспільства, реальність якого може існувати тільки як абстракція наукового дослідження. В той же час нормальне суспільство повинне мати як всезагальні, так і специфічні ознаки, що залежать від стадії його розвитку, точно також як і нормальний стан людини залежить від її віку, соціального статусу та умов життя. Безумовно, те, що є нормальним для ринкової економіки ХУІ століття не може бути нормальною ознакою соціально-ринкової економіки ХХІ століття.

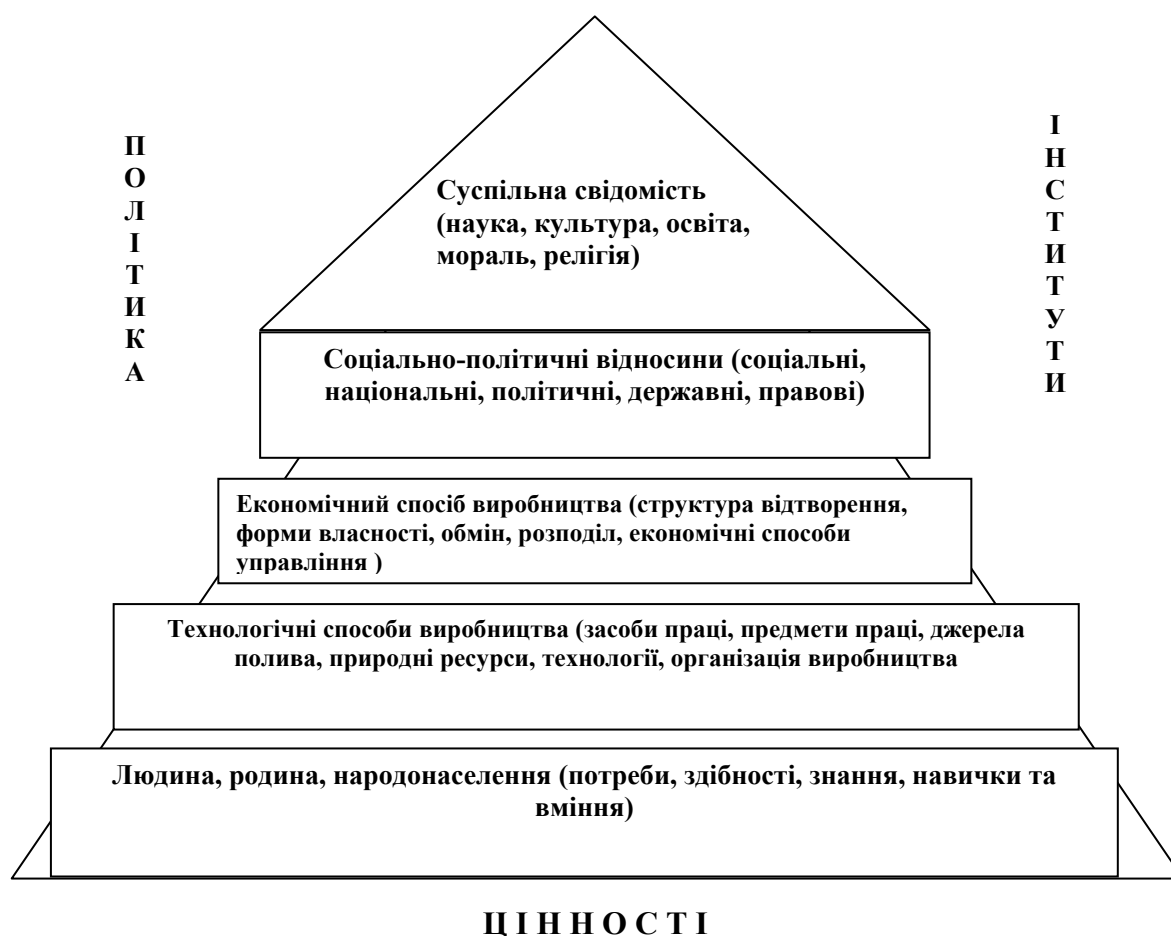
Суспільство – складний організм, «в якому всі системи та частини взаємопов'язані та взаємодіють. Їх зміст та вплив тому нерідко упускається з виду. Неважко прослідити як зміни в політиці впливають на економіку, а потім по закону зворотного зв'язку впливають на політику. Складніше виявити їх прямий та зворотній зв'язкою з управлінським та адміністративними змінами, станом культури, науки, моралі, суспільної думки. Між тим в недооцінці цього взаємовпливу приховуються причина невдач економічних перетворень» [5, с.32].

Загальне уявлення про нормальне тіло суспільства представлено на рис. 1 [6, с. 30]. Клітиною суспільства є людина із сукупністю її потреб, інтересів, бажань, знання, досвіду, волею. Ця клітина пронизує всі суспільні відносини, де людина набуває ознак певного соціального (половікові ознаки, професія, національність), економічного (відношення до ресурсів, рівень багатства), політичного (положення в ієрархічній піраміді влади), правового (наявність прав та обов'язків), духовного (дотримання морально-цінних орієнтирів) статусу. Умови людського функціонування пов'язані із існуванням соціально-політичних відносин, економічного та технологічного способу відтворення. Якщо технологічний уклад та сформовані на його основі економічні відносини можна визначити як суспільний скелет, хребтом якого є відносини власності, то соціально-політичні взаємозв'язки визначають суспільну мускулатуру, а душевні якості суспільства продукуються духовною сферою. Саме в останній формується та передається від покоління до покоління система загально визначених цивілізаційних цінностей, тобто те, що виокремлює людину як носія певних цивілізаційних ознак та відрізняє одну людську спільноту від іншої. Духовний стан суспільства в багато в чому є критерієм нормального або ненормального стану країни. Країни з приблизно однаковим технологічним та економічним розвитком залежно від наголошених цінностей по-різному розуміють нормальний стан свого суспільства. Так європейські країни з християнськими цінностями не вважають мусульманські країни нормальними людськими цивілізаціями.

Духовна сфера включає в себе *культуру* як спосіб використання природи (технологія), оволодіння умовами свого спільного життя на основі розроблених правил, оцінок (етика), сприйняття оточуючого світу на принципах прекрасного чи безобразного (естетика), *науку*, що визначає рівень пізнання закономірностей природи та суспільства, вміння їх

використовувати для розвитку технологічного, економічного укладу, соціально-політичного облаштування суспільства, *освіту*, що дозволяє передавати соціальний генотип (накопичений досвід, знання, культурні навички) від покоління до покоління, *релігію*, яка формує загальні світоуявлення людини про себе, суспільство в цілому на принципах віри.

В основі піраміди нормального суспільства знаходяться *цінності*, що визначають значимість певних явищ, цілей та ідей для кожної людини та її соціального оточення. Система цінностей займає провідну роль в генотипі нормального суспільства. Подібно людському організму нормально функціонуючі органи не завжди асоціюються з нормальним станом здоров'я, якщо людина поводиться відповідно тим цінностям, які в даному суспільстві не прийняті в якості загально визначених. З точки зору формування соціальної держави цивілізаційні цінності відіграють найважливішу роль. Соціальна держава – це суспільство, найвищою цінністю якого є людина, яка одночасно виступає як жива істота (елемент біосфери), сукупність всіх суспільних відносин (елемент соціуму) та унікальна духовно-моральна індивідуальність. Саме цивілізаційні цінності формують мотивацію, цільові установки людей, сприяють творчій активності, особливо в кризисних ситуаціях, коли виникає потреба в мобілізації духовних сил всього народу.

Цінності закріплюються у певних *інститутах*, які подібно шкіряному покриву людського організму природно виникають, з одного боку, як результат функціонування внутрішніх органів (забезпечують їх нормальне функціонування), а з другого – інституції є захисним бар'єром між внутрішніми та зовнішніми умовами життєдіяльності людини. Людський організм завжди функціонує як упорядкована система взаємопов'язаних органів. Це забезпечує людині можливість існувати, виживати та відтворюватися. Всі природні інстинкти людини спрямовані на її збереження, захист та розвиток. Входячи в соціальну спільноту людина намагається зберегти та підтримувати упорядкованість своїх взаємовідносин з іншими людьми. В ході такого процесу інстинкти перетворюються в інститути – усвідомлено розроблені правила та норми

поведінки, які створюють межі індивідуальної діяльності з метою координування та регулювання взаємовідносин між людьми, а також систему мір, що забезпечують виконання ними певних прав та зобов'язань. Інститути захищають спільне суспільне тіло від деформуючих факторів. Інститути – є результатом тісного спільного існування людей, завдяки яким вони розуміють один одного та дізнаються чого бажають від них оточуючі. Інститути виникають на основі довіри людей до інших, тим самим вони починають довіряти тим правилам, які створюються не окремими суб'єктами, а певним соціальним угрупованням. Люди розуміють, що дотримання інституційних правил не пошкодить їхньому індивідуальному життю, оскільки розраховують та очікують від інших такої же узгодженої поведінки. З розвитком суспільства відбуваються зміни як формальних, так і неформальних норм, а також способів їх ефективного примусу до виконання правил та обмежень.

Нормальний стан інститутів продукує довіру, як гормон розвитку, який формує певний рівень впевненості в позитивних наслідках дій інших людей, надає усвідомлення імовірності негативних наслідків, дозволяє прийняття рішення в умовах невизначеності або ризику як оціненої імовірності втрат. Довіра дозволяє очікувати, що члени певної спільноти будуть вести себе більш чи менш передбачуване, чесно і з увагою відноситися до потреб один одного відповідно з встановленими загальними нормами. У відомій книзі Лі Куан Ю «Сингапурская история: 1965-2000 гг. 3 третього мира – в первый» лейтмотивом розповіді є посилення на довіру як умови грандіозних перетворень, що були здійснені в соціально-економічному розвитку Сінгапуру. «Якби ми зрадили довіру людей, вони нехтували би нас» [7, с.117] – ця думка пронизує всю книгу. Процес розвитку довіри передбачає зміну її форм – від довіри до людей, побудовану на особистісних зобов'язаннях, до довіри до відчужених

систем (грошей, законів, політичних символів тощо). Суб'єкти в більш довірчих суспільствах використовують менше ресурсів на захист своїх прав власності через економію податкових платежів, хабарів, тримання приватних служб охорони. Низький рівень довіри ставить перепони інноваціям, оскільки інвестиції стають менш дохідними та більш ризикованими, а доступ до банківських ресурсів значно вище. Висока норма довіри, що встановлена в суспільстві та владні повноваження кожної людини, що побудовані на довірі визначаються суспільством як соціальний капітал. Його розмір визначає міру поєднання суспільної активності та економічного зростання [8, с.17] .

Цінності, що перетворюються в інститути, реалізуються через *політику* – сукупність усвідомлених дій, що спрямовані на упорядкованість суспільних дій в будь-якій сфері відносин. Погана політика може зруйнувати нормальні як цінності, так і інститути. Серед різноманітних моделей розвитку люди обирають найкорисніші та найефективніші варіанти політичних рішень. Такий відбір здійснюється двома шляхами. Перший – це усвідомлений та цілеспрямований відбір, на основі моделювання цих процесів та їх відтворенні в реальному житті, що робиться новаторами політичного розвитку. Інший – це стихійний відбір, що здійснюється в результаті конкурентної боротьби, в якій перемагають інноватори, що змогли здійснити більш ефективні інновації. В загальному формування нормального суспільства можливо при умові спеціального соціального конструювання, проектний початок якого побудовано відповідно до ідеї справедливості [9, 34]. Такий процес зараз набув цивілізаційного виміру, функцію якого виконують країни, що лідирують в глобальному світі. Приміром, свого часу в глобальному масштабі цей вимір зробила Великобританія в період промислової революції. Зараз цю

місію виконують країни, що знаходяться в фарватері цивілізаційного розвитку.

Нормальний стан людини багато в чому залежить від здорового харчування. Подібним чином життєві сили кожного нормального суспільства базуються на створенні *добробуту*, якій складається із сукупності приватних та суспільних благ, які призначені для реалізації різних інтересів особи, а суспільні блага – повинні задовольняти потреби відповідних публічних структур відповідно до їх цілей. Приватні блага створюються індивідуальними чи корпоративними виробниками для задоволення потреб індивідів та їх добровільних угруповань. Ці блага обертаються на вільному ринку, де переважно панують індивідуальні, егоїстичні інтереси та користь. Здається, що на ринку не має місця альтруїзму, однак, виживання товаровиробника стає можливим тільки на основі врахування суспільно-необхідних витрат праці та відповідності платоспроможному попиту певного кола споживачів. Егоїстичне свавілля виробників та торговців обмежені діями конкурентів, покупців, нормативно-правовими заходами. На це спрямовані професійні кодекси честі та корпоративні регламенти. В ринковій економіці альтруїзм – це не добродійність, а внутрішній необхідний зародок спільного існування, який дозволяє нормально функціонувати економічній системі.

По іншому створюються суспільні блага, споживання яких здійснюється на принципах спільності споживання, неподільності на окремі частини, несуперництва між споживачами, невиключеності певного кола індивідів щодо їх привласнення, несводимості до індивідуальних потреб [10, с. 207]. Відносно цих благ ринок втрачає свою здатність до саморегулювання. Деякі суспільні блага мають квазіподільність, коли кожен індивід визначає міру свого споживання блага шляхом сплати його певної кількості, приміром, використання автомобільних доріг

здійснюється шляхом придбання палива залежно від кількості кілометрів, що долає автомобіль. Серед суспільних благ виокремлюються такі, що мають виключно соціальний ефект, тобто призначені для споживання суспільства як такого. Приміром такого блага є законодавство, споживчий ефект якого – організована взаємодія людей в соціумі.

Виключно важливе місце в функціонуванні соціального суспільства займають *мериторні блага* – це товари та послуги, попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством, а тому стимулюється державою. Економісти часто звертаються до такого специфічного недуга суспільства як «хвороба Баумоля», за ім'ям відомого економіста Вільяма Баумоля, який довів доцільність патрунування соціальної сфери внаслідок недостатнього приватного інтересу до її розвитку. Природа даного недуга обумовлена тим, що потреби в товарах та послугах, що виробляються в соціальній сфері не зводяться до індивідуальних переваг, а сукупний попит на дані блага формуються під впливом потреб окремих індивідів і суспільства в цілому. Далеко не завжди окремі індивіди зацікавлені в підтримці свого здоров'я, а тим паче інших людей з хронічними захворюваннями (особливо якщо ці хвороби пов'язані із неправильним образом життя). Тому існує протиріччя між індивідуальними та соціальними потребами в охороні здоров'я. Приміром мериторного блага є державна підтримка охорони здоров'я. В умовах безоплатної медицини, медичні послуги не мали індивідуальної корисності, оскільки їх споживання забезпечувалося виключно за рахунок державного бюджету. Це означало, що граничні витрати були тотожні граничній соціальній корисності. А тому, соціальна корисність відповідала поточному максимуму. Ринкові реформи в галузі охорони здоров'я призвели до хронічного дефіциту фінансових ресурсів в сферу охорони здоров'я, що призвело до неможливості користуватися медичними послугами в

необхідному для них обсягу. Хронічний характер цього недугу може підірвати соціальний імунітет суспільства, що безумовне потребує перегляду індиферентного відношення до загострення цієї хвороби. Мериторні суспільні блага створюються державою як умова безпечного та упорядкованого життя незалежно від особистих побажань окремих суб'єктів та їх здатності сплачувати за це податки. Мериторні потреби породжені необхідністю підтримки соціального імунітету суспільства і тому визначають могутні мотиви поведінки держави в сфері культур, освіти, охорони навколишнього середовища та здоров'я нації [10, с.207-208].

Головним мозком нормального суспільства виступає держава, яка приймає рішення на основі отримання агрегованих сигналів від кожного члена суспільства. Точно також як окремі нервові кінцівки не можуть окремо впливати на діяльність всього організму, держава приймає остаточне рішення на основі інформації, що поступає до неї через певні демократичні процедури, шляхом видання необхідних законодавчих актів. Громадяни лише опосередковано впливають на ці рішення через всезагальні вибори, референдуми та інші процедури.

Соціальний організм функціонує та розвивається на основі закономірностей *статички, циклічної динаміки та соціальної генетики* [11, с.20-25]. Закономірності статички визначають пропорції суспільного виробництва та розподілу ресурсів між окремими його елементами, узгодженість дій та інтересів суб'єктів взаємовідносин. Будь-які порушення пропорційності та узгодженості породжують дисбаланси та призводять до зниження ефективності функціонування системи в цілому. *Закономірності динаміки* визначають динамічну збалансованість розвитку окремих елементів та цілісних процесів суспільного відтворення. Відповідно до цих закономірностей відбувається узгодженість змін по

фазам середньострокових, довготривалих та цивілізаційних циклів. Кризові фази динаміки кожного елемента впливають на стан всіх інших, викликають резонанс або деформацію траєкторії циклічної динаміки.

Динаміка економіки в цивілізаційному аспекті відбувається згідно соціально-економічних *генетичних закономірностей*. Останні визначають можливості, глибину та характер трансформації суспільства при зміні циклів. Будь-яка система виконує свої функції в межах сформованого генотипу, що виражає її сутність, взаємозв'язки її складових. Закономірності соціальної генетики дозволяють виявити генотип соціально-економічного організму, що передається з покоління до покоління, відповідає за спадковість (спадкоємність) розвитку, визначає ступінь очищення та збагачення певних процесів, здійснює зміни та відбір в соціо-економічній динаміці. Це дозволяє адаптуватися до стійких змін в природному та соціальному середовище, виробити механізм цілеспрямованого відбору необхідних та ефективних змін. Генотип суспільства періодично оновлюється, збагачується новими елементами, очищається від застарілих, гальмуючих розвиток системи та її адаптацію до нових умов функціонування. Корисні зміни генотипу закріплюються в його структурі. Але в генотипі закріплюються також ті елементи, які не відповідають корисним якостям системи, але зберігаються довготривалий час. Це зумовлено таким явищем як «залежність від попереднього розвитку». Якщо в людському організмі рудименти попереднього розвитку можуть негативно впливати на розвиток організму і тому їх вирізають операційним шляхом (приміром, апендицит), то в суспільному організмі важко позбавитися явищ та процесів, що набули стійкого характеру завдяки особливостям попереднього розвитку.

Суспільна генетика забезпечує побудову здорової конституції суспільного устрою, оскільки визначає внутрішні можливості розвитку

суспільства, межі його пристосування до виникаючих змін. На основі генетичної схильності суспільний організм виробляє природну реакцію на прийняття або відторгнення тих чи інших генів інших суспільних організмів. Саме цим визначаються можливості трансплантації тих чи інших явищ, що беруться з інших соціальних організмів.

Нормальна, здорова генетика суспільства, з одного боку, передбачає цілісність, стійкість та збереження системи суспільних зв'язків, а з другого забезпечує функціонування гнучких адаптаційних механізмів сприянню нового та розвитку. Подібно природним організмам в суспільстві спостерігаються різноманітні комбінації генів, утворення геномів, небажанні мутації. Приміром останньої може бути виникнення бюрократії як мутації адміністративного апарату. В основі цієї мутації знаходиться складність вимірювання результатів діяльності бюрократії та визначення цінності їхньої праці, використання непрозорих технологій прийняття ними рішень та можливості отримання адміністративної ренти. Приміром мутації може стати викривлення діяльності держави, яка в нормальних ринкових умовах діє як «невидима рука», тобто уряд слідує узаконеним правилам. А бізнесові відносини захищаються судами. Але державні мутації можуть призвести до того, що держава стає або «допомогаючою рукою» (приміром, КНР, Південна Корея), в цьому разі уряд стоїть над законом і використовує свою владу для допомоги бізнесу, контракти якого захищаються державними чиновниками. Найбільш загрозові мутації діяльності держави пов'язані із перетворенням держави в «грабіжну руку». В цьому випадку уряд стоїть не просто над законом, але використовує свою владу для отримання ренти, а бізнесові взаємозв'язки захищаються корупційним механізмом. Такі мутації призводять до перетворення корупції в ракову пухлину суспільства.

Генетичні закономірності виявляються в усіх сферах соціального життя людей. Треба виокремлювати *технологічну генетику*, що відповідає за закономірності зміни технологічних укладів, засвоєння все більш ефективних ресурсів та використання прогресивно нових виробничих схем господарського життя. Саме технологічна генетика відповідає за можливість переходу від одного технологічного укладу до іншого, а також можливості швидко, або помірно здійснювати цей перехід. *Формаційна генетика* «передбачає економічні зміни залежно від типу суспільно-політичної формації, яким притаманні особливі виробничі відносини та рівень розвитку виробничих сил» [3, с.145]. *Соціальна генетика* обумовлює національні відмінності у сприйнятті тих чи інших цінностей, що виявляється у формах менталітету залежно від віднесення людей до певної нації, соціального прошарку, професійної групи, територіального товариства тощо.

З точки зору генетичних закономірностей виявляються певні особливості розвитку духовного відтворення в суспільстві. По-першу, існують строго визначені пропорції ресурсів, що спрямовані в сферу науки, культури, освіти, ідеології, їх питома вага у ВВП. Порушення цих пропорцій, їх перебільшення або обмаль негативно відображаються на ефективності функціонування всього суспільного відтворення. По-друге, спостерігаються цикли збільшуваних або знижувальних хвиль, підйоми та кризи в динаміці сфери духовного виробництва та її окремих елементів. Ці цикли в певній мірі співпадають із циклічними коливаннями інших сфер суспільного відтворення. В-третьє, генотип кожного елементу сфери духовного відтворення періодично очищується та модифікується, збагачується при переході від епохи до епохи. Зароджуються та видозмінюються наукові парадигми, художні стилі, освітні системи,

змінюються цивілізаційні цінності, моральні норми, релігійні погляди [13, с.194] .

Якщо людина має здоровий вигляд її часто запитують – в чому полягають секрети вашого здоров'я? Таке питання можна поставити до визначення нормального суспільства. Такий підхід уявляється «обґрунтованим внаслідок того, що мова йде, з одної сторони, не про атрибутивні наочні, а скоріше логічно конструйовані ознаки. А з іншої – про ознаки, що розкривають внутрішній механізм функціонування та самовдосконалення ефективно розвинутих суспільств » [14 с.148].

Основний секрет нормального суспільства полягає в раціональних, ефективних та гармонічних механізмах розв'язання всієї сукупності протиріч суспільства, що подібно нормальному функціонуванню людського організму, де все побудовано на знятті внутрішніх (фізіологічних) та зовнішніх (соціальних) протиріч. Протиріччя – є необхідною, об'єктивною, нормальною умовою функціонування будь-якої системи. Ненормальним стає неправильні способи зняття існуючих суперечностей та протиріч.

В сучасному суспільстві існує об'єктивне протиріччя між *економічною фізіологією*, що породжує утилітаризм базисних потреб, ринковий егоїзм, господарську агресію, ворожу конкуренцію, всепоглинаючу грошову пристрась, всезагальне прагнення до збагачення, та *соціальною чуттєвістю*, що відображає соціальне благородство, людський альтруїзм, високо моральну культуру. Це протиріччя породжує протистояння мотивів людської діяльності, які в кожному суспільстві вирішуються по-різному. Нормальне суспільство знаходить механізм гармонізації економічного та соціального. Так американське суспільства вирішили це протиріччя шляхом включення економічного утилітаризму як важливої, але не єдиної форми в структуру свого духовного життя,

приміром чого може служити протестантська релігія та культивування цінності американської мрії. В мусульманських суспільствах релігійний фундаменталізм визначає економічні процеси в суспільстві (приміром, заборона стягування відсотка за позичені кошти в банках). В багатьох суспільствах відбувається чітке інституційне розмежування між економічними орієнтирами та соціальними цінностями, що закріплюється в національній ідеології.

Важливе значення для нормального суспільства має розв'язання суперечностей між *індивідуальними та суспільними інтересами*. Завдяки синтезу приватних і суспільних, індивідуальних і групових, громадських і державних інтересів нормальне суспільство забезпечує свою цілісність, асоційованість та разом з цим життєву та виробничу свободу індивідів. В умовах становлення та утвердження ринку вільної конкуренції нормальним явищем господарського життя був раціональний егоїзм товаровиробника та споживача, що не призводило до суттєвих збоїв в загальному розвитку суспільства. Принцип егоїстичного індивідуалізму почав втрачати свій універсальний характер по мірі зростання значення суспільних інтересів, які далеко не завжди можна звести до індивідуальних. Як відомо людина є суспільною істотою, соціальні зв'язки якої виявляються починаючи із родини і закінчуючи об'єднанням в національному і навіть глобальному просторі. В індивіді історично та генетично закладено суспільне начало. Виявляється це в наявності у нього не тільки індивідуальних, а і суспільних інтересів. Суспільно-трудова природа людини генерує в ньому суспільні інтереси, які усвідомлюються окремими особами залежно від їх схильності і можуть виявлятися в різноманітних формах.

Особистий, індивідуальний інтерес сам є соціально обумовленим і виражається у включені людини у певний тип соціальної взаємодії, в

отриманні для себе максимальної користі та недопущення загрозової шкоди. В основі такого інтересу знаходиться необхідність забезпечити самого себе необхідними умовами для життя шляхом власної праці, яка вливається в суспільний розподіл та кооперацію праці. Для нормальної життєдіяльності людини корисним є все те, що сприяє збереженню умов його високоякісного життя. Індивідуальні та суспільні інтереси кожної людини знаходяться в протистоянні і співставленні, що не завжди може привести до їх узгодженості. Приватні інтереси індивідів реалізуються в процесі їх вільних взаємовідносин на конкурентній основі, як в економіці, так і в соціальній сфері, приміром намагання людей забезпечити собі сприятливий соціальний статус, або прийняття вигідного політичного рішення. Суспільні інтереси з'являються як безпосередньо на рівні вроджених інстинктів (створення родини, об'єднання з метою захисту від зовнішньої загрози), придбаних моральних устоїв (повага до інших членів соціуму, прийняття їх інтересів), так і опосередковано – при створенні різних суспільних структур (колективів, прошарків, нації, держави), інтереси яких не завжди можуть співпадати з індивідуальними інтересами чи бажаннями. У кожного конкретного соціального угруповання (будь то родина, або держава) з'являються його власні інтереси, які за своїм походженням є продовженням суспільних інтересів індивідів, але формуються вже не самим індивідом, а певним соціумом і починають свою власне самостійне життя, що може призвести до протиріччя з індивідуальним інтересом кожного окремого суб'єкту. Інститут, що виражає інтерес певного соціуму, стає неминуче відчуженою силою примусу, дотримання якого вимагає від конкретних людей (залежно від їх схильності та бажання їх виконання) певних вольових зусиль. Таке відчуження призводить до того, що кожен індивід не може самостійно реалізувати свої суспільні інтереси, а повинен делегувати їх забезпечення

суспільним структурам. Для цього розроблюються спеціальні способи делегування, процедури доведення індивідуального інтересу до суспільного та можливість останнього не суперечить першому.

Історично найкращою процедурою визначення суспільної корисності поки що є демократичність прийняття та захисту спільних інтересів. В роботі Тимоті Беслі та Масаюкі Кудамтсу «Здоров'я та демократія» [15, с.14] виявляється прямий зв'язок між розвитком демократії та соціальним здоров'ям нації (розвитком охорони здоров'я, тривалістю життя, забезпечення харчами, чистою водою, рівнем освіти та якістю життя). Це обумовлено тим, що в демократичних країнах соціальна сфера є пріоритетною для домінуючого класу порівняно з автократичними режимами, яка розглядається як диктатура багатих. Однією з особливостей демократичної моделі є процес політичного вибору, що орієнтований на механізм відбору компетентних та чесних лідерів для здійснення керівництва в будь-якій сфері професійної діяльності.

Другим секретом нормального суспільства можна вважати механізм поєднання ієрархічної субординації та мережевих зв'язків між людьми. Мережа є моделлю комунікації, яка заснована на існуванні великої кількості ролей, які виконуються кожною окремою людиною. Мережі в економіці утворюються через процеси господарської самоорганізації в той час як ієрархія є системою суспільної влади, що через соціальну організацію ранжує сукупність цінностей та спрямовує їх на реалізацію основної цільової функції соціально-економічної системи і тим перетворює все різноманіття форм господарської самоорганізації на упорядковану цілісність. Якщо мережа стає головною формою суспільних зв'язків, то вертикальний устрій, формально не зникаючи, втрачає свою актуальність. Він залишається елементом соціального середовища, на який суб'єкти не звертають уваги, тому що ресурси знаходяться за його межами. Для такої

мережі є характерним рівний доступ до ресурсів за умови виконання певних вимог. Якщо хтось з учасників мережі спробує претендувати на більший обсяг ресурсів, посилаючись на свій ієрархічний статус, то йому можуть запропонувати або вийти з мережі в ієрархію, де ресурсів немає, або залишити свої претензії за межами мережі. Формою розв'язання суперечності між ієрархією і мережею стають інститути, які визначають можливості соціально-економічного вибору та раціоналізують міру необхідності та підвищують рівень свободи соціально-економічної діяльності. Мережа є образом найбільш гнучкої порівняно із структурно упорядкованим способом взаємозв'язків між людьми. Саме вона необхідна для постійного самооновлення і самовідтворення гнучкої сучасної економіки.

Третім секретом нормального суспільства слід вважати наявність механізму розв'язання протиріччя між залежністю кожного індивіда від зв'язків з іншими суб'єктами та свободою, що надає людям життєвих стимулів та надихає на самостійний саморозвиток.

Кожна людина в своєму розвитку проходить періоди особистої залежності від батьків (коли вони повністю обумовлюють можливості її життєдіяльності), речової залежності (коли прийняття самостійного рішення здійснюється завдяки наявності певної кількості грошей, речей) та самостійного і свobodного вирішення своєї судьби. Подібні етапи проходить в своєму розвитку кожна цивілізація. Відносини особистої залежності існували в умовах природних виробничих сил, коли індивід мав змогу розвиватися лише в межах певного локального колективу, від якого він залежав. Особиста залежність до певного соціального угруповання (общині, касті, стану, класу) передбачає місце людини не тільки в виробництві, але і в суспільстві, відображаючись в «стандартах» його буття: масштабах особистого багатства, розмірі доходів, джерел їх

поповнення. Ці суспільні відносини особистої залежності закріплюються традиціями, нормами права, моралі, політичними установами, відображаються в соціальній психології, освідчуються релігією. Промислова, науково-технічна революції створюють передумови для розвитку вільної індивідуальності, коли під впливом суспільного розподілу праці відбувається відокремлення індивіда і він вже не потребує тієї чи іншої природної колективності. Але в цей час відбувається процес оречовинення суспільних відносин, коли людина відчужується від своїх власних суттєвих сил і залежить від речового світу. Реальна свобода особи з'являється тоді, коли людина стає самоціллю загальнолюдського розвитку і головним знаряддям прогресу. «Вибір мети, шляхи її досягнення, а також організація безпосереднього трудового процесу в постіндустріальному суспільстві стають не технологічним, а гуманітарним завданням» [11, с.215-219].

Свобода людини реалізується, перш за все, в його *природних правах* (right), тобто не від'ємних від нього принципів і можливостей, що не залежать від суспільних відносин (бажань та потреб інших людей). В той час як *суспільне право* (law) означає об'єктивну волю, що визначає ступінь свободи і рівності, що дозволяє реалізувати основну цінність суспільства – виживання та відтворення як окремої людини, так і суспільства в цілому. Право як основний регулятор спільних дій, вимагає від окремих людей орієнтуватися на основний критерій – справедливість, яка віддзеркалює основні цінності суспільства, що забезпечують його самовиживання (самозбереження та відтворення). Справедливим стає будь-яка діяльність людини при умові, що вона співвідноситься з правом, а значить не загрожує існуванню суспільства.

Четвертим секретом нормального суспільства – є формування механізму підтримки в суспільстві рівня соціальної справедливості,

адекватного досягнутому рівню багатства суспільства. Ця задача повністю реалізується тільки соціальною державою, яка виникає в зрілому та багатому суспільстві, для якого характерним стає, перш за все, «укорінення трудової моралі та громадянського інстинкту» [16, с. 150].

П'ятим секретом нормального суспільства є подолання суперечності між суспільною стагнацією та здатністю до модернізації. В суспільстві завжди існують інститути, що закріплюють стагнаційні тенденції – небажання здійснювати зусилля на подолання ризику, блокування людської заповзятливості та ініціативності, стримування розвитку здібностей та талантів. Інститути стагнації стимулюють халтурні, халявні шляхи збагачення та самоствердження. Такі інститути блокують впровадження нового та сучасного типу господарювання. Інститути модернізації забезпечують механізм підстроювання до постійних змін природних та культурних умов господарювання, що завжди призводить до економічного успіху [16, с. 387].

До мегаінститутів модернізації відносять: парламент, раціональну бюрократію, незалежний суд, академічну та університетську науку, масове виробництво та його фінансові інститути (банківсько-біржова система), незалежні засоби акумуляції та розповсюдження масової інформації. Особливість мегаінститутів полягає в тому, що вони функціонують на основі принципів, що виходять за межі безпосередніх потреб та орієнтуються на придбання суспільством нового якісного стану. Кожний з мегаінститутів виконує свою роль в модернізації суспільства. Приміром, парламент спрямовує свою діяльність на прийняття законів, що будуть збільшувати продуктивність спільної життєдіяльності суспільства в цілому, а не на реалізацію потреб окремих громадян. Наука генерує новації, а не вирішує поточні проблеми політичної влади. Раціональна бюрократія виступає в якості ефективного регулятора, що строго виконує

встановлені правила соціальних взаємодій, порушення яких припиняє незалежна судова влада [14, с. 149]. Важливою функцією інститутів модернізації є систематичне нарощування гуманістичних тенденцій (людської шляхетності) та таких цінностей, як чесність, професіоналізм, відповідальність, гідність, солідарність.

Завжди може виникнути питання – які ж критерії визначають ступінь нормальності суспільства. Безумовно абсолютного визначення нормального суспільства не існує. Але подібно термометру, що надає інформацію про стан людини, таку функцію виконують рейтинги, що визначають середньо нормальний стан суспільства. Найбільш достовірним до визначення ступені нормальності можна визначити «рейтинг свободи в світі», рейтинг глобальної конкурентоспроможності, рейтинг антикорупційності, індекси людського розвитку, соціальної справедливості та таке ін.

Розділ 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Формування національних інтересів взагалі і економічних зокрема відбувається водночас із становленням державності. Цей процес є основою системи національної економічної безпеки і в умовах розбудови соціальної держави набуває особливої актуальності. Тому методологічно принциповим є визначення теоретичного аспекту національних економічних інтересів як об'єктивної економічної категорії, яка доповнюється системоутворюючою функцією національної ідеї.

Національні економічні інтереси розглядаються не просто як самостійний об'єкт аналізу, а як система, у якій взаємодіють інтереси всього суспільства, нації, держави, бізнесу, окремих громадян. Суперечності є глибинними економічними відносинами, тоді як загрози – поверхневими виявами суперечностей, що діють в економічному житті у вигляді негативних чинників або явищ (системної сукупності чинників). У такому разі національні економічні інтереси слід розглядати, з одного боку, як поверхневі вияви дії об'єктивних економічних законів у економічному житті, а з другого – як об'єктивну потребу усунення (пом'якшення) загроз економічній безпеці [1, с. 95].

Світовий досвід і практика економічних перетворень свідчить про те, що формування національних інтересів, серед яких економічний блок займає головне місце, являє собою не тільки складний, багатофакторний, багатоетапний, а й безперервний процес. Тому не існує безпомилкових критеріїв істинності того чи іншого розуміння національного інтересу. Концепція національних економічних інтересів потребує постійного уточнення та коригування, оскільки і самі інтереси модифікуються разом із зміною внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку економіки.

У суперечливій системі національних економічних інтересів останні завжди відрізняються не тільки за їх носіями (суспільні, групові, особисті), а й за характером виразу і сприйманням. Відомо, що сам діючий суб'єкт і спостерігачі, які коментують його дії, дотримуються переважно несхожих думок відносно інтересів, що направляють його вчинки. Поява декількох видів інтересів пов'язана з такими чинниками, як скритність самого діяча та суб'єктивність поглядів, притаманна не тільки йому самому, а й спостерігачам. Звідси можна виділити принаймні чотири види національних економічних інтересів:

1) інтереси, якими керується сам суб'єкт і які свідомо чи несвідомо направляють його вчинки; їх можна назвати мотиваційними інтересами;

2) інтереси, які суб'єкт публічно висуває як мотив своїх вчинків і які можуть не збігатися з мотиваційними, якщо він, наприклад, бажає ввести аудиторію в оману;

3) інтереси, під якими можна розуміти фактичні інтереси в тому вигляді, в якому вони виявлені та зафіксовані спостерігачами;

4) інтереси, які на думку спостерігачів, найкращим чином відповідають потребам суб'єкта (наприклад, державі); їх можна назвати приписними інтересами. Спостерігачі формулюють їх у формі певного припису, якщо, на їх розсуд, суб'єкт (представник суб'єкта) помилково або зловмисно обрав чи збирається обрати якісь інші, «невірні» інтереси, які менш прийнятні для його самого або для групи, що представляють спостерігачі.

Щодо поділу інтересів на об'єктивні та суб'єктивні, то на наш погляд, об'єктивний, істинний, «справжній» інтерес може існувати лише ідеально. Його, в принципі, неможливо виразити, оскільки він при цьому відразу ж стає думкою того, хто його висловлює й автоматично підпадає під категорію приписних інтересів. Наявність множинності інтересів спонукає деяких вчених ставити питання про неможливість раціонального визначення інтересів, про їх суб'єктивність і навіть про відсутність будь-якого об'єктивного національного інтересу [2, с.108-109]. Таким чином, національний економічний інтерес має об'єктивну основу і суб'єктивний вираз.

Національний інтерес, як результат деякого соціального консенсусу, включає в себе все загальне в інтересах громадян даної країни по відношенню до громадян інших країн. Згідно з принципами побудови

сучасної системи міжнародних відносин, офіційним виразником національних інтересів виступає держава. Прийнято вважати, що в політичній системі держава втілює в собі загальні інтереси нації, а громадянське суспільство — приватні інтереси [3, с. 23, 26, 38]. Аналогічно, в економічній системі інститут держави можна розглядати виразником національних економічних інтересів, а інститут ринку — як сферу діяльності носіїв індивідуальних та групових інтересів.

Така позиція здається в цілому ймовірною, однак при цьому необхідне певне уточнення щодо терміну «соціальний консенсус». Якщо під ним розуміти досягнення якоїсь «справедливої» суспільної злагоди в результаті переговорів, учасники яких рівні за ступенем інформованості, досвіду проведення переговорів, стартових силових позицій та іншими параметрами, які визначають їх можливості добитися результату на свою користь, — тоді даний термін ідеалізує реальну ситуацію. На наш погляд, більш реалістичною здається точка зору, згідно з якою «соціальний консенсус» розуміється як результат досить жорстокої і далекої від «справедливої» боротьби носіїв конкуруючих інтересів за отримання права на вираз «національного» інтересу [3, с. 120].

Процес виділення загального із численних конкретних фізичних та юридичних осіб здійснюється частково через формалізовані процедури, частково стихійно, і відбувається зовсім не ідеальним чином. Щоб переконатися в можливості численних ексцесів та викривлень, досить подивитися на основних носіїв інтересів і оцінити здатність цих носіїв донести свої інтереси до державних органів, які формують концепцію національних економічних інтересів.

Найбільш віддалені від політичних органів держави рядові громадяни, які не належать ні до яких політичних або економічних об'єднань. Їх можливості суттєво зростають при об'єднанні в різні союзи,

спілки, товариства, які переслідують мету захистити саме загальні інтереси цих громадян (союзи споживачів, підприємців, найманців тощо). Особливо значні можливості у лідерів партій, які перемогли на виборах і опинилися біля керма політичної влади. При цьому групи осіб при наявності відповідних засобів можуть якоюсь мірою гарантувати входження їх інтересів в національні економічні інтереси шляхом надання підтримки різним конкуруючим між собою партіям. Нарешті, надзвичайно великий вплив на формування національних економічних інтересів має державний апарат, працівники якого безпосередньо беруть участь якщо не в самому процесі державного управління, то принаймні в його організації.

Групові інтереси населення (а їх можна поділити за різними ознаками: територіальній, етнічній, конфесіональній, галузевій, за належністю до різних факторів виробництва — капіталу або робочої сили) можуть вступати в протиріччя один з одним. Наприклад, обмеження імпорту тканин в інтересах їх вітчизняних виробників суперечить інтересам їх споживачів і негативно відбивається на експорті ткацького обладнання, призводячи до обмеження інтересів виробників останнього.

Разом з тим інтереси різних груп не тільки вступають у взаємні протиріччя, але і взаємопроникають один в одного. Тому, навіть, якщо уявити, що уряд беззаперечно виконує вказівки якоїсь групи населення, він не в змозі тим самим не реалізувати будь-які інтереси інших груп (інше питання – в якій мірі). Існують інтереси загальні для всіх груп. Такі інтереси можна було б назвати загальнонаціональними та об'єктивними на відміну від тих національних інтересів, що висловлюються суб'єктивно, під ім'ям яких, як правило, виступають групові інтереси. Але проблема, як вже відмічалось, в тому, що принципово неможливо точно сформулювати об'єктивний інтерес: будь-яке формулювання суб'єктивне, оскільки воно втілює думку спостерігача. Це протиріччя не може бути вирішено

абсолютно, врешті решт, зате воно постійно вирішується відносно, частково – в ході зіткнення думок та групових інтересів, підживлюючи цю боротьбу.

Наприклад, усіх представників приватного бізнесу, незалежно від національного походження, поєднує ідея обмеження державного втручання в приватний сектор, а роз'єднує – завдання орієнтації регулюючої діяльності держави на користь кожної окремої групи. Порівняно з іншими категоріями населення, ділові круги відрізняються найменшою стабільністю своїх політичних пристрастей. Ця притаманна їм рухомість, яка витікає з динамізму економічного життя, вкупі з вагою тих ресурсів, що їм підконтрольні, робить їх найсуттєвішим фактором у процесі формування та зміни економічного курсу країни.

Перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських відносин на основі взаємної вигоди знімає, на думку Дж. Стігліца, ряд обмежень у державній політиці, в тому числі щодо запровадження протекціоністських заходів. З іншого боку, в разі збереження фрагментарності суспільства держава може опинитися під впливом групових інтересів, що, зрештою, при нехтуванні інтересами інших груп може мати деструктивні наслідки. Посилення дієвості уряду, який перебуває під впливом корпоративних інтересів окремих економічних груп, може призвести до загострення конфлікту устремлень та викривлення легальних процедур в економічній сфері [4, с.1-3].

Історичний досвід свідчить, що приватний бізнес, підприємці та громадяни стають тим більше зацікавленими в зміцненні держави (крім диктаторських та тоталітарних режимів) і захисті її інтересів, чим ефективніше розвивається економіка країни, чим впевненіше держава створює оптимальні умови для реалізації приватних інтересів, для стабільності. В соціальній ринковій економіці держава не тільки гарантує

суспільству дотримання принципів свободи підприємництва, свободи конкуренції та особистої свободи в національних рамках, – вона є водночас і надійною опорою в світовій інтеграції.

Визначення загальнонаціональних пріоритетів і їх подальша реалізація в соціальній державі незалежно від політичного устрою може здійснюватися лише таким інститутом, як держава. Саме вона спроможна забезпечити механізм реалізації і захисту стратегічних інтересів розвитку національної економіки як цілісного утворення. Отже, національний економічний інтерес має бути основним в організації господарської діяльності. Причому його реалізація водночас є не лише базисом, а й засобом досягнення економічних інтересів нижчих рівнів, у тому числі особистого, та їхньої економічної консолідації.

Науковці зазначають неприпустимість у соціальній державі домінування державного патерналізму та підміни національного економічного інтересу державним. Національні економічні інтереси є більш містким поняттям, оскільки до його складу входять не лише поточні, а й стратегічні інтереси підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на світовому ринку, зміцнення економічної безпеки країни, формування принципово нової інноваційної моделі розвитку та побудови постіндустріального суспільства [1, с.106].

Для створення цілісної системи національних економічних інтересів та її ефективного функціонування насамперед необхідно:

- згуртувати суспільство навколо єдиної національної ідеї;
- створити відповідну нормативну базу для ефективної реалізації національних економічних інтересів;
- проводити регулярний моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних національних економічних інтересів;

— забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гарантійне поєднання.

Ключовою умовою ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави є консолідація українського суспільства, територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного, демократичного розвитку єдиної України.

Особливе значення мають життєво важливі економічні інтереси як сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування та можливість прогресивного розвитку людини, суспільства, держави.

Нагальним завданням державної політики в умовах розбудови соціальної держави слід визначити реалізацію таких життєво важливих національних інтересів України:

- утвердження конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного розвитку людини, реалізація її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації;
- захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканості державного кордону;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- гарантування безпечних умов життєдіяльності, захисту і відновлення навколишнього природного середовища;
- збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на основі засад етнокультурної різноманітності.

Визначення і реалізація національних економічних інтересів має першочергове значення для створення системи економічної безпеки, що є складовою цілісної системи національної безпеки України. В свою чергу,

відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» національна безпека України передбачає гарантований стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. За умов реалізації механізму національної безпеки забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Таким чином, головними об'єктами національної безпеки є людина і громадянин, суспільство і держава. Невід'ємною ознакою статусу людини і громадянина у правовій, демократичній державі є наявність конституційних прав і свобод, які виступають головною складовою об'єкта національної безпеки – людини. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина в Україні є найвищою соціальною цінністю. І Україна як соціальна, правова та демократична держава визначає своїм обов'язком утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, закріплює цілу низку прав і свобод, що регламентують різні сфери суспільного життя. Кожна з них відіграє важливу роль у житті будь-якої людини. Всі сфери тісно пов'язані між собою, оскільки характеризують життя кожної окремо взятої людини, а права і свободи визначають можливості та межі можливої поведінки людини і громадянина у відповідній сфері. Так, особиста сфера життя людини передбачає існування самої людини як індивіда, духовна – характеризує «внутрішній світ» особи, політична – можливість людини, а саме громадянина, приймати участь безпосередньо чи опосередковано в управлінні державою, а економічна – можливість людини бути суб'єктом економіки.

Отже, одним із складових елементів об'єкту національної безпеки України можна визначити не лише сукупність визначених, закріплених та гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина, а й кожен окрему групу прав і свобод.

Центральне місце посідають економічні права людини і громадянина як певні можливості, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних і духовних благ [5, с. 167]. На думку вчених, система економічних прав людини і громадянина має такі головні елементи: право на працю, право на страйк, право на відпочинок, право приватної власності та право на підприємницьку діяльність [6, с.315].

Право на працю визначається відповідно до ст.43 Конституції України як гарантована державою можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Конституційно право на працю в Україні передбачає, що людина може самостійно вирішувати: працювати чи ні, а також заборону використання примусової праці. Свобода у виборі професії та роду діяльності передбачає можливість особи самостійно обирати спеціальність, сферу діяльності, за якою хотіла б працювати. Науковці звертають увагу на те, що в Конституції України розмежовується право на працю людини і громадянина, оскільки згідно ч.2 ст.43 Конституції держава створює умови для повного здійснення *громадянами* право на працю і гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Треба зазначити, що стаття 6 пункт 1 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права встановлює зазначені вище обов'язки держави як обов'язкові дії з боку держави для реалізації права на працю кожній *людині*. Таким чином, існуюча в Конституції України редакція статті щодо права на працю звужує можливості людини у повноцінному використанні наданого їй права [там же].

Право на страйк належить лише тим, хто працює і передбачає можливість працівників у разі у разі порушення законодавства в сфері оплати праці, умов та безпеки праці шляхом тимчасового та добровільного припинення роботи спробувати вирішити спір, що має місце на

підприємстві, установі, організації (стаття 44 Конституції України). Ніхто не може бути примушений до участі у страйку. При реалізації права на страйк всіма його суб'єктами обов'язково мають враховуватися як питання національної безпеки, так і права і свободи людей.

Право на відпочинок, як і страйк, також належить тим, хто працює (стаття 45 Конституції України). Під відпочинком розуміються дні щотижневого відпочинку, відпочинок у святкові та вихідні дні, а також оплачувана щорічна відпустка. Людина та її здоров'я в Україні визнані найвищою соціальною цінністю і задля отримання даного положення реалізація права на відпочинок забезпечується також і встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час, тощо.

Право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, гарантується кожному статтею 42 Конституції України. Підприємництвом (комерційною господарською діяльністю) визнається систематична, на власний ризик, самостійна ініціативна діяльність суб'єкта підприємництва по виробництву продукції, наданню послуг, виконанню робіт з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [7, с.42]. Під суб'єктом підприємництва розуміються фізичні та юридичні особи, що зареєстровані в порядку, встановленому законодавством, як господарюючі суб'єкти.

Свобода підприємництва полягає у вільному виборі суб'єктом підприємництва сфери та роду діяльності, з урахуванням вимог чинного законодавства, а також невтручання інших суб'єктів та органів державної влади, зокрема, у процес здійснення комерційної діяльності суб'єктом підприємства.

Право приватної власності – це можливість людини володіти, користуватись та розпоряджатись належним їй майном, матеріальними благами та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Економічні права і свободи людини і громадянина як один з основних об'єктів національної безпеки України передбачають необхідність проведення скорегованих методологічних і правозастосовних дій з боку суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Можливість людини і громадянина використовувати безперешкодно свої економічні права і свободи відображає ступінь розвитку та стабільності економіки України, економічної безпеки.

Проте протягом останніх років посилюються небезпечні для прав людини тенденції: порушення Конституції і перевага мотивів політичної доцільності над принципами права; посилення інформаційної закритості та непрозорості дій влади, за якими завжди ховається корупція; зневага до судової влади і інституту правосуддя взагалі з наростаючою його дискредитацією; намагання політичних сил використовувати судову владу в своїх інтересах, включення її в політичну боротьбу, що призвело до серйозного послаблення судової влади; намагання політичних сил використати правоохоронні органи для боротьби зі своїми опонентами, що має наслідком політизацію правоохоронних органів; зменшення загального рівня політичної і економічної свободи; подальше погіршення соціально-економічного становища більшості українців внаслідок економічної кризи і неспроможності органів влади та місцевого самоврядування належним чином виконувати свої обов'язки; значне збільшення різниці в рівні життя між бідними та багатими.

За даними Державної служби статистики, середньостатистичний дохід українця у квітні 2011 року складав 1528 грн. (близько 200 дол. США). Середньомісячна зарплата в Україні у перерахунку на долари –

близько 260-270 дол. Середня пенсія – 100 дол. (пенсіонери складають 30% населення). Багатих громадян з доходом від декількох мільйонів до кількох мільярдів доларів у нас 0,5-0,7 % від загальної кількості населення, або 230-320 тис. чол. За межею бідності живуть приблизно 14-15 млн. громадян , з них 11,5 млн. – пенсіонери, 2 млн. – безробітні (кожен десятий працездатний). Розрив між верхнім і нижнім децилями (коли береться по 10 % тих громадян, чий дохід найвищий і найнижчий відповідно) – сьогодні складає 17 разів (в 2000 р. він складав 13 разів, в 2001 р. – 23 рази, в 2007 році – 11 разів, в 2008 – 12 разів, в 2009 – 13 разів) [8].

Таким чином порушення економічних прав і свобод людини і громадянина, по-перше, гальмують розвиток України як правової, соціальної та демократичної держави; по-друге, безпосередньо відображаються на економічній ситуації в країні, погіршуючи її; по-третє, зумовлюють неспроможність держави в проведенні дій щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини; по-четверте, виступають загрозою національній безпеці України.

Для протидії загрозам національній безпеці в сфері людського розвитку, підвищення якості життя, забезпечення економічних і політичних прав і свобод людини і громадянина провідні вітчизняні науковці аргументовано доводять необхідність пріоритетних зусиль щодо вдосконалення законодавства. Насамперед йдеться про політико-інституціональне дооформлення державності [9, с. 6]. Всі сучасні реформи зводяться по суті до розвитку адміністративно-бюрократичної системи реалізації політичних рішень і силового примусу до виконання законів. Конституційні зміни переважно спрямовані на постійний перегляд політичного режиму, але не торкаються трансформації пострадянської державності і суті відносин між державою і громадянами.

За таких умов сама Конституція набуває нечітких, аморфних, неконкретних форм, зокрема відносно правового обмеження втручання держави в громадське і приватне життя, оформлення системи відповідальності влади, механізму реалізації законодавчих актів, надання правових гарантій приватній власності, запобігання монополізації будь-яких груп впливу чи політичних партій. В результаті політико-правова модель української державності досі перебуває в царині радянського розуміння конституціоналізму. Тому нагальним завданням, на думку вчених, повинно бути реальне відмежування сучасного національного правового надбання від пострадянської державності. Це буде першим кроком до втілення новітнього політико-правового бачення держави, в якій не тільки формально присутні конституція, закони, підзаконні акти і задекларовано розділ влади на судову, законодавчу і виконавчу .

Сучасна правова держава – це перш за все такий політико-правовий режим функціонування суспільства, де держава у сукупності своїх складових і механізмів виступає середовищем , засобом і гарантом захисту прав людини і громадянина.

На жаль, сучасний вітчизняний конституціоналізм не спрямований поки що ні на демократію як суверенітет народу, ні на відтворення свободи, і, відповідно, налагодження ефективної діяльності політичних інститутів, здатних забезпечити функціонування демократії як нормативно-правової системи. Українська держава має в своєму активі лише так звані класичні свободи – свобода слова, віросповідання та зборів, але й вони останнім часом поставлені під сумнів. Натомість держава не має стабільних правових, політичних, інституційних механізмів прискорення демократії і непорушності принципу свободи.

Це яскраво проявляється в правовому послабленні всіх політичних інститутів, за винятком інституту президента, що стало можливим

внаслідок порушення і розпорошення системи стримувань і противаг. Усталені політичні інститути поступово втрачають власні конституючі ролі, і перетворюються дедалі на фасадну декорацію політичного ринку. На зміну ж їм приходять субінститути, які штучно «прив'язуються» до президента як до символічного володаря політичних акцій. Саме на такі інститути накладаються основні завдання щодо розробки практичних політичних і економічних рішень, а також неформального контролю за «традиційними» інститутами. Наприклад, такі державні утворення, як Національний антикорупційний комітет, Комітет з економічних реформ, Рада регіонів, Громадська гуманітарна рада, Конституційна асамблея, незважаючи на їх дорадчо-консультаційний статус, все більше отримують право політичної і навіть квазізаконодавчої ініціативи. Фактично, це означає, що система виконавчої влади концентрується не навколо конституційно визначених органів – Кабміну і місцевих державних адміністрацій, а навколо так званих субінститутів, яким і передаються владні повноваження.

Відчуває на собі зміну політико-правової і конституційної ролі і парламент України. Верховна рада поступово втрачає представницький статус. Заново перетворюється вся політична система, яка де-факто перестає бути політичною:

— по-перше, втрачається легітимність інститутів, що були сформовані на коаліційній основі, але змушені працювати в рамках іншої – адміністративної;

— по-друге, демократичні інститути перестають функціонувати в нормальному конституційному режимі, а тому діють через пряме президентське правління, або за допомогою неінституційних механізмів. Вертикаль влади поволі стає конституюючим елементом політичного режиму;

— по-третє, партії втрачають функції політичного представництва, що провокує посилення класичних олігархічних впливів. Але якщо в умовах парламентсько-президентського устрою олігархічні клани частково трансформуються в партії з відносною ідеологічною, соціальною електоральною базою, то після зміни до Конституції у 2010 році потреба в політичних партіях нівелюється. Центр влади зміщується з парламентської до президентсько-адміністративної площини, в рамках якої і відбувається конкурентна боротьба.

Підміна класичних політичних інститутів субінститутами означає разом з тим відчутну слабкість права і основного закону. Саме нівелювання конституційних приписів через прийняття ординарних законів веде до ерозії базових засад конституціонування держави і розмиванню всієї системи права. Громадянське суспільство не може бути побудовано, якщо воно не спирається на принципи правової держави і верховенства Конституції, політичного плюралізму, конкурентну економіку, демократію.

Таким чином, пріоритетними напрямками в процесі здійснення державної політики з питань національної безпеки для безперешкодного використання людиною і громадянином економічних прав і свобод має бути:

— зміцнення демократичного конституційного ладу та верховенства права;

— нова якість державної влади, ефективне та збалансоване функціонування її гілок і органів, спрямування їх діяльності на дієвий захист прав та інтересів людини і громадянина, зміцнення держави;

— неухильне додержання принципу незалежності та об'єктивності суду, права громадян на справедливий судовий захист їх законних прав та інтересів;

— підвищення життєвого рівня населення.

У Конституції України зазначено, що національна економіка розвивається на основі соціально-орієнтованої моделі. Це означає, що головним завданням на шляху соціально-економічного прогресу в соціальній державі має стати забезпечення передумов реалізації прав і свобод громадян, утвердження середнього класу, подолання бідності, забезпечення людського розвитку взагалі.

Згідно концепції людського розвитку ООН, під ним розуміють [10, с.28]:

1) мету і критерій суспільства: виробництво існує задля розвитку людей, а не навпаки;

2) процес зростання людських можливостей та розширення людського вибору. За жодних темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини:

— прожити максимально довге і здорове життя, коли індивідуальний потенціал здоров'я виступає як головний пріоритет природним шляхом і його доповнюють тривалістю життя;

— набути не тільки всебічні, а й актуальні знання, необхідні для активної і бажаної діяльності, що підвищує значення інтелектуальних і професійних можливостей;

— мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя у межах людських доходів і споживання.

Лише на такій сукупній основі виникають політичні і соціальні свободи, включаючи всі форми пересування в просторі, визначення вибору місця проживання, створення сім'ї, максимальної реалізації творчої діяльності, гарантії захисту людських прав і всебічної поваги оточуючих, що забезпечується системою соціальних відносин [11, с.12].

3) Досягнутий рівень добробуту: останній є результатом того, як людина розпоряджалася своїми знаннями, досвідом, власністю, здоров'ям, природними багатствами тощо: примножила, перетворила на конкурентний товар чи ефективно використала [12, с.19-20].

Очевидно, що економічна політика соціальної держави орієнтована на людський розвиток, не може бути зведена до звичних, традиційних моделей ринкової економіки, рекомендацій міжнародних фінансових організацій щодо макроекономічної стабілізації тощо. Рухомість соціальної структури, фінансових ринків, технологічні зміни свідчать про те, що економічний розвиток має явно нелінійний характер, тобто багато в чому може спричинити невизначеність і явну нерівновагу. Відповідно, намагання робити ставку на економічну стабілізацію, які ми сьогодні спостерігаємо, цілком не адекватні наявному процесу [13, с.6].

Провідні вчені-економісти зазначають, що в сучасних умовах єдиним вірним шляхом забезпечення людського розвитку є модернізація економіки і суспільства на ліберально-демократичних засадах [14; 15; 16]. Лібералізація і модернізація завжди є зв'язаними завданнями, але ця зв'язаність може реалізуватися в різних формах – у формі закономірної послідовності зміни визначальних процесів і у формі їх постійного поєднання [13, с. 23]. Тому важливо визначитися, на які саме ліберальні ідеї спиратися і яким чином їх використовувати.

У період існування двох систем – капіталізму з його ліберальними принципами і соціалізму з плановою економікою, йшла боротьба ідей. І лібералізм, і державне управління плановою економікою взаємно збагачували одне одного ідеями. Безперервно велися полеміка, ідеологічна війна. Лібералізм гартував свої ідеї у цій полеміці, у дискусії з соціалізмом. Після зникнення соціалізму як системи із світової арени настала ейфорія ліберальних ідей, і пострадянські країни потрапили під її

вплив. Але коли немає опонента, коли немає дискусій, коли немає порівняння двох глобальних підходів до розвитку, при монополії неодмінно виникають перекоси. Так, сучасна світова криза показала, що і ліберальний підхід у застосуванні в реальному житті несе ряд істотних загроз для економічного і людського розвитку [13, с.14].

Але зазначений факт зовсім не означає, що можна відмовитися від лібералізму. Він живе в кожній людині, в кожному суспільстві. Ліберальні ідеї завжди були і будуть потужними. Проблема полягає в знаходженні і застосуванні необхідних інститутів суспільного механізму, які б регулювали ці ліберальні пристрасті.

І тут доречно згадати, що ще класики англійської політичної економії звертали увагу на те, що у виробництві діють залізні виробничі закони, а у сфері розподілу – моральні. Іншими словами, лібералізм має дві сторони – економічний лібералізм і моральний лібералізм [13, с.15]. Нажаль, економічний лібералізм набув в Україні форми неолібералізму в найгіршому вигляді, а форма морально-етичного лібералізму як ліва демократична ідея – практично не розроблена і теоретично не узагальнена, не збагачена практикою. Концепція неолібералізму в різних його формах, у тому числі і у вигляді монетаризму, відіграла істотну роль у витісненні реального сектору економіки, зростанні фіктивного, спекулятивного капіталу, який перетворює гроші та цінні папери на особливі швидкозростаючі фінансові операції, мета яких полягає в одержанні не базового активу, а прибутку від зміни ціни.

Аналізуючи проблеми модернізації як запоруки людського розвитку, академік Ю.М. Пахомов зазначає, що вирішення завдань модернізації залежить не тільки від піднесення економіки, розв'язання традиційних соціальних проблем, а й від виведення етносу із стану депресії і безвір'я.

Така позиція цілком слушна і базується на теорії економічних інтересів. Як відомо, зміст і характер економічних інтересів громадян формується під впливом маси чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх, як економічних, так і позаекономічних. І цей зміст і характер економічних інтересів громадян лежить в основі ментальної матриці нації, населення країни. А це означає, що формування економічних інтересів залежить також і від культури (загальної і економічної), і від моралі, і від суспільної свідомості.

На всі ці компоненти економічних інтересів прямо і безпосередньо впливає сучасна реальність. Так, Україна сьогодні – «малодемократична» країна з мало розвинутою економікою і корумпованою демократією. Вона займає 100-е місце в світі по ВВП на душу населення і 34-е – по обсягу ВВП. За простотою ведення бізнесу у нас 145-е місце серед 183 країн світу. Навіть порівняно з минулим 2010 роком погіршився рейтинг за такими показниками, як реєстрація власності (-4), отримання кредиту (-2), захист інтересів інвесторів (-1). Заробітна плата в рази нижче європейської. Навіть у відносно сприятливому для України 2007 р. середня зарплата в Угорщині була вище за українську (195 євро на місяць) в 3,8 рази, в Естонії – у 3,6, в Литві і Латвії – відповідно в 2,7 і в 2,9, в Росії – в 2,2, в Польщі – вдвічі. А очікувана тривалість життя впала нижче показників 70-х років ХХ ст., як зазначено в 21 докладі Програми розвитку ООН : сьогодні країна посідає 154 місце із 163 за індексом сприймання корупції і 76 місце серед 187 країн за узагальненим індексом людського розвитку [17, с.8]. Громадяни України не винні в такому положенні, але воно їх принижує та деморалізує. При цьому активно формується комплекс меншовартості, який закладається в свідомості і впливає на економічне мислення. І не тільки на економічне мислення, а й на стан духовного життя. В свою чергу, негативний стан духовної сфери не

сприяє розкріпаченню творчих можливостей. Адже влада не створює належних правових і економічних умов для розвитку легального бізнесу, діє переважно адміністративними методами. А насильницькі заходи, крім всього іншого, в силу особливостей нашої ментальності, порушують не стільки протидію, скільки апатію та безініціативність. Тоді як основний стимул кожної творчості – це невдоволення існуючим. Але тут вже йдеться не тільки про гальмування творчості. Апатія, як відомо, є найбільшою загрозою для свободи, і, відповідно, для економічної безпеки. Виникає парадокс: владу влаштовує загальна апатичність людей, влада створює умови для її відтворення – і тим самим – створює загрози для економічної безпеки і людини, і держави.

У таких умовах спостерігається, по-перше, зростання терпимості суспільства, а по-друге, підвищення його гнучкості, але разом і з тим, і з іншим втрачаються стимули до прогресу, до еволюції взагалі. Терпимість призводить до консервації відносин, до незмінності існуючої суспільної структури, а це перешкоджає розвитку суспільства, просуванню вперед. У нас немає змагальності програм різних груп населення, і, як результат – знижується якість суб'єктності, коли людина не бере на себе відповідальності за себе, за своє оточення, за свою державу. Іноді складається враження, що люди готові відстоювати лише одне – лише б їм не довелося змінювати звичайні способи існування.

З іншого боку, нерозвиненість політичних і економічних інститутів, а також механізмів примусу до їх дотримання (законів, нормативних документів і т.п.) має своїм наслідком деінституціоналізацію влади і втрату соціального контролю над розподілом економічної влади в суспільстві. Сьогодні владна позиція визначається не формальним економічним чи правовим статусом агента (власник, менеджер, посадовець), а його доступом до нелегітимних, з позицій економічного

порядку, джерел влади – ресурсів насилля (кримінальної влади), корумпованої державної влади, шахрайства і т.п.

Таким чином, формуються стійкі соціально-економічні детермінанти девіантної поведінки населення, які продукують тінізацію економічного мислення, для якого основними рисами є : ігнорування існуючих законів, що регулюють економіку; постійне створення і відтворення тіньових схем виробництва і обміну, а також присутність корупційних відносин.

Якщо система державного управління в силу своєї нерозвинутості або деструктивної ускладненості не здатна забезпечити ефективну упорядковану взаємодію суб'єктів економіки , то останні рано чи пізно формують власну локальну квазісоціальну підсистему правил і норм, яка надає їх об'єктивній взаємозалежності форму купівлі-продажу державних повноважень. А стійкий характер економічних інтересів учасників корупційних дій здійснює також зворотній вплив на легальну систему: її недосконалість консервується або навіть набуває рис безвиходу.

Також потрібно зазначити, що лібералізм як економічний принцип є однією з історичних форм більш загального явища – економічної свободи. Сама по собі вона може бути охарактеризована як історично сформований і водночас, такий, що розвивається, спосіб функціонування суб'єктів економіки [16, с.4].

Економічна свобода у більш широкому значенні – це форми і варіанти економічної поведінки підприємств, сім'ї, окремих громадян у виборі сфери застосування своїх здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних і духовних благ.

Основою економічної свободи є [4, с.33]:

- плюралізм форм власності, зокрема існування приватної, колективної, державної, інтегрованої власності та їх різновидів;
- наявність політичної свободи;

- досконале законодавство, зорієнтоване на права людини;
- економічний прогрес;
- відсутність значної кількості безробітних.

Якщо йдеться про економічну свободу окремих суб'єктів господарювання, то вона повинна враховувати інтереси інших суб'єктів, а також поєднуватися з економічною відповідальністю. Врахування інтересів інших економічних суб'єктів здійснюється значною мірою внаслідок сприйняття взаємовигідних рішень, дотримання взаємних зобов'язань, прийняття нових та вдосконалення існуючих законодавчих норм тощо. В економічних системах розвинутих країн світу економічна свобода поступово переростає розуміння свободи лише як пізнаної та усвідомленої необхідності у формі кількох альтернатив [18, с.46-47].

Великого значення при розбудові економіки соціальної держави набуває свобода вибору. Вона проявляється передусім у двох аспектах:

- по-перше, вибір кожною країною власної моделі соціально-економічного розвитку, а отже, типу економічної системи і соціальних відносин;
- по-друге, форма вияву економічної свободи, що передбачає здатність власників різних видів ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних та ін.) використовувати їх на власний розсуд в рамках існуючого законодавства, а власників робочої сили – здійснювати будь-який вид трудової діяльності, що відповідає їх можливостям, здібностям, інтересам, а також свободі вільного пересування з метою кращого місця роботи.

У виникненні та розвитку феномену економічної свободи відіграє держава як інститут, що історично склався і втілює в собі цінності основи соціуму. Причому розвиток і зміцнення конкретних інститутів саме такої держави зовсім не обов'язково є альтернативами економічній свободі.

Навпаки, економічна свобода є передумовою для позитивного зняття споконвічної невизначеності господарських рішень. Жодна економіка не може існувати без невизначеності на ринку. На позитивному сприйнятті цієї невизначеності, як показала історія, побудовано ринкову систему, на негативному – адміністративно-командну.

З іншого боку, економічна свобода є умовою ефективного функціонування інститутів держави. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, які вільні у виборі і водночас визнають авторитет суспільства і держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності [16, с.8].

Крім того, інституційні основи економічної свободи створюють середовище і стимули для інноваційного розвитку. Вони забезпечують, по-перше, зняття невизначеності базових умов життєдіяльності, захищаючи суб'єктів і даючи їм санкціонований державою доступ до суспільних ресурсів, а, по-друге, відносно вищий інституційний статус для успішних новаторів. Така економіка не відторгає інновації, а шукає їх і включає до відтворювальних циклів як найважливішу умову функціонування сучасних ринків.

З економічною свободою тісно пов'язана економічна демократія, яка означає реальну можливість і право реалізувати задекларовані і фактичні економічні права індивіда. Економічна демократія є водночас теорією, практикою і наслідком втілення демократії в економічні відносини. Вона виступає як демократизація всього господарського механізму суспільства.

На сучасному етапі ідеї демократії розвиваються як на мікрорівні через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами – приватними, колективними, державними, вільне підприємництво, забезпечення реалізації принципів добросовісної конкуренції тощо, так і

на макрорівні – в масштабах національної економіки з урахуваннями рівня її розвитку.

На рівні національної економіки розвиток економічної демократії передбачає:

- наявність органів соціального партнерства або економічного самоуправління;
- процес залучення профспілок до співволодіння підприємством через збільшення частки участі (фондів) у прибутках підприємств;
- контроль виробничих рад за значною сферою господарської діяльності (зайнятість, соціальна політика, гуманізація праці тощо);

Діяльність держави повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для розвитку демократії національної економіки, саме тому за нею залишаються такі функції, як:

- визначення стратегії суспільного розвитку;
- розв'язання загальнонаціональних проблем;
- визначення пріоритетних напрямів в економіці;
- забезпечення кредитів та інвестицій;
- розвиток системи навчання і перепідготовки кадрів;
- засобів доступу працівників до виробничої економічної та іншої інформації на рівні підприємства, регіону, галузі тощо.

Реалізацію економічної свободи забезпечує економічний порядок, що характеризує розподіл у певній формі між державою і окремими економічними суб'єктами прав прийняття економічних рішень [19, с.79]. Це якісна характеристика стану соціально-економічної системи щодо морально-етичних і політичних норм. Економічний порядок відображає

принципи взаємовідносин між економічними суб'єктами, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Поняття «економічний порядок» асоціюється з прозорим і зрозумілим для всіх суб'єктів ринку рухом потоку грошей, товарів, робіт і послуг, праці, капіталів. Саме рівень економічного порядку визначають відносини з приводу привласнення ресурсів у будь-якій господарській системі.

Установлення економічного порядку, як показує історична практика, є дуже складним завданням для будь-якої з країн та їх урядів. Інтрига привласнення грошових чи інших видів ресурсів була і залишається спокусливою для усіх, хто при владі, контролі за рухом ресурсів, навіть для правоохоронних та судових органів. Розв'язання цієї проблеми потребує насамперед усвідомлення усіма членами суспільства, що економічний порядок вигідний для усіх і повинен ґрунтуватися [20, с.267]:

- по-перше, на встановленні національно-суспільної самоорганізації населення задля ефективності економіки;
- по-друге, на узгодженні інтересів суб'єктів економіки з приводу привласнення капіталу та інших ресурсів.

Національна самоорганізація суспільства можлива лише в разі усвідомлення громадянами її необхідності для створення продуктивної та ефективної економічної системи. Будь-яка самоорганізація, зокрема національно-державна, потребує відповідних матеріальних і фінансових ресурсів, що створюються у системі виробництва, фінансів, обігу. Між національною самоорганізацією суспільства й ефективністю економіки існує тісний взаємозв'язок: чим вищий рівень національно-демократичного й економічного мислення, національно-ідеологічної єдності людей, дотримання положень конституції та законів країни,

правил економічних та зовнішньоекономічних відносин, тим вищий рівень продуктивності національного капіталу та ефективності виробництва національного продукту.

Особливої актуальності в економіці соціальної держави набуває проблема узгодження інтересів суб'єктів національної і регіональної економіки. Практика показує, що суперечності економічних інтересів різних суб'єктів національної економічної системи виникають передусім в сфері відносин власності. В організаційно-правовому аспекті суспільно-необхідний напрям розвитку відносин власності повинен забезпечити вирішення двох важливих завдань:

- по-перше, узгодження економічних інтересів суб'єктів національного і регіонального виробництва;
- по-друге, формування національного єдиного господарського комплексу, достатнього для проведення усіма суб'єктами виробництва, зокрема регіонами, самостійної економічної і соціальної політики.

Звісно, що така політика повинна органічно поєднувати регіональні економічні й соціальні інтереси з загальнонаціональними інтересами України як єдиної держави. Йдеться про створення умов ефективності функціонування регіонального капіталу, створення такого обсягу і структури регіонального продукту, за яких можна задовольнити потреби регіону і інтереси держави. Тобто йдеться про створення економічно сильного регіону, без яких не може бути сильна національна економічна система і держава загалом. Держава не повинна концентрувати у своїх руках весь національний дохід, а розподіляти між регіонами, котрі повинні бути економічно і соціально самостійними, або близькими до самостійності та виділяти ресурси державі для виконання нею загальнонаціональних функцій.

Частина II. СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 5. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОСВІТИ

Національні інтереси в освітній сфері полягають у тому, аби освіта, по-перше, виконувала покладені на неї економічні функції: набуття, розширення та безперервного оновлення знань; зростання продуктивності праці та індивідуальних доходів працівника; збалансування ринку праці, забезпечення його робочою силою відповідно до змін попиту на працю; соціального захисту працівників від безробіття. За деякими розрахунками, в Україні заробітна плата на 50 %, продуктивність праці – на 32-38 %, кількість винаходів – більше ніж на 50 % залежать від освітньо-професійного рівня зайнятих. При цьому освітні чинники в сукупності на 50-80 % забезпечують позитивну динаміку результатів інноваційної діяльності [1].

По-друге, суспільство зацікавлене в тому, аби були забезпечені основні критерії розвитку сучасної вищої освіти [2, с. 172-174; 3, с. 76-78]:

рівність освітніх можливостей (правова та реальна) для представників меншин, людей з обмеженими фізичними можливостями, представників малозабезпечених верств населення;

доступність – економічна, інтелектуальна та соціальна. Економічна доступність передбачає, що розмір фінансових витрат домогосподарств на придбання послуг вищої освіти не ставить під загрозу і не підриває задоволення інших першочергових потреб. Інтелектуальна доступність вищої освіти означає доступність освітніх програм і освітніх стандартів з

інтелектуальних позицій для основної маси населення. Соціальна доступність – це залежність імовірності наміру вступити до того чи іншого ВНЗ від соціального середовища, в якому виросла людина [4, с. 57-58];

охоплення – здатність системи вищої освіти випускати велику кількість (відносно чисельності населення, яке б теоретично могло претендувати на її здобуття) фахівців, у тому числі надавати можливість здобувати освіту протягом усього життя, принаймні до 39-40 років (мати вікове охоплення);

якість – спроможність системи вищої освіти готувати фахівців, чії знання, уміння та навички відповідають установленим у суспільстві нормам і стандартам, а також критеріям досягнення мети навчання; якість освітніх послуг конкретного ВНЗ відбиває його реальні переваги у використанні освітніх ресурсів, організації навчального процесу та високій кваліфікації випускників;

ефективність – відповідність підготовки фахівців у вищій школі потребам ринку праці;

гнучкість – здатність системи вищої освіти до реформ і змін;

привабливість для навчання іноземних студентів.

По-третє, в інтересах суспільства підтримання рівноваги в освітній системі. У ній, на думку Г. В. Градосельської, діють певні інститути й актори, кожний із яких виконує свою роль і керується власною мотивацією у прийнятті кінцевих рішень. Інститути – держава, місцеві органи влади, школа, ВНЗ, підприємство (фірма) – слугують провідниками державної освітньої політики до акторів. Актори (учні, студенти, шкільні вчителі, викладачі ВНЗ, адміністрація шкіл і ВНЗ) приймають незалежне рішення про своє входження або не входження до того чи іншого інституту, свою поведінку на ринку освітніх послуг (рис. 5.1) [5]. Система освіти є рівноважною, якщо збалансовані соціально-економічні інтереси й

узгоджені дії всіх інститутів і акторів. Якщо система освіти характеризується нерівністю або дискримінацією, нестійким буде все суспільство.

Розв'язання цих завдань можливе за умови формування системи *соціальної відповідальності* – усвідомлення своєї суспільної ролі, задоволення взаємних зобов'язань і вимог основними інститутами та акторами освітньої сфери щодо результатів спільної діяльності з виробництва-споживання освітніх послуг, формування всебічно розвинених, високоморальних громадян з метою соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. «Соціальна відповідальність у широкому смислі, – пише О. А. Канаєва, – це відповідальність перед тими (особами, групами осіб, організаціями), на кого рішення, які ухвалюються суб'єктом господарювання, можуть прямо чи непрямо вплинути. Соціальна відповідальність виявляється в діяльності, здійснюваній з урахуванням запитів і очікувань заінтересованих сторін; у реалізації відповідних зобов'язань перед ними, в обмеженнях, які добровільно беруться на себе; в особливому, соціально відповідальному мисленні, образі дій та прийняття рішень, інакше кажучи, в особливій, соціально відповідальній поведінці суб'єктів господарської діяльності» [6, с. 32].

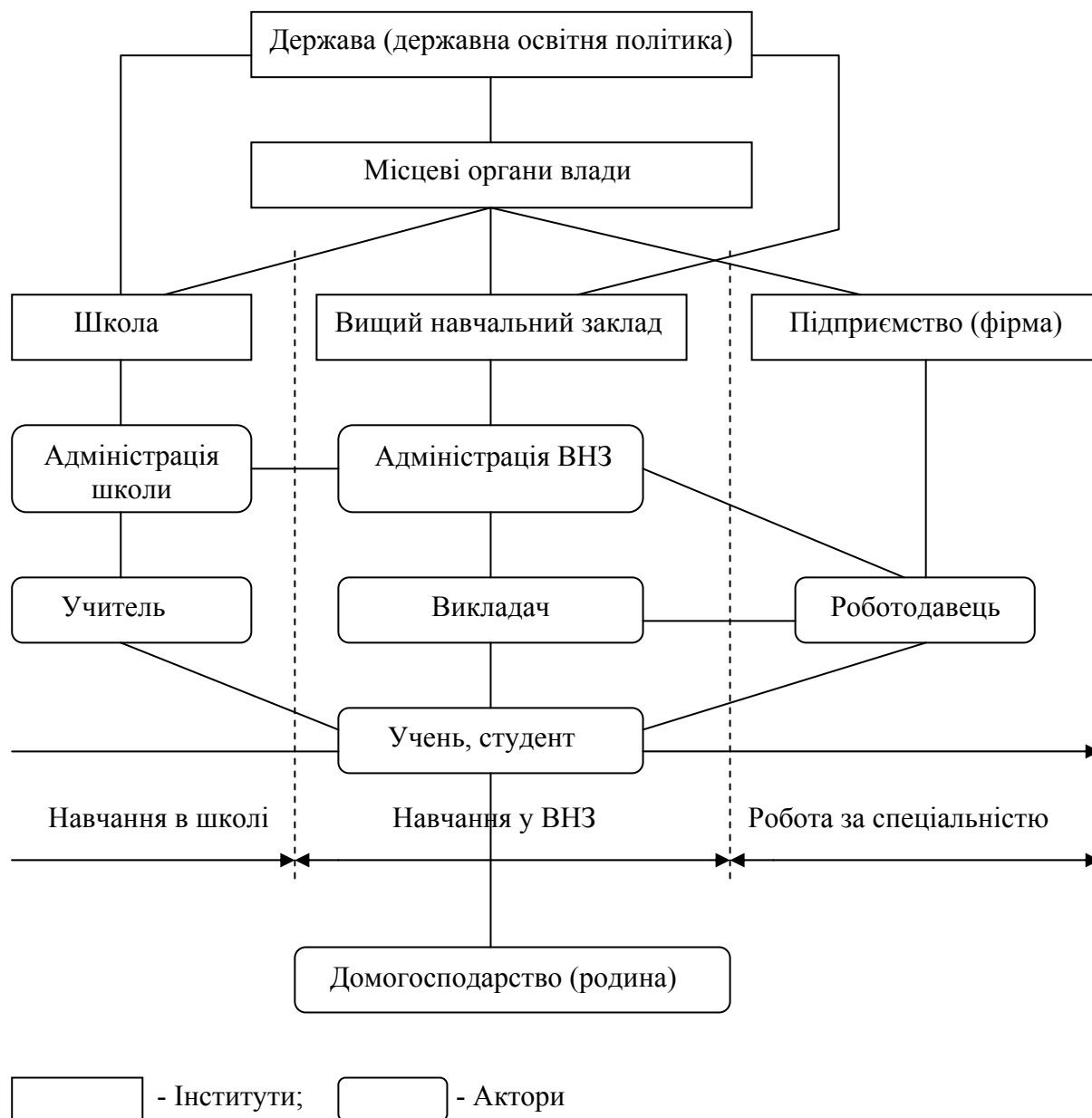

Рис. 5.1. Інститути й актори, які діють на ринку освітніх послуг

Особливу роль має відігравати соціальна відповідальність держави. Річ у тім, що виконання соціальних функцій внутрішнє притаманне будь-якій державі. На думку С. Є. Коробова, «відповідно до філософських уявлень сутність, тобто основна визначальна характеристика будь-якого предмета, явища, процесу, створеного або використовуваного людиною, зазвичай пов'язується з її призначенням, зі здатністю задовольняти ті чи інші потреби людини. З цих позицій, сутність держави полягає в її

соціальному призначенні, а саме регулювати суспільні відносини, управляти суспільством. Тобто держава – це не тільки і не стільки особливий апарат управління суспільством, скільки організація, яка інтегрує соціально диференційоване суспільство для збереження його існування та забезпечення найкращого подальшого розвитку» [7].

Одним із найважливіших соціальних прав людини, яке має забезпечити держава, є здобуття освіти. Європейська соціальна хартія у сфері освіти захищає (гарантує) соціально-економічні права на: безкоштовну початкову та середню освіту; безкоштовні служби професійної орієнтації; доступ до професійної підготовки та перепідготовки; реалізацію особливих заходів на підтримку іноземців, які проживають на території конкретної країни; інтеграцію неповносправних дітей у загальну систему навчання; доступ неповносправних до освіти та професійної орієнтації (ст. 9, 10, 15, 17 та ін.) [8]. Причому якщо в ХІХ ст. у європейських країнах громадськість відстоювала вільний доступ у державні початкові школи, то в середині ХХ ст. – доступність навчання у державних і частково підтримуваних державою ВНЗ.

Та чи *повинна* держава брати на себе всю відповідальність за розвиток вищої освіти, у тому числі її фінансування? Така постановка питання змушує звернутися до трактування економічної природи освітнього блага. До цього часу існують прямо протилежні думки: одні дослідники вважають, що вища освіта є суспільним благом, на яке має право кожний громадянин, інші характеризують освіту як приватне благо (комерційну послугу). У підсумковому документі саміту «групи восьми» «Освіта для інноваційних суспільств у ХХІ столітті» (Санкт-Петербург, 2006) [9], у Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (Париж, 5-8

липня 2009 р.) превалує ідея розвитку вищої освіти як суспільного блага [10].

На наш погляд, вища професійна освіта мала б ознаки суто суспільного блага, якби її послуги: 1) споживалися всіма громадянами країни безплатно, без будь-яких обмежень і виключень будь-кого із споживачів; 2) не були вибірковими, тобто надходили до всіх споживачів в одній і тій же кількості; 3) споживалися людьми тільки разом, колективно, а обсяг індивідуального споживання освітніх послуг дорівнював обсягові їх колективного споживання. Розвиток освіти як суспільного блага засвідчує її фінансування державою за рахунок видатків із державного бюджету, або, коли освітній процес має певну регіональну структуру та спрямованість, – за рахунок коштів як центрального, так і місцевих бюджетів. Саме як суспільне благо освіта сприяє утворенню загального позитивного зовнішнього ефекту у вигляді підвищення рівня освіченості, культури і продуктивності нації.

Вища професійна освіта мала б ознаки суто приватного блага, коли б: 1) регулювалася винятково ринковим механізмом, спрямованим на задоволення платоспроможних потреб певної частини населення; 2) кожна одиниця освітньої послуги (навчальний курс, навчальний предмет) передавалася споживачу за окрему плату; 3) знання розглядалися як інвестування в людський капітал, які приносять прибуток, а високий рівень професійної освіти – як запорука індивідуального соціального захисту.

Насправді ж професійна освіта належить до змішаних благ, а точніше – до суспільно-приватних благ. Її характеризують: 1) висока конкурентність абітурієнтів при вступі до ВНЗ: на всіх бажаних навчатися у ВНЗ місць просто не вистачає, тому здійснюється їх конкурсний відбір; 2) низька виключність студента зі споживання блага – освітньої послуги; 3) дедалі більша орієнтація пропозиції освітнього блага

на індивідуальні потреби його споживачів. У міру ж зростання рівня освіти приватний ефект навчання стає більш значущим порівняно з суспільним ефектом. На це вказує аналіз співвідношень «приватні витрати – приватні вигоди» та «суспільні витрати – суспільні вигоди» у сфері освіти, запропонований Р. М. Нурєвим [11]. На його думку, більша частина освітніх послуг нині надається державою безплатно, через це виникає природне бажання одержати ці блага в максимальній кількості, незалежно від зростання їх віддачі. Здобута освіта є тим суспільним благом, яке збільшує розрив між очікуваними приватними вигодами (Private Benefits – PB) і приватними витратами (Private Costs – PC). Оскільки цей розрив зростає з кожним роком навчання і стає максимальним саме під час навчання у вищій школі, виникає природна тенденція до зростання тривалості навчання, незалежно від віддачі, яку це навчання могло б дати, і стійкий попит на вищу освіту (рис. 5.2).

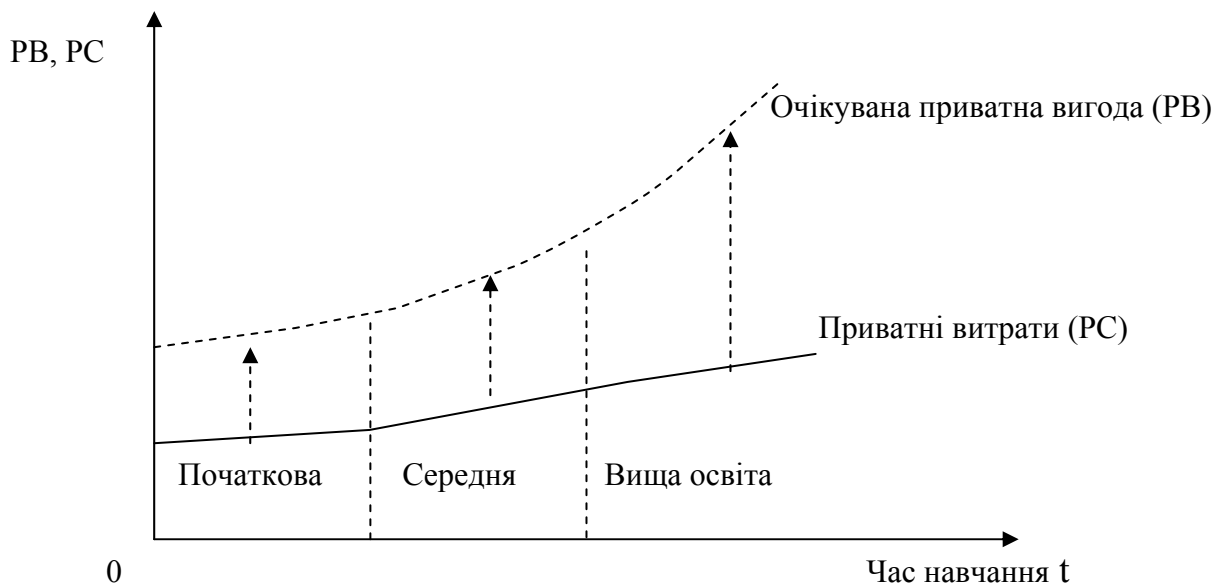

Рис. 5.2. Приватні витрати і вигоди у початковій, середній і вищій школі у «третьому» світі

Співвідношення між суспільними вигодами (Social Benefits – SB) і суспільними витратами (Social Costs – SC) інше. Суспільна вигода із зростанням часу навчання збільшується не так швидко, як зростають суспільні витрати (рис. 5.3). У Росії максимальний суспільний ефект досягається десь на стадії середньої професійної освіти, умовно N років. Природно, що ця величина різна для різних країн.

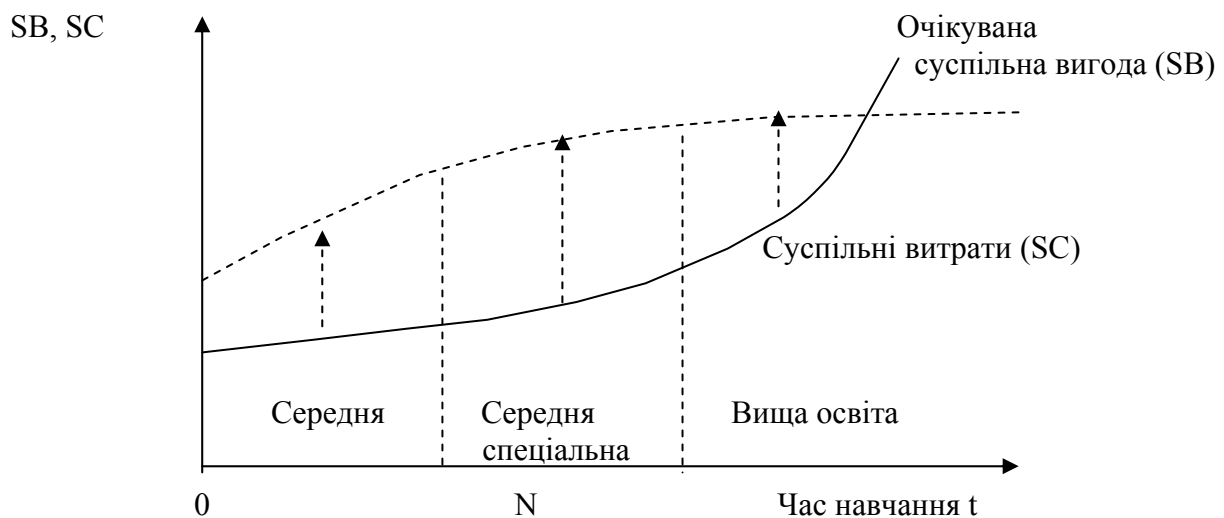

Рис. 5.3. Суспільні витрати і вигоди в середній, середній спеціальній і вищій освіті в країнах, що рухаються навздогін

Отже, оскільки вища освіта належить до суспільно-приватних благ, то й зобов'язання з її розвитку мають розподілятися між суспільством (державою) та іншими заінтересованими особами, а витрати на освіту складатися з суспільних (державних) і приватних. Причому платити більше той економічний суб'єкт, для якого показники цінності, корисності і віддачі від вищої освіти мають більше значення. Однак допустити втрати вищою освітою своєї суспільної цінності не можна. Орієнтація освіти лише на ринкові механізми призведе до її повної комерціалізації, а головні завдання і функції вищої освіти в суспільстві будуть порушені.

До такого висновку європейські країни прийшли ще в 1970-ті рр., коли з початком «нафтової кризи» з'ясувалося, що держава більше не може фінансово гарантувати всім однакове забезпечення соціальними правами, професійну освіту, роботу і рівень доходів середнього класу. У багатьох країнах виникли проблеми, пов'язані з нерівністю в освіті за професійним положенням, соціальним походженням і етнічним принципом. До того ж відкрита і безплатна вища освіта призвела до її «масовизації» – значного зростання кількості студентів ВНЗ і зниження якості освіти. Як наслідок – у 1980-ті рр. у багатьох європейських країнах у сферу вищої освіти було введено ринкові елементи з розподілом сфер відповідальності. Велика Британія у 1997 р. згідно з Трудовим договором першою в Європі зробила оплату вищої освіти офіційною політикою уряду. У 2001 р. плату за навчання ввела Австрія. У 2005 р. після рішень Конституційного Суду плату за навчання у вищій школі було введено у багатьох федеральних землях Німеччини. У Фінляндії та Швеції було запроваджено платне навчання за спеціальними англомовними магістерськими програмами для слухачів із країн, що не є членами ЄС /ОЕСР.

Європейська модель соціальної ринкової економіки виявилася вразливою й до нинішньої фінансово-економічної кризи. Високі державні соціальні зобов'язання і витрати визнано непосильним тягарем навіть для розвинених країн. Нова економічна модель посткризового розвитку, запропонована вченими, не втрачаючи своєї соціальної орієнтації (на розвиток людини як соціального суб'єкта), передбачає зниження ролі держави як найважливішого соціального інституту. Натомість зростає роль бізнесу і самих громадян. Пропонується розбудовувати економіку на принципах взаємної соціальної відповідальності держави, бізнесу та

суспільства в соціальній сфері, формування «соціально відповідальної ринкової економіки» [6, с. 30-31].

За таких умов, як справедливо стверджує Н. В. Василенко, інституціоналізація освіти включає в себе, по-перше, відносини домогосподарств, фірм, підприємств, установ, держави і освітніх організацій з приводу інвестиційних витрат на виробництво послуг загальної і професійної освіти; а по-друге, сукупність інститутів, які сприяють формуванню вибору і відповідальності учасників даного процесу. У модельному вигляді система освіти має бути представлена як інституціонально-специфічна взаємодія суб'єктів суспільства відповідно до укладеного в суспільстві *соціального контракту* з приводу *розподілу інвестиційних витрат* на виробництво послуг освіти [12, с. 247-250].

Залежно від особливостей соціального контракту можливі такі моделі виробництва освітніх послуг:

ліберальна (типовий представник – США): роботодавець орієнтується на підготовленого працівника з індивідуальною відповідальністю освітньої установи. Держава на федеральному рівні є гарантом створення рівних конкурентних умов діяльності освітніх установ, а повноваження контролю й коректування їх діяльності делегуються місцевим органам влади. Сприяти доступності освіти покликані державна фінансова підтримка приватних інвестицій та суспільні організації (церква, благодійні фонди тощо). Для працівника інвестиції у загальну та професійну підготовку є умовою його конкурентоспроможності й мобільності;

соціально-корпоративна (Німеччина): освіта є суспільним благом, спрямованим у першу чергу на забезпечення соціальної стабільності; виробництво освітніх послуг здійснюється в рамках соціального партнерства, з переважанням механізмів громадянської згоди. Держава в

особі центральної влади бере на себе функції планування, координації та контролю за виробництвом загальної та професійної освіти та скорочення ризиків приватних інвестицій в освіту. Освітні установи в рамках даної моделі є агентами держави у виробництві послуг освіти;

корпоративно-патерналістська (Японія): держава визнає освіту один із факторів економічного зростання, бере на себе зобов'язання із забезпечення відповідності працівника рівню науково-технічного розвитку економіки шляхом уведення стандартів змісту освіти, забезпечує рівність можливостей у здобуванні освіти. Корпорації сприймають освіту як чинник закріплення працівників за робочими місцями, забезпечують тісний зв'язок із ВНЗ [12, с. 247-250].

Таким чином, держава і ринок в освіті мають розумно поєднуватися. Держава може відповідати за розвиток освітньої сфери лише тоді, коли є достатній рівень економічного розвитку, а податків, що сплачує населення країни, вистачає на соціальне забезпечення і працюючих, і непрацюючих.

Таким чином, держава і ринок в освіті мають розумно поєднуватися. Держава може відповідати за розвиток освітньої сфери лише тоді, коли є достатній рівень економічного розвитку, а податків, що сплачує населення країни, вистачає на соціальне забезпечення і працюючих, і непрацюючих.

Що ж є об'єктом соціальної відповідальності суто держави? Ми поділяємо думку Г. В. Калягіна про те, що «єдиною функцією держави є виробництво суспільних благ, найважливішими з яких є створення й захист формальних правил». Суспільний характер останніх фактично означає їх прийняття всіма або принаймні переважною більшістю членів суспільства. Відсутність таких єдиних правил ускладнює або унеможлиблює діяльність економічних агентів [13, с. 211-212, 224-226]. Визначальними із суспільних благ, що мають відношення до функціонування освітньої галузі і виробництво яких є сферою

відповідальності саме держави, є формування ефективних норм освітнього права (правового середовища вищої освіти) та механізмів їх реалізації, здатних гарантувати соціальну безпеку в освітній сфері.

Освітнє право найчастіше визначають як сукупність правил поведінки, установлених державою або від імені держави для врегулювання освітніх відносин. В юридичному смислі освітнє право є відносно самостійною галуззю права-законодавства з особливим об'єктом і методом правового регулювання та сферою застосування. У практичній діяльності замість «освітнього права» нерідко використовується термін-еквівалент «законодавство в освітній сфері». Але право і закон не тотожні. Право є продуктом розвитку суспільства, відбиває й закріплює відносини, що склалися між людьми. Закон же є результатом волі законодавця, може наближатися чи віддалятися від права, відповідати або суперечити йому, не бути правовим. Формування освітнього права в Україні – тому підтвердження. Українська вища освіта регулюється Конституцією України, Законами України «Про освіту» (1991 р., з правками, остання з яких прийнята у грудні 2010 р.) та «Про вищу освіту» (2002 р., з правками, остання з яких датується січнем 2010 р.) та іншими нормативними документами. Утім, про існування багатьох прогалин у цій сфері говорить уже те, що впродовж останніх років триває обговорення кількох законопроектів про вищу освіту, підготовлених різними розробниками, і жоден з них так і не дістав консолідованої підтримки в суспільстві.

Соціальна безпека в системі освіти (освітня безпека суспільства) передбачає реалізацію права людини на здобуття загальної та професійної освіти в державному або приватному ВНЗ відповідно до індивідуальних здібностей та потреб суспільства (ринку праці), яка б дала можливість працевлаштуватися та одержувати гідну оплату праці, а також здатність

держави до захисту національних інтересів у сфері освіти від можливих загроз.

Соціальна безпека в системі вищої освіти забезпечується відповідальністю держави перед усіма інститутами суспільства щодо:

- виявлення суспільних пріоритетів, формування стратегії і політики розвитку вищої освіти з урахуванням сучасних глобальних змін в освітній сфері;

- виробництва освітніх послуг як соціально значимих, споживання яких дає значні позитивні зовнішні ефекти для суспільства;

- створення демократичної системи управління якістю вищої освіти;

- фінансування державних освітніх установ з державного бюджету України; надання фінансової підтримки студентам ВНЗ (грантів на навчання, що здобуваються за результатами ЗНО; стипендій за особливі академічні успіхи та стипендій малозабезпеченим категоріям населення; пільгових освітніх кредитів тощо); податкової та страхової підтримки тим роботодавцям, які забезпечують перше робоче місце для випускників ВНЗ або здійснюють інвестиції у професійне навчання і підвищення кваліфікації своїх працівників;

- соціального захисту працівників освітньої сфери;

- боротьби з корупцією та хабарництвом у системі освіти.

Рівень освітньої безпеки українського суспільства, а отже, і соціальної відповідальності держави за розвиток вищої освіти, є низьким. Під час загальнонаціонального опитування, проведеного 24 березня-5 квітня 2011 р. Фондом «Демократичні ініціативи» за підтримки Альянсу Програми сприяння зовнішньому тестуванню в Україні (Альянс USETI), було з'ясовано, що третина громадян країни, особливо молодь віком до 30 років, відносить питання вдосконалення якості вищої освіти до завдань першорядної важливості. Найбільш серйозними проблемами називають:

високу плату за навчання (60 % українців); корумпованість адміністративно-викладацького складу ВНЗ (35 %); нерівність доступу до вищої освіти (29 %); невідповідність викладання вимогам ринку праці (29 %); невизнання дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі (26 %). А з тим, що освітня система дає всім рівні можливості безкоштовно навчатися, згодні всього лише 12% [14]. На думку багатьох дослідників, зараз українська держава втручається в освіту, коли немає жодної потреби в її інтервенціях, і відсутня там, де її втручання дійсно потрібно. Тобто, не виправивши «провалів» освітнього ринку, держава демонструє власні «провали» в освітній сфері.

Провали держави – це випадки, коли держава не в змозі забезпечити ефективний розподіл і використання ресурсів, відсутні чіткі критерії ефективності її діяльності, а доходи держави не відповідають її видаткам. Провали держави виникають через недоліки неринкового механізму узгодження приватних витрат і вигод тих, хто приймає політичні рішення, з витратами і вигодами суспільства в цілому. При цьому можливість створити такий неринковий механізм, який був би в змозі функціонувати без провалів, аж ніяк не вища, ніж перспективи забезпечити завжди і скрізь умови досконалої конкуренції [15].

В освітній сфері до основних провалів держави можна віднести насамперед *відсутність досконалого механізму виявлення довгострокових суспільних уподобань у сфері освіти*. Не маючи такого, держава вимушено орієнтується на поточні інтереси суб'єктів ринку освітніх послуг. Так, протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. відбулася неконтрольована видача ліцензій на освітню діяльність новим, насамперед приватним ВНЗ, і як результат – «масовизація» вищої освіти. Кількість ВНЗ III-IV рівня акредитації в Україні зросла з 149 у 1990/91 навчальному році до 368 у 2011/2012 навчальному році, а кількість студентів у цих закладах – з 881,3

тис. до 2139 тис. Більшість нових навчальних закладів, не маючи необхідної наукової та матеріальної бази, намагалися задовольнити ринковий попит на економістів, юристів і менеджерів. Як наслідок – близько 47 тис. безробітних юристів і економістів зараз перебувають на обліку в Державній службі зайнятості. У 2011 р. з не меншою енергійністю розпочато зворотну кампанію: державне замовлення на економічні напрями підготовки зменшено відразу на 44 %, на напрями підготовки «менеджмент» - на 45 %, на напрям підготовки «право» на денну форму навчання – на 21 %, на заочну форму – на 35 %, а на педагогічні спеціальності – близько 10 %, на технічні напрями – у межах 5-6 % [16; 17]. Запропоновано «добровільне» злиття регіональних ВНЗ.

Другим виявом провалу держави є *неефективність так званих агентських відносин*. Річ у тім, що держава є одночасно принципалом і агентом по відношенню до індивіда. Суспільство як принципал доручає державі-агенту виконання певних функцій, і громадяни підкоряються її рішенням. Проте в рамках державного сектору вже від імені держави як принципала державними ресурсами володіє незначна група людей (агентів) – бюрократія. Остання має власні (приватні) цілі, інтереси та мотивацію, які далеко не завжди збігаються з суспільно задекларованими; навпаки, «приватні» витрати й вигоди бюрократичної організації в більшості випадків домінують над суспільними. Ч. Вульф назвав це «внутрішніми ефектами» (інтерналіями). До того ж в пострадянських країнах бюрократія представляє інтереси не стільки держави, скільки правлячої у країні партії, яка домінує в органах влади, місцевого самоврядування, апараті управління національним виробництвом, інтереси якої можуть не відповідати інтересам суспільства і держави [18]. Тимчасове перебування при владі призводить до того, що ставка дисконтування у політиків значно вище, ніж у суспільства в цілому. Тому

майбутні блага й витрати значно недооцінюються, а короткострокові блага й витрати (нинішня політична доцільність) переоцінюються [15]. Крім того, політик-бюрократ поінформований набагато краще споживача своїх послуг, завжди має можливість використовувати інформацію у своїх особистих цілях. У результаті бюрократ стає єдиним економічним суб'єктом, який може визначити масштаби виробництва тих чи інших суспільних благ та державних витрат (фінансування), а контроль за його діяльністю або відсутній, або дорогий і неефективний [19, с. 14]. Виникає *бюрократична монополія*.

У сфері вищої освіти її очевидними наслідками є:

- 1) маніпулювання інститутом державного замовлення [20];
- 2) тривале недофінансування освіти. З 2010 року припинено державне фінансування комунальних витрат, які, так само як і всі інші витрати – закупівля обладнання, книг, оплата тепла і оновлення гуртожитків, фінансуються ВНЗ із доходів від платного навчання [21]. Оголосивши 2011 рік в Україні роком «освіти й інформаційного суспільства», парламент зменшив фінансування вищої освіти на 1,5 млрд грн. Водночас видатки на утримання МВС України було збільшено на 1,7 млрд грн, а органів прокуратури – на 1 млрд грн. На 2012 рік намічено подальше посилене фінансування саме «силових» структур, що є одним із сигналів про згорання контрактної держави і посилення її експлуаторського характеру;

- 3) низький соціальний і професійний захист викладачів ВНЗ. Державна система підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ в Україні розвалена. Зарубіжне стажування у провідних освітніх центрах світу за державний кошт украй обмежене. Стимулів і коштів для самоосвіти викладачі не мають. В умовах низької оплати праці, особливо порівняно зі своїми європейськими колегами (нижче ніж в Україні зарплата тільки

викладачів у Албанії та Молдові) [23], вони змушені найматися до кількох ВНЗ або ставати на шлях хабарництва. Надалі проблема низької оплати праці професорсько-викладацького складу транслюється на їх пенсійне забезпечення. Для молоді, яка після закінчення ВНЗ залишається працювати на кафедрі або навчатися в аспірантурі, стає зрозумілою відсутність будь-яких перспектив праці у ВНЗ. Традиції вищої школи поступово вмирають;

4) поширення такої асоціальної практики, як корупція. З моделі «принципал – агент – клієнт» випливає, що корупція – це процес, коли агент за відповідну винагороду діє в інтересах клієнта, залишаючись в рамках відведених принципалом управлінських можливостей. Більше того, намагаючись зберегти за собою місце, що дає корупційний дохід, агент оперативно й ефективно виконує всі розпорядження принципала. Завданням держави тому є обмеження корупції на рівні рівноваги соціально-економічних вигод і витрат, пов'язаних із цим обмеженням [24].

Корупцію у вищій освіті провокують не тільки низька офіційна зарплата викладачів у більшості навчальних закладів та невисока ймовірність викриття корупціонерів. Освітні послуги у вищій школі надаються, як правило, локальними монополістами (за місцем знаходження ВНЗ, за якістю і специфікою знань). Обмеженість набору студентів до ВНЗ і бажання вчитися саме в цьому навчальному закладі робить хабар «ціною використання» освітньої послуги, а розмір хабара устанавлюється за моделями торгу або послідовного торгу з урахуванням ризиків для обох сторін [25, с. 108]. Причому на поширеність корупційних практик не впливає ні форма власності навчального закладу (державна, комунальна, приватна), ні форма навчання (стаціонарне, заочне), ні спосіб фінансування (бюджетне чи контрактне). Корупція в освіті поділяється на верхівкову (керівництво галузі і ВНЗ) і низову (викладачі, вихователі,

співробітники адміністрації). На цих рівнях корупція розрізняється за видами і формами доходу відповідних економічних агентів.

За даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірми «Ukrainian Sociology Service» (23 березня – 3 квітня 2011 р.), з випадками корупції у ВНЗ безпосередньо мали справу 33 % студентів, ще 29 % чули про це від інших. Найчастіше стикаються з корупцією студенти, які навчаються на юридичних спеціальностях (39,1 %). Найменш корумпованими є спеціальності суспільно-гуманітарного профілю (25,4 %). Корупція, як правило, ототожнюється з хабарництвом (так вважає 75 % опитаних студентів), здирництвом (43 %), зловживанням службовим становищем у особистих цілях (40 %), купівлею рефератів, курсових і дипломних робіт (21 %), даруванням подарунків (14 %). Найгірше те, що в суспільстві існує «моральна підтримка» корупції. Серед студентів переважає точка зору, що це – «один із можливих способів розв’язання існуючих проблем» (35 %) і навіть норма сучасного життя (21 %); лише 31 % опитаних вважають корупцію злочином. Уважають за потрібне протидіяти йому 44 % опитаних, але готові це робити особисто тільки 5 % [26]. Поблажливе ж ставлення до корупції з боку чиновництва (органів управління освітою) є наслідком прогресування цього явища в державному секторі взагалі. За висновками неурядової організації Transparency International, Україна в індексі сприйняття корупції опустилася з 134 місця в 2010 р. на 152 місце в 2011 р. із 183 країн світу [27].

Звернемо увагу й на те, що провали держави в більшості випадків видаються за провали ринку освітніх послуг, а потім свідомо висуваються вимоги щодо посилення державного регулювання діяльності ВНЗ. Аналізуючи схвалений Кабінетом міністрів України проект Закону України «Про вищу освіту» № 9655, експерти нарахували понад 100

прямих повноважень, закріплених за органами державної влади — КМУ і МОНМС України щодо управління сферою освіти [28].

На наш погляд, соціальна держава повинна формувати пріоритети своєї діяльності виходячи зі світових тенденцій розвитку вищої освіти. Відомо, що *професіоналізація* вищої освіти є ознакою індустріального суспільства. Організація навчального процесу у ВНЗ підпорядковується підготовці фахівців із конкретної професії, з певною кваліфікацією відповідно до потреб ринку праці. Така професійна освіта прагматична, скорочена в часі й за обсягом, достатня лише для підготовки персоналу, орієнтованого на виконання заздалегідь визначеного переліку функцій, або «людини функціональної» [29; 30, с. 99-104; 31]. У постіндустріальному суспільстві основними індикаторами розвитку вищої освіти є примат особи над державою в реалізації прав і свобод, у тому числі у сфері освіти; високий ступінь технологічності та інформаційний характер суспільства, розвиток комп'ютерних технологій, зростаюча віртуалізація об'єктивної реальності, перетворення інформації на товар; економічна ефективність суспільства на основі соціального прагматизму, процесів децентралізації та глобалізації [32, с. 113]. Такі зміни в суспільстві впливають на зміну моделі академічної освіти: до особистих якостей працівника висувають вимоги ініціативності, креативності, відповідальності; здатності приймати рішення в умовах змін; готовності вчитися і перенавчатися; адаптуватися до соціального середовища тощо. Основними соціальними проектами стають: «людина креативна» із спрямуванням на науково-технічне лідерство країни; «людина мобільна» з орієнтацією на швидкі модернізаційні зміни в суспільстві; «людина-оператор» з можливістю працевлаштування у секторах послуг і виробництв, що забезпечують основне виробництво [30, с. 100-104; 29, с. 10-11]. На зміну професіоналам приходять *транспрофесіонали*, або «люди-портфелі». Багато хто з

дослідників правильно ставить питання про створення університетів четвертого покоління – трансуніверситетів. Відповідно має змінюватися зміст та вектор розвитку вищої освіти.

Соціальна держава має визнати стратегічними напрямками своєї освітньої політики щодо ВНЗ, по-перше, зростання ролі та частки *універсальних* знань, навчальних дисциплін, що розвивають інтелектуальні здібності, ініціативність, підприємництво, уміння прилаштовуватися до вимог навколишнього середовища. Вища школа має не дробити, а укрупнювати спеціальності, забезпечуючи розвиток міжпредметних зв'язків. При цьому багато з учених наполягають на тому, що сучасна освітня підготовка мусить передбачати формування спеціальних освітніх модулів, що включають: фундаментальну підготовку з базової природничої чи гуманітарної дисципліни; технічну освіту; додаткову економічну і/або юридичну освіту; філософсько-методологічний практикум; освіту в галузі стратегічного, інноваційного і проектного менеджменту; інтенсивну практику командоутворення; адаптаційні і соціалізаційні курси;

по-друге, розвиток *фундаментальної освіти*. Відомо, що в умовах ринкових відносин українські ВНЗ почали масово орієнтуватися на потреби свого споживача (студента), а той, у свою чергу, - на попит на ринку праці та можливості працевлаштування. За таких умов фундаментальна освіта перестала користуватися попитом: спрямована більше на всебічний розвиток людини, вона не дає миттєвої економічної вигоди. Відбувається скорочення набору абітурієнтів на фундаментальні відділення університетів і, навпаки, зростання їх кількості на прикладних. Формується так званий прагматичний підхід до освіти;

по-третє, *покращання викладання соціально-економічних дисциплін у ВНЗ*. Скорочення кількості навчальних годин на їх вивчення та згорання

до рівня «предметів за вибором», яке відбувається зараз, вигідне лише ТНК і вітчизняним олігархам. Їм не потрібні працівники, які знають і вміють відстоювати свої трудові права та економічні свободи, достатньо «робочої сили» з вузькою професійною підготовкою. Між тим в умовах підготовки «професіоналів знань» і особливо «адміністраторів знань» (О. С. Марченко), змістом діяльності яких є управління знаннями, сучасний фахівець (викладач, науковець, менеджер компанії або державний управлінець) має розумітися на тенденціях, суперечностях і перспективах соціально-економічного розвитку країни. Економіка знань не може ґрунтуватися на відсутності знань про економіку;

по-четверте, *гуманізацію та гуманітаризацію освіти*. Адже саме гуманізація освіти, під якою розуміють орієнтацію на задоволення інтересів особи, яка навчається, розвиток її індивідуальних здібностей і можливостей, створення сприятливих можливостей для творчості і самореалізації особистості [35, с. 165], і формує загальні транспрофесійні компетенції працівника. Слід погодитися з Н. С. Розовим у тому, що сучасна криза освіти пов'язана з тим, що вона залишається прилаштованою до епохи техніко-економічного зростання, у той час як сама ця епоха добігає кінця, і мало враховує тенденції, орієнтовані на культуру, суспільство та індивіда, той факт, що освітня політика потребує наддисциплінарних, загальнофілософських, ціннісних основ вироблення й прийняття рішень [36, с. 107-108];

по-п'яте, *розвиток освіти впродовж життя («lifelong learning»)*. Близько 30 років тому ОЕСР, ЮНЕСКО і Рада Європи звернули увагу на формальні вікові обмеження, що стали заважати продовженню освіти, її доступності на всіх рівнях і для всіх соціально-демографічних категорій населення. Особливу увагу почали приділяти освіті дорослих з метою подолання наслідків нерівності базової освіти, набуття неохоронених із

різних причин знань і навичок, підвищення соціально-економічного рівня працівників [37, с. 8-12]. Причому підходи до розвитку освіти дорослих постійно змінювалися. Спочатку орієнтувалися на концепцію «соціального попиту»: навчання поза межами обов'язкової освіти мало поновлюваний характер і відбувалося за рахунок державного (бюджетного) фінансування. На початку 1990-х рр. в освітній політиці деяких країн ОЕСР відбувся перехід до концепції «індивідуального попиту» та ідеї спільної відповідальності (партнерства) за підвищення освітнього рівня між урядом, роботодавцями і одержувачами освіти. У 1996 р. міністри освіти країн ОЕСР сформулювали як мету освітньої політики «навчання протягом життя для всіх», хто виявить ініціативу брати участь у тих чи інших формах підвищення рівня знань і кваліфікації. У 2003 р. на Берлінській конференції міністрів освіти країн – учасниць Болонського процесу сприяння розвитку безперервної освіти було включено до цілей створення загальноєвропейського освітнього простору.

Ще однією сучасною тенденцією розвитку вищої освіти є інтернаціоналізація діяльності ВНЗ. Активізуючи освітні та наукові контакти за кордоном, ВНЗ співпрацюють із зарубіжними посередниками і агентами для просування своїх послуг у інших державах. Різноманітні програми ЄС (ERASMUS, SOCRATES, TEMPUS), а також проекти, ініційовані національними організаціями країн-членів ОЕСР (USAID, IREX, British Council, DAAD, CIDA, EduFrance та ін.), активно сприяють зростанню доступності вищої освіти, індивідуальній мобільності студентів і професорсько-викладацького складу в освітніх цілях, формуванню нових міжнародних стандартів якості та підвищенню інноваційності вищої освіти, інституціональному партнерству, створенню стратегічних освітніх альянсів.

В Україні до інтернаціоналізації своєї діяльності вдаються лише окремі ВНЗ. Але вони так і не стали конкурентоспроможними на світовому освітньому ринку. У найбільш широкому списку (рейтингу) університетів CSIC згадуються тільки два українські університети – Київський національний університет імені Тараса Шевченка на 1346 позиції та Національний університет «Києво-Могилянська академія» – на 2055 позиції. Натомість, за різними оцінками, за кордоном на приватній, державній основі та за грантами навчаються від 6 тис. до 35 тис. українських студентів. Зрозуміло, що міжнародна мобільність студентів є об'єктивним процесом. Однак виїзд на навчання за кордон перспективної української молоді за нинішніх умов означає формування наукового потенціалу для інших країн і втрату його Україною. Навчальна міграція виступає і як додатковий демографічний ресурс для країн, що переживають демографічну кризу: вони одержують високоосвічених і адаптованих молодих громадян.

Крім того, в Україні створено «поживний ґрунт» для появи великих освітніх корпорацій інших держав та їх закріплення на внутрішньому ринку освітніх послуг. Поширення сфери платної вищої освіти робить її прибутковою і тому привабливою для міжнародних провайдерів транснаціональної освіти. Відсутні законодавчі бар'єри входу зарубіжних ВНЗ на український ринок освітніх послуг. Водночас за правилами СОТ держави – члени організації не повинні створювати перепони і штучні бар'єри для прийому (імпорту) на своїй території товарів і послуг, у тому числі й освітніх.

За таких умов українським стає розроблення чіткої державної стратегії формування і розвитку великих національних ВНЗ, які могли б скласти конкуренцію на внутрішньому та зовнішніх ринках зарубіжним провайдерам освітніх послуг. Скажімо, у РФ створено Асоціацію

провідних університетів Росії. До неї входять Московський державний університет імені М. В. Ломоносова, Санкт-Петербурзький університет, сім федеральних університетів (Сибірський, Казанський, Південний, Уральський, Північний, Далекосхідний і Північно-Східний) і 22 національних дослідницьких університетів. Перед ними поставлено завдання забезпечити реальну інтеграцію освіти, науки і бізнесу, а також змінити ставлення до якості освіти. Вони відповідальні за стан та модернізацію національної системи вищої освіти, виведення на світовий рівень своїх освітніх організацій, за стан кадрового потенціалу науки і професійної освіти, розвиток і комерціалізацію в Росії високих технологій.

Особливої уваги потребує хід запровадження в Україні принципів Болонської міжурядової реформи. Її зміст передбачає єдині умови визнання дипломів про освіту, уніфіковану систему вчених ступенів, термінів навчання, оцінювання знань і форм навчання. Болонський процес спирається на гармонізацію освітніх систем в Європі, а його основними спонукальними факторами є посилення конкуренції з університетами США, оптимізація працевлаштування дипломованих спеціалістів у країнах ЄС.

Нагальними заходами повинні бути насамперед приведення національного освітнього законодавства у відповідність до принципів Болонського процесу. Потрібно, нарешті, відмінити практику нострифікації іноземних дипломів. Фахівець, котрий здобув ступінь бакалавра чи магістра за кордоном, повинен мати право без будь-яких спеціальних рішень МОНМС чи іншого органу працювати або продовжувати навчання на вищому рівні в Україні. Це особливо стосується осіб, які здобули найвищий, визнаний в усьому світі науковий ступінь «доктора філософії» і захистили дисертацію в таких закладах,

як Кембриджський та Оксфордський університети, Сорбона, Стенфорд, Гарвард тощо. В Україні їх уже понад тисячу чоловік.

Важливим є впровадження програм підготовки докторів філософії за європейським зразком; розроблення чітких критеріїв присудження наукового ступеня «доктора філософії» виключно вченою радою ВНЗ і наукових установ; заборона освітньому міністерству скасовувати рішення ради із захисту дисертації. Недопустимо перекручувати принципи Болонської системи і щодо навчання студентів. Український студент чомусь щосеместрово має робити вибір з кількох навчальних дисциплін на користь однієї. Це фактично заборона на навчання, освіту та науку. Вона неприпустима в умовах переходу до суспільства знань. Студент повинен одержувати ті знання, які йому потрібні для майбутньої фахової діяльності, без будь-яких обмежень, тим більше адміністративних.

Сучасна освіта неможлива і без створення необхідної фінансово-матеріальної бази ВНЗ. Академічні групи чисельністю 25-35 студентів не тільки викривляють ідею Болонської системи, а й свідчать про відсутність коштів на її втілення. Низький рівень комп'ютеризації, брак передплачених зарубіжних і навіть вітчизняних наукових видань, неможливість користування електронними фондами бібліотек зарубіжних ВНЗ зайвий раз це підтверджують. Водночас вища школа позбавлена законодавчої можливості залучати додаткові кошти за рахунок інституту «ендавменту» – благодійних цільових некомерційних фондів; використання грантової підтримки дослідних проектів та освітніх інновацій; розширення списку платних послуг, що надаються навчальними закладами.

Таким чином, основні аспекти відповідальності держави в освітній сфері стосуються рівності, доступності, якості та ефективності управління вищою освітою. Проголошені державою освітні реформи потребують

суспільної підтримки, формування «соціального контракту» між суспільством і державою. У більшості ж випадків потрібно посилювати відповідальність і інших інститутів та акторів освітньої сфери. Слід також зрозуміти, що вступ України до ЄС, залучення України до європейського та світового освітнього простору є найважливішими завданнями на шляху до соціально-економічного розвитку держави.

Розділ 6. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Теоретичні проблеми розвитку охорони здоров'я розглядаються у роботах багатьох економістів, юристів, медиків. Зазвичай акцент робиться на обмеженості ресурсів, які на нього спрямовуються, на непродуктивних витратах і низькій ефективності, на методах залучення додаткових грошей та їх ефективного використання. На жаль, у вітчизняній практиці ці перелічені засоби важливі, але синергетичного ефекту не дають, і частка державної охорони здоров'я в Україні не піднімається вище, ніж 3,7-3,8 % ВВП. Корінна причина – це відсутність правової держави з високим рівнем соціальної відповідальності, розбухання тіньового медичного ринку, який за своєю сутністю ще жорстокіше, ніж класичний вільний ринок, завжди індиферентний до соціальних питань і моральності.

В охороні здоров'я недостатньо вважати найважливішим показником обсяг ВВП, зокрема на душу населення, як це вважають економісти В. Дем'янішин і Т. Сіташ [1, с.47]. Значно точним є показник нерівності громадян щодо розподілу доходів, яка первісно притаманна вільному ринку, тому що вона дедалі трансформується в більшу нерівність в оплаті лікування, або його фінансуванні (рис. 5.1) Крива Лоренца (I)

показує ступінь нерівності у розподілі доходів населення, а дві інші криві H_1 і H_2 позначають відповідні грошові вкладення в охорону здоров'я різних верств населення. Якби крива H_1 лежала на кривій I , то нерівномірність у розподілі медичних послуг була б пропорційною до доходів окремих індивідів і відповідала коефіцієнту Джині. Крива H_2 означає фінансування галузі на прогресивних засадах: зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат на охорону здоров'я також зростає. Ця політика адекватна соціальній державі. Якщо ж зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат в охорону здоров'я зменшується (крива H_1), то це – регресивне фінансування галузі на шкоду незаможним громадянам, що характерно для вільного ринку і несоціальної держави. Саме ця картина спостерігається у країнах, які розвиваються, і де переважає ринок приватних медичних послуг з прямим рухом грошей від пацієнтів до лікаря (у вигляді безпосередніх платежів). Про регресивне фінансування медицини свідчать також неформальні, тіньові платежі медикам – вони поширені у Греції, Іспанії, Італії, країнах бувшого СРСР.

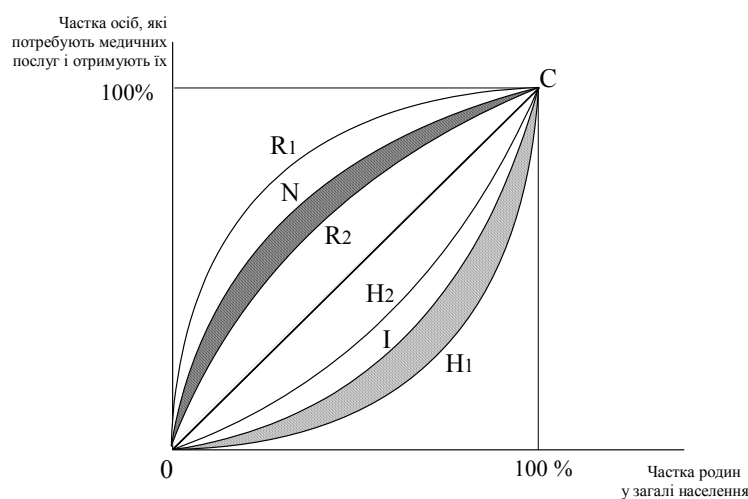

Рис. 5.1. Крива Лоренца і нерівність споживання медичних послуг

Нерівність у фінансуванні медичних послуг різними верствами населення доповнюється нерівністю у кінцевому споживанні. Частка витрат на них у доходах незаможних верств населення, насамперед дітей, літніх людей, психічно хворих більше у порівнянні з багатими людьми. Крім того, існує суперечність між тим періодом життя, коли люди здатні оплатити медичні послуги (середина життя), і віком, коли їм особливо потрібне лікування (на початку та в кінці життя). Крива концентрації захворювань і осіб, які потребують лікування – N – знаходиться вище бісектриси OC . Це свідчення того, що стан здоров'я незаможних людей в середньому гірший, ніж багатих. Тому бажано, щоб вони більше за інших лікувалися (крива R , що позначає отримувані медичні послуги лежить на кривій N). Якщо крива R знаходиться вище кривої N і постає у вигляді R_1 , то це означає, що малозабезпечені верстви населення отримують більше медичних послуг, ніж за пропорційним розподілом потреб та рівня їх задоволення. Це – сприятлива ситуація для незаможних, адже тут вони отримують пріоритет. Сам по собі ринок її не гарантує, це може забезпечити тільки соціальна держава. Якщо ж крива задоволення потреб пролягає нижче їх рівня і набуває вигляду кривої R_2 , це означає, що малозабезпечені верстви лікуються менше за потрібне. Ця ситуація притаманна вільному ринкові. Ступінь нерівності можна визначити на ділянці між N і R_2 .

Крім головного «провалу» – поширення нерівності у оплаті медичних послуг та їх доступності – вільний ринок має й інші вади. Він не спроможний «відчути» зовнішній ефект від лікування інфекційних захворювань і породжує негативні екстерналії. Тому зазвичай суспільна вигода від вакцинації населення або флюорографії визначається на макрорівні. Локальні монополії приватних медичних структур у віддалених регіонах прагнуть до надвисоких цін. Асиметрія інформації про

якість медичних послуг набуває найвищого рівня. По мірі виникнення нових захворювань приватний ринок не в змозі забезпечити швидкі й ефективні профілактичні заходи. Тобто суспільство за відсутністю соціальної відповідальності держави несе величезні соціальні й гуманітарні втрати.

Зазвичай, соціальна держава є правовою. Проте консервативні партії у правовій державі (наприклад з англосаксонською моделлю розвитку) можуть спиратися на першочергове заохочення приватного бізнесу, а не виконання соціальної функції. За даними Бюджетного управління Конгресу США, доходи середньостатистичної американської сім'ї, яка належить до найбагатших 1 % сімей, з 1979 по 2007 р. виросли у середньому понад у 3 рази. Проте доходи середнього класу за цей період зросли менш, ніж на 40%, а найбіднішого населення – тільки на 18 % [2]. Система приватного медичного страхування, яка характерна для США, є наслідком економічного лібералізму. Між страховими компаніями, лікувальними закладами розвивається інтенсивна конкуренція за платоспроможних і молодих пацієнтів. У США — найвищі витрати на охорону здоров'я – майже 18 % від ВВП. Дуже інтенсивно розвивається державно-приватне партнерство. Але американська система страждає від нерациональної структури, адже там переважає витратний лікарняний сектор. У приватних американських закладах оплата лікування йде за принципом «гонорар за послугу» (fee-for-service), що прискорює диференціацію суспільства з критерію доступу до лікування. Показник середньої тривалості життя американців на момент народження, за даними ОЕСР 2009 р., дорівнює 78,2 р., тобто нижчий, ніж у Великій Британії (80,4 р), скандинавських країнах (у середньому 81 р), Німеччині (80,3 р), Франції (81) і навіть у Греції (80,3 р), Іспанії (81,8 р), Португалії (79,5 р.), Словенії (79 р.); показник випадків дитячої смертності на 1000 мешканців,

який складає 6,5, — вищий, ніж в Англії (4,6), Нідерландах (3,8), Іспанії (3,3), Швеції (2,5) Словенії (2,4) [3]. Платоспроможні американці мають найвищий рівень охорони здоров'я у світі, але розшарування населення за рівнем споживання медичних послуг досить високе, не зважаючи на реформи Б. Обама. Приватне медичне страхування існує також у Швейцарії, Філіппінах, Південній Кореї та Австралії, до неї почали наближуватися Азербайджан і Грузія.

В той же час некоректно стверджувати, що англосаксонська модель байдужа до охорони здоров'я. По-перше, постіндустріальний розвиток, де інвестиції в людський капітал є пріоритетними, стримує традиційний американський або англійський консерватизм. По-друге, правова держава — це такий її статус, за допомогою якого громадяни мають гарантовану можливість захисту своїх інтересів. Культ закону не дозволяє обмежувати конституційні права людини, адже в багатьох провідних країнах діючою законодавчою нормою є рівний доступ громадян до охорони здоров'я. Навіть у США зростає державне фінансування відомої системи «Medicare», яка охоплює лікування похилих людей віком старше 65 років. У 2010 р. воно складало 452 млрд дол., або майже 13 % федерального бюджету країни [4]. Крім того, розвиток громадянського суспільства, якому сприяє правова держава, забезпечує високу частку неурядових некомерційних організацій у наданні медичних послуг, соціальну відповідальність бізнесу, а також контракти муніципалітетів з приватними фірмами, що компенсує відносну обмеженість соціальної відповідальності на макрорівні.

У Великій Британії, яка належить до англосаксонської моделі розвитку, не останню роль грає і традиційний для Європи інституційний чинник — християнська мораль милосердної допомоги хворим. Крім того, великий політичний вплив на європейський розвиток охорони здоров'я мали дві світові війни. Перша світова війна прискорила становлення

виборчої системи, профоб'єднань, які захищають права людини, а друга привела до зростання державного сектору та інших соціальних перетворень. Ще у 1948 р. у Великій Британії сформована національна система охорони здоров'я Беверіджа, на честь економіста-реформатора соціального забезпечення. Схожі системи охорони здоров'я існують також в Ірландії, Канаді, на етапі створення – у середземноморських країнах. Деякі українські економісти, наприклад З. Лободіна, радять і в Україні побудову системи охорони здоров'я Беверіджа, бо її головний ресурс – державний бюджет [5, с.97.].

Джерелом грошових коштів, призначених для національних систем охорони здоров'я, є прямі податки, які стягуються з фізичних та юридичних осіб. Хворі лікуються на безоплатній основі, а платником виступає держава. При цьому використовуються можливості конкуренції та передбачаються також платні послуги, які задовольняють додатковий попит на лікування, з покращеним сервісом для забезпечених верств населення. Окрім державних лікарень, що мають надавати встановлені стандарти медичної допомоги, існують і приватні клініки, оплата послуг яких здійснюється або на прямій основі, або за рахунок добровільного страхування. Зазвичай лікарі можуть обирати працювати у державному чи у приватному секторі, а часто просто працюють за сумісництвом. Однак державний медичний ринок жорстко регулюється з приводу ціни та якості лікування, а приватний сектор не має суттєвого поширення.

Цілком протилежною до канонів консервативної приватно-страхової моделі охорони здоров'я була патерналістська модель М. Семашка, притаманна СРСР, яка повністю брала на себе регулювання галузі на основі жорсткої централізації. Її єдиним джерелом був держбюджет, а конкуренції практично не існувало. Переваги приватного сектору, який стимулює інновації у медицині, маркетингове дослідження попиту і

потреб, диференціацію послуг-субститутів та альтернативність пропозиції, ніяк не проявилися. Проте у 1960 р. витрати на охорону здоров'я у розрахунку на душу населення колишньої УРСР і США були приблизно на одному рівні (близько 150 дол.), а в більшості європейських країн — навіть менше. Зменшення фінансового забезпечення медичної галузі в СРСР почалося з 1975 р., і вона все більше розвивалася за остаточним принципом, тобто гроші на охорону здоров'я витрачалися після фінансування матеріального виробництва, воєнної галузі. В той же час в радянській моделі М. Семашка домінував профілактичний напрям медицини, і за цим критерієм вона вважалася однією з найефективніших. До останнього часу до цієї моделі, з певними застереженнями, тяжіла Білорусь.

Сьогодні найбільш насиченим соціальним змістом відрізняються скандинавська модель і соціально-ринкове господарство, де обсяги перерозподілу ВВП через держбюджет складають понад 50 %. У Німеччині, а також Австрії, Бельгії, Нідерландах, Франції, Люксембурзі існує модель охорони здоров'я Бісмарка (назва на честь німецького канцлера Отто Фон Бісмарка, який наприкінці XIX ст. створив єдину й розгалужену систему медичного страхування). Німецька система відрізняється наявністю різних медичних фондів державного обов'язкового страхування (з метою демонополізації), а також децентралізацією охорони здоров'я, значною роллю регіонів. Рівень фінансування охорони здоров'я в системах Бісмарка дорівнює від 10 до 14 % ВВП. Обов'язкове медичне страхування характерно також для Канади і стало буденною справою для нових країн ЄС.

Державні та соціально-страхові моделі охорони здоров'я виконують функцію перерозподілу ресурсів. Податки (або відрахування на медичне страхування) на законодавчій основі включаються до держбюджету (або

сукупного національного фонду страхування з територіальними підрозділами), а потім розподіляються відповідно до медичних потреб. Повна сума суспільних ресурсів, потрібних для надання державних медичних послуг складається з бюджетних коштів та ресурсів страхового фонду. У системах охорони здоров'я Беверіджа переважає перше джерело, у системах Бісмарка — друге. При цьому обидві моделі спираються на особливу роль держави у регулюванні ринку медичних послуг. Їх переваги полягають у найвищому ступеню соціальної справедливості й солідарності населення, коли реалізується принцип «здоровий платить за хворого, багатий за бідного, молодий за похилого». Страхування зокрема дає змогу мінімізувати ризик непередбачених витрат на лікування за рахунок поєднання багатьох полісів в один портфель.

У той же час виникає чимало дискусій серед науковців і практиків державного регулювання про доцільність та ступень перерозподілу суспільних ресурсів. Вони пов'язані з міграційною політикою у Європі, яка сприяє утриманству тих мігрантів, що живуть на соціальні пільги, зокрема в охороні здоров'я, за рахунок податків інших громадян. Утриманство породжує неробство, непристойну й агресивну поведінку, яку побачив увесь світ під час подій у Великій Британії влітку 2011 р. І реформа охорони здоров'я в США, яка сприяє соціалізації суспільного життя, має свою межу. Вона передбачає право на медичне страхування всіх громадян, в тому числі безробітних (їх страховку сплачує держава), тобто існує можливість для певних груп мігрантів уникати працю взагалі і за рахунок інших платників податків отримувати медичну допомогу.

Як бачимо, економічною основою єдності соціальної держави й ефективного розвитку охорони здоров'я є розподіл на її користь суспільних ресурсів. Неспроможності приватного ринку забезпечити справедливий розподіл медичних послуг й соціальну модернізацію

суспільства теж обумовлюють значущість суспільної охорони здоров'я. Маючи монополію узаконеного насильства, держава, на відміну від інших суб'єктів, має можливість скорегувати розподіл соціальних благ та розширити їх доступність для незахищених верств населення, виявити зловживання. пояснюється також тим, що здоров'я людини об'єктивно є досить сильним чинником якості життя, а конституціями багатьох країн закріплено рівній доступ громадян до освіти та медичних послуг.

У постіндустріальних країнах соціальна модернізація суспільства породжує тривале поширення суспільного (державного) сектора медицини. За даними ОЕСР, частка державних витрат на охорону здоров'я у загальному обсязі витрат зросла у 1960—2009 рр. відповідно в Австрії, Ісландії, Франції, Іспанії, Японії, Австралії, Фінляндії, Канаді, США – на 12,0; 22,9; 24,8; 25,4; 33,7; 35,2; 38,1; 65,7 ; 108,3 %. Рівень цих витрат у країнах соціально-ринкової економіки коливається від 76,9 % у Німеччині до 84,1% у Норвегії [6]. Підвищення державних витратів на охорону здоров'я є закономірною реакцією на зростаючі втрати від наслідків негативних екстерналій приватного ринку, зростання ролі соціально-культурної сфери в інноваційному розвитку суспільства, розвиток громадянського суспільства, ускладнення та виклики соціально-економічних процесів у постіндустріальному суспільстві, а також соціальні наслідки глобалізації.

Роль держави посилюється також і тому, що діє ще одна тенденція — це суттєве зростання середніх витрат на охорону здоров'я загалом. Наприклад, за 1960 – 2009 рр. частка витрат на охорону здоров'я у ВВП у Канаді, Швейцарії, Фінляндії (Австралії), Великій Британії, Австрії, Франції, США (Норвегії), Іспанії зросла, за даними ОЕСР, відповідно у 2,1; 2,3; 2,4; 2,5; 2,6, 3,1; 3,4 і 6,3 рази [7]. Це зростання має такі чинники: запровадження дорогих медичних технологій; зростання витрат на

розробку нових ліків, асиметрія інформації для пацієнтів і призначення додаткових, зайвих процедур; агресивний маркетинг фармацевтичних компаній; старіння населення та поява нових хвороб. Зростання витрат потребує їх стримування з боку уряду, інакше, відповідно до моделі виробничих можливостей, страждають інші статті видатків державного бюджету.

Тому поширюються контрактні відносини між державою та надавачами медичних послуг, залучаються ринкові інструменти для стримування зайвих витрат, зокрема конкуренція за бюджетні і позабюджетні кошти. Розширюється самостійність державних установ, відособлюються правомочності володіння, розпорядження, користування від привласнення засобів виробництва, обмежується зайве втручання держави та приватного бізнесу. У США, наприклад, за контрактами з місцевою владою приватні фірми керують закладами стаціонарної медичної допомоги. Співробітництво приватного бізнесу і держави дуже поширене у Європі, Туреччині, інших країнах. Крім гальмування витрат, воно сприяє посиленню зворотного зв'язку попиту на діагностику і лікування на обсяг їх пропозиції. Споживачам також надається велика можливість вибору медичних послуг, зокрема за допомогою державних ваучерів та сертифікатів (тобто фінансування пацієнтів безпосередньо у сфері споживання без втручання у діяльність виробників). І це теж сприяє соціальній модернізації суспільства.

Необхідність обмеження стрімкого зростання непродуктивних витрат на охорону здоров'я в розвинених країнах породжує уряди запроваджують розподіл витрат між державою і пацієнтами (або благодійними організаціями). В медичній сфері його необхідність обумовлено також можливою ситуацією «морального ризику», коли пацієнт, знаючи, що за нього платить третя сторона (державна або страхова

структура), не має обмежень щодо додаткових діагностики, лікувальних процедур, заходів реабілітації. Це сприяє збільшенню тих витрат, які навряд чи були б можливі (принаймні, їх було б значно менше) на ринку платних послуг. Якщо граничні суспільні витрати починають перевищувати граничну віддачу від лікування, це призводить до розтринькування суспільних коштів і зростання невиправданих витрат на охорону здоров'я. Тому в багатьох країнах поширюються співплатежі за медичні послуги.

В Україні видатки на охорону здоров'я з бюджетів всіх рівнів теж збільшуються з 3,6 млрд грн у 1998 р. до 56,1 млрд грн у 2012 р. (відповідно до державного бюджету на 2012 рік) [8]. Тобто формально ми не відстаємо від передових країн. Але стартовий рівень незрівнянно нижчий, а головне – смертність зростає, що пояснюється декількома причинами. По-перше, відсутній інноваційний розвиток – на зарплату лікарів іде близько 70 % усіх виділюваних із держбюджету коштів, а на закупівлю медичного устаткування – менше 10 %. По-друге, водночас поширюються тіньові, неформальні платежі громадян за медичні послуги у державних закладах, які фактично дорівнюють бюджетним видаткам. Причому що більше останні, то більше неформальні інвестиції, які не свідчать про рівний доступ до медицини усіх громадян, притаманний соціальній державі. Сьогодні бюджетна медицина в Україні – це перетворена форма приватної практики лікарів, яка здійснюється за рахунок державних факторів виробництва. При цьому, на відміну від легальної приватної практики, медичні працівники звільнені від податків. Держбюджет не отримує грошові надходження, а відповідно система охорони здоров'я – необхідні ресурси. Крім того, виникає питання про якість наданих послуг, бо її важче перевірити у тіньовій медицині. Соціальне медичне страхування відсутнє, в країні за роки незалежності

працює 16-й міністр охорони здоров'я. Це призведе до неефективності менеджменту у галузі, не зважаючи на зростання державних видатків.

У розвинених країнах соціальна модернізація суспільства здійснюється не тільки завдяки зростанню державної медицини. Діє ще одна тенденція – це зростання некомерційного неурядового сектору у охороні здоров'я. З одного боку, некомерційні інститути пом'якшують недосконалість приватного ринка медичних послуг і заповнюють нерентабельні ніші ринку, тому що прагнуть до отримання не прибутку, а місії – підвищення суспільного добробуту, якості і тривалості життя кожної людини. Один з багатьох прикладів – у Франції Товариство Червоного Хреста активно навчає різні категорії населення правилам надання першої медичної допомоги, тому що 50 % летальних випадків після травм в ДТП припадають на перші хвилини [9]. З другого боку, не тільки вільний ринок, але й присутність держави в охороні здоров'я має вади (докладніше про це далі), а некомерційні медичні організації їх підправляють і посилюють переваги держави, особливо на територіальному рівні. Вони проявляють солідарність з особливими споживачами медичних послуг – тими, хто за об'єктивними чи суб'єктивними причинами не в змозі відповідати потребам суспільства (наприклад, інваліди, незаможні, ВІЛ-інфіковані, наркомани, алкоголіки, люди, що помирають). Своїм захистом пацієнтів ці організації сприяють також послабленню асиметрії інформації про якість медичних послуг на ринку.

До головної причини зростання неурядових інститутів охорони здоров'я належить розвиток громадянського суспільства, демократизація політико-економічного простору як відповідь на ускладнення та виклики постіндустріального суспільства. Зростає соціальна відповідальність самих громадських організацій, а держава це підтримує. Друга причина

полягає у децентралізації охорони здоров'я і посиленні ролі регіональних ринків в ефективному розподілу бюджетних ресурсів. Делегування відповідальності локальній ланці сприяє інноваціям і більш чутливій реакції на потреби хворих. Місцеве оподаткування є прозорішим, а політики ближче до електорату. Третя причина зростання ролі некомерційних інститутів у розвинених країнах полягає у прагненні до оптимальнішого використання обмежених ресурсів охорони здоров'я. Джерелом бюджету громадських організацій є не лише урядові субсидії, а й членські внески, кошти від підприємницької діяльності, спонсорська допомога, приватні добровільні внески, кошти муніципалітетів. Вони мають змогу за допомогою лобістів у парламенті підключитися до суспільного розподілу ресурсів, спрямувати їх до охорони здоров'я. Вони активізують людські ресурси, творчий і інтелектуальний капітал (до їх складу зазвичай входять професіонали-практики й волонтери), контролюють дотримання чиновниками вимог законів, виступають арбітрами у вирішенні корисних справ, які ініціюють органи місцевого самоврядування. Крім того, за рахунок некомерційного маркетингу неурядові структури здійснюють пропаганду здорового способу життя.

При цьому розвиток некомерційних інститутів не означає відмежування від державного управління. Як зазначає О. Канцуров, «у кожному соціально-економічному інституті має відчуватися присутність держави з метою примусу до виконання правил та унеможливлення опортуністичної поведінки індивідуумів та суб'єктів економічних відносин» [10, с.19]. Форми участі держави різноманітні – від створення законодавства до співучасті у фінансуванні некомерційних медичних організацій. У Німеччині, де широкий розвиток отримали принципи соціального партнерства, державний і неурядовий сектори доповнюють один іншого, причому фінансування другого переважає при розподілі

соціальних видатків держбюджету. Крім того, держава допомагає знаннями, досвідом, професіоналами.

Ще одна причина зростання ролі некомерційних організацій пов'язана з особливостями державного ринку праці лікарів, якому іманентна монопсонія [див. докладніше 11]. Компенсаторну роль по відношенню до монополюно низької ціни праці грають професійні організації лікарів. Вони мінімізують вади монопсонії та діють подібно єдиному продавцю праці своїх членів, як класична монополія. Різноманітними стають також інші їх функції. Вони видають ліцензії приватним надавачам медичних послуг і страховим фондам, слідкують за підвищенням кваліфікації своїх членів, захищають національний ринок праці от іммігрантів, а також права лікарів і пацієнтів. Вони навіть займаються покращенням довкілля.

Досвід розвинених країн говорить перш за все про те, що економічні реформи в охороні здоров'я у постсоціалістичний період мають бути спрямовані не тільки на структурну перебудову, формування інституту сімейних лікарів, страхового ринку, але й становлення некомерційних одиниць недержавного сектора. У нас він маловпливовий тому, що на старті ринкових реформ держава за допомогою законодавства сприяла насамперед розвитку інфраструктури товарного, фінансового, інформаційного ринків та ринка праці, тобто суто економічних інститутів. Громадські організації в Україні діють у дусі патерналізму і цим дуже схожі на державні заклади. Навіть останні протести чорнобильців були акціями просто прохачів. Таку поведінку формує Закон України N 2460-XII «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., який у ст. 3 обмежує діяльність громадських організацій захистом своїх інтересів. Медичні профспілки є своєрідною структурою влади і грають декоративну роль. Правда, іноді медики приймають участь у правозахисних організаціях.

Проте самодостатніми виступають лише клуби за інтересами лікарів. Часто вони співпрацюють з фармацевтичними компаніями, організують різні конференції, забезпечують підвищення кваліфікації, проводять добродійні заходи. Функціонування всіх інших українських громадських організацій дуже відрізняється від зарубіжних – вони мають значно менший коридор можливостей, залежать від політичних чинників, тиску зацікавлених сторін, ідеологічних та політичних уподобань спонсорів, їх втягують у тіньову економіку й псевдоблагодійну діяльність, а керівників підкупають. І як наслідок – недовіра до них громадян, що є значною інституційною перешкодою розвитку громадянського суспільства.

Між тим, тривале поширення державного сектора охорони здоров'я має наслідком відтворення його вад, тому потребує пильності і безперервного удосконалення законодавства. Головна вада полягає у тому, що соціальна відповідальність у визначенні потреб хворих громадян та фінансуванні охорони здоров'я лежить на парламентарях, яким це право делегується у процесі виборчої компанії. Проте їм часто притаманні опортуністична поведінка, егоїзм та ігнорування уподобань і потреб виборців. Ось чому навіть ті пацієнти, що справно сплачують податки, які є прямими і неадресними, стають заручниками рішень стосовно їх здоров'я ззовні і можуть не отримати адекватне лікування. Якщо поряд з державним сектором не існує розвинений приватний сектор охорони здоров'я, де існує добровільність ринкових угод й інтереси кожної сторони більш менш враховуються, його місце займає тіньовий сектор медицини. У соціальній державі, де відповідальність влади у перерозподілу фінансових потоків через бюджет не суперечить безпеці людського розвитку, зібрані податки розподіляються в інтересах поліпшення здоров'я громадян. Тобто обмін грошей між громадянами і надавачами медичних послуг, опосередкований урядом і парламентом, містить ризики лише потенційно.

У несоціальній державі, навпаки, існує дуже висока розкид між надходженнями до держбюджету і соціальним змістом їх розподілу.

Найбільшого загострення цей дисбаланс набуває в корумпованій економіці кланово-олігархічного типу – наприклад, в Україні, де механізм відкликання депутатів не працює, а виборчі списки є закритими для суспільства. З одного боку, надходження до держбюджету України значно менші за потенційно можливі, тобто стартові умови для розвитку охорони здоров'я дуже не вигідні, а, з другого боку, перерозподіл ресурсів здійснюється не на користь цієї галузі. За даними відомого британського тижневика «The Economist», обсяг українського ВВП відповідає розміру ВВП американського штату Юта, населення якого у 18 разів менше, аніж в Україні [12]. Систематично суспільство недоотримує необхідних ресурсів завдяки тому, що українській капітал спливає з країни, переховуючись від оподаткування, причому обсяг його стрімко зростає. За даними Держслужби України, якщо на 1.07.2007 р. інвестиції до Кіпру склали 10,4 млн. дол., або 12,3 % від усього обсягу прямих інвестицій в ЄС, то на 1.07.2009 р. – 5820,2 млн дол. (97,9 %), а на 1.07. 2011 р. – 6389,3 млн дол. (97,1 %) [13]. Остання цифра лише трохи менше (за офіційним курсом Національного банку України на 1.07.2011 р.), ніж 53 млрд. грн. – заплановані витрати на охорону здоров'я у Державному бюджеті України на 2012 р. А відповідно до державного бюджету на 2011 рік, фінансування боротьби з туберкульозом, СНІДом та онкологічними захворюваннями, за рівнем поширення яких Україна є одним з лідерів у Європі, було скорочено на 58 млн грн – до 577 млн грн [14] Понад двох третин базисних сфер української економіки (хімічна промисловість та горно-металургійний комплекс) знаходяться під контролем лише кількох фінансово-промислових груп. Вони привласнюють більшість доходів від

українського експорту, які мали би наповнювати держбюджет, зокрема бюджет охорони здоров'я.

Безпека для ресурсів охорони здоров'я зростає також завдяки непрозорій системі стягнення і повернення ПДВ і особливо – відхиленню від сплати податків приватних фірм за допомогою «сірих» схем. Прийняття у 2010 р. нового Податкового кодексу цю проблему з порядку денного не зняло. Багатьом підприємцям вигідніше сплачувати корупційний, а не офіційний податок з причини плутанини й складності нормативно-правового середовища, багатьох перевірок податкової служби, обтяжливості ведення податкового обліку та виконання відповідних обов'язків, зайвого податкового адміністрування. Занадто великі у підприємців трансакційні витрати дотримання букви закону. Крім того, за 20 років ринкових перетворень створився міцний інститут недовіри до влади. За даними міністра соціальної політики, фонд заробітної плати в Україні приблизно становить 490 млрд. грн., з яких майже 50 млрд. знаходиться в "тіні" [15]. В результаті, нечисленні добросовісні платники податків, і особливо бюджетники, знаходяться у нерівному стані до неплатників: вони фінансують медичні послуги двічі – і як платники податків, і як їх покупці на тіньовій основі.

Далекий від інтересів здоров'я громадян і перерозподіл суспільних ресурсів і витрати втрачених можливостей, або альтернативні витрати, дуже високі. У 1990-і роки хибний шлях напівтіньової приватизації викликав формування власників-хижаків, націлених зовсім не на соціальну модернізацію та конкурентоспроможність виробництва, а на миттєві надприбутки за вилучення природної ренти та розтринькування державного бюджету, що триває в Україні донині. Переважна кількість депутатів України приходять в політику заради позитивного впливу на їх бізнес, зокрема в дуже прибутковому фармацевтичному підприємстві,

або заради лобіювання інших фінансово-промислових груп і отримання ренти. Депутатська недоторканість доходить до абсурду, а електорат мажоритарних округів елементарно скуповується. Ось чому, удосконалення законодавства має бути спрямоване на зростання відповідальності депутатів за передвиборні обіцянки, зокрема в охороні здоров'я, шляхом впровадження інституту їх відзиву.

Замість інвестицій в інновації, в тому числі у новітні медичні технології, крупний бізнес інвестує у владу, а потім прагне відшкодувати витрати. У цій системі цінностей інтереси охорони здоров'я залишаються за дужками. Кошторис самого парламенту з докладним розподілом грошових ресурсів є ледь не секретним документом для суспільства. Деякі народні депутати його теж не читають, але дисципліновано затверджують. Тому розподіл фінансових потоків на користь лікування дуже відрізняється у двох бюджетах – Верховної Ради і держави загалом. Скажімо, фінансування клініки «Феофанія», за даними профільного комітету Верховної Ради України, становило майже 200 млн грн у 2011 р. [16], проте у звичайних районних поліклініках не вистачає бинтів й шприців. Вартість лікування у підвідомчому парламенту санаторію депутатам компенсують майже повністю. І таке інше.

Соціально ефективному розподілу і без того обмежених бюджетних ресурсів України перешкоджають і професійні помилки представників влади, і корисливі наміри. Міністерство охорони здоров'я України заключає тендерні угоди під тиском фармацевтичних компаній і в умовах низької інформованості суспільства. Тому не дивно, що поширені зловживання їх замовників, дискримінація учасників і відсутність прозорої конкуренції між ними, упереджене оцінювання торгових пропозицій, що призводить до марних бюджетних розтрат або запізніх закупівель ліків і вакцин. Так, за даними директора Інституту гігієни і медичної екології ім.

Марзеєва, у 2010 р. Мінохорони здоров'я України купило на 800 млн грн імпортованих препаратів, аналоги яких є в Україні і коштують удвічі дешевше [17]. А за даними начальника Київської державної інспекції з контролю за цінами, ввезення німецького препарату для лікування лейкемії флудара різними фірмами столиці пройшло з різницею у ціні в розмірі 557% [18]. У першому півріччі 2011 р. з причини суперечностей між різними фармкомпаніями і перерозподілом фармацевтичного ринку багато дитячих поліклінік не отримало вакцин, хворі лейкемією і СНІДом – ліків, а перші вакцини для хворих туберкульозом стали поступати в країну лише у грудні.

У 2011 р. було прийнято новий Закон України N 3681-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державних закупівель» від 08.07.2011, який удосконалює порядок закупівлі економічними суб'єктами товарів і послуг. Проте зберігаються лазівки для корупції. Закон допускає можливість проведення закупівель у одного учасника в умовах надзвичайних соціально-економічних обставин (част.2 ст.39) і виводить державні й комунальні підприємства з поля дії. Хоча самого поняття «надзвичайні соціально-економічні обставини» в зазначеному Законі не визначено. Це спричиняє загрозу конкуренції й провокує свавільне використання державних коштів. Крім того, закон вимагає страхування предмета закупівлі, що невиправдано й істотно ускладнює процес.

Рухаючись управлінською вертикаллю донизу, економіка «відкатів» поступово поширюється на взаємовідносини аптек, біологічних лабораторій, головних лікарів, з одного боку, та лікарів – з другого. Водночас збільшуються неформальні платежі медикам. Причому оплата лікування не означає його високої якості, а звернення громадян до суду у випадку лікарських помилок далеко не завжди гарантує, що справи

розбиратимуться справедливо, а рішення прийматимуться відповідно до закону. Це обумовлено високим рівнем корупції й тим, що одна з ознак правової держави – незалежність судової влади – не спрацьовує. Ось чому декларації про надання безоплатних медичних послуг не мають реального забезпечення. Конституційні норми, які визнають державу Україна соціальною, є необхідною, але недостатньою умовою реальної соціальності.

Нестача бюджетних грошей спричиняє низьке і нерівномірне фінансування лікувальних закладів, його відрив від реальних потреб пацієнтів та зростання загроз ускладнень. Українська охорона здоров'я тривалий час виступає у ролі «попелюшки». Ті кошти, які галузь все ж таки отримує, часто теж використовуються економічно та соціально неефективно завдяки застарілому менеджменту, структурно-технологічним диспропорціям, зайвої централізації, занепаду основних фондів. Іноді вони самочинно перерозподіляються на місцях або непрофесіоналами, або залежно від хабарів чи політичних уподобань. При цьому демографічні проблеми загострюються. За даними Держслужби України, чисельність наявного населення України станом на 1.12.2011 р. зменшилась на 1.32 млн громадян у порівнянні з 1.12.2005 р. і складає 45,64 млн. Кількість померлих дітей у віці до 1 року збільшилася за цей період на 230 і становило на 1.12.2011 р. 4119 чоловік [19].

Державна ієрархія в охороні здоров'я породжує монополізм. Окрім локальних монополій (які неминучі, тому що хворі люди, яким важко пересуватися, прив'язані до території медичного обслуговування) з'являються природні монополії, які надають послуги, що є суспільними благами. Але вони перетворюють їх на приватні блага і проводять агресивну цінову політику. В умовах непрозорих економічних відносин, непрофесійності і заангажованості Антимонопольного комітету країни у

монополій в охороні здоров'я часто розв'язані руки щодо корупційних справ. Так було з санітарно-епідемічною станцією м. Севастополя, яка, скориставшись своїм монопольним становищем, незаконно надала споживачам державні послуги за 7 млн грн [20]. Проте найпотужнішою силою виступає монополія держави у централізованому суспільному секторі охорони здоров'я, система якого ієрархічна. Це характерно для України, де досі спостерігається інтеграція процесів управління та фінансування охорони здоров'я. Держава виступає одночасно і власником, і виробником, і «продавцем», і «покупцем» медичних послуг. Конкурентного гніту лікувальні заклади не зазнають, тому не дбають про ефективне використання суспільних ресурсів. А державне регулювання, у свою чергу, не забезпечує мотивації для керівників лікарень господарювати раціонально, оскільки вони не мають жодних правомочностей власності. Уряд зацікавлений в економії коштів через їх нестачу, а лікарні, навпаки, – в їх збільшенні.

Певною мірою сучасні реформи в охороні здоров'я України, які проводяться у пілотних регіонах, мають за мету розмежування покупців та продавців медичних послуг, надання фінансової та управлінської автономії медичним закладам. Покупцями виступають місцеві органи управління, центральні районні лікарні отримують статус комунального підприємства, яке на договірних засадах надає послуги в обмін на гроші замовника. Така система має низку переваг у порівнянні з моделлю інтегрованого державного управління та фінансування охорони здоров'я, оскільки дозволяє висувати певні вимоги до структури, обсягу, якості, вартості медичних послуг, які надаються населенню. Проте європейська практика додає до цієї системи конкуренцію між надавачами медичних послуг за державне замовлення, до якої долучаються також приватні фірми. Стрімко розвивається державно-приватне партнерство, активним і послідовним

прибічником якого є Велика Британія. На початок 2011 р. у країні загалом схвалено 229 проектів партнерства в охороні здоров'я, тривалість яких сягає 25-30 років [21, с. 48]. Для України це тільки можлива перспектива. Справа не тільки у нестачі бюджетних грошей і корупції, але й недосконалості законодавства. Так, новий Бюджетний кодекс України не охоплює цієї проблеми. Державні та місцеві гарантії (ст.17) надаються тільки для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання. Закон України № 2404-VI «Про державно-приватне партнерство» від 1.07.2010 р. формально встановлює державну підтримку здійснення державно-приватного партнерства (ст.18). Але реально, відповідно до Постанови Кабміну України від 17.03. 2011 № 279, обсяг ресурсів на цю підтримку залежить від щорічних Державних бюджетів України. Відсутність довгострокових гарантій не приваблює приватні медичні клініки, тому що їх відкриття доволі капіталомістке: у вузькопрофільну структуру з новітнім обладнанням і висококваліфікованими кадрами необхідно інвестувати, на думку бізнесменів, 150–200 тис. дол., а у велику клініку – як мінімум 3–5 млн дол. Період окупності такого підприємства сягатиме 7–10 років. Це надто тривалий період для вітчизняних бізнесменів, психологія яких в умовах економічної і політичної нестабільності не спрямована на самостійну стратегію. Тому вони прагнуть отримати державні гарантії.

Монополізм держави може також послабити конкуренція на ринку менеджерів. За кордоном влада спеціально її підтримує. Але в Україні ринок кваліфікованих керівників, здатних приймати оптимальні рішення в умовах обмежених ресурсів охорони здоров'я, знаходиться у зародковому стані, і попит на них перевищує пропозицію. Тільки з 01.11.2010 р. у Національному класифікатору України «Класифікатор професій ДК

003:2010» окремо з'явилася професія «Менеджер (управитель) в охороні здоров'я» за кодом 1482 на відміну від Класифікатору професій ДК 003:2005 та попередніх актів. Це необхідний, але недостатній крок. Він зовсім не виключає посади головного лікаря медичного закладу, а додає посаду менеджера. Проте головні лікарі мають виключно медичну освіту та переважно медичне мислення. Підготовка менеджерів у Національній медичній академії ім. П. Л. Шупика та Харківській медичній академії післядипломної освіти, а також у регіональних інститутах Національної академії державного управління при Президентіві України не заповнюють прогалину, адже, на думку автора, ця спеціальність стає другою, додатковою, її освоюють фахівці зі стажем, які зазвичай не мають достатнього часу для навчання (подібно заочній формі). Майбутні менеджери не вивчають основ економічної теорії, яка, з урахуванням медичного профілю, є методологічним фундаментом менеджменту в охороні здоров'я. У вищих медичних навчальних закладах цей нормативний курс у 2010-11 рр. взагалі усунено. Правда, новий Класифікатор професій потенційно дає шанс здійснити юридично обґрунтований перерозподіл повноважень головного лікаря та його заступника з економічних питань, який стає менеджером. Проте потрібні відповідні зміни до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників (вип. 78 «Охорона здоров'я»), де передбачити цей перерозподіл з метою розробки надалі посадових інструкцій кожного топ-керівника.

Ще одна недосконалість державної ієрархії полягає у асиметрії інформації, що циркулює між верхніми та нижчими ланками охорони здоров'я, а також між менеджерами лікарень і медпрацівниками. Керівники лікарень повинні відповідно до контракту представляти інтереси держави в обмін на зарплату та інші види винагород. Але на практиці, навіть в

умовах надання лікувальному закладу правомочностей володіння, розпорядження, використання бюджетних ресурсів, менеджери часто демонструють опортуністичну поведінку (умисно, заради додаткових преференцій або через недостатній професіоналізм). В міру зростання медичного закладу трансакційні витрати, пов'язані з моніторингом діяльності керівників лікувальних закладів та опосередкованих ланок управління, збільшуються, що свідчить про низхідну дохідність управління. Особливо чітко вона простежується у бідних країнах, де розтрата, фальсифікація фінансових документів й незаконне використання фондів лікарні, змови з постачальниками є найбільш поширеними видами шахрайства. Оскільки система управління у цих країнах непрозора, нерідко важко вияснити, де є умисний обман керівників, а де некомпетентність й невігластво. Ієрархічна структура охорони здоров'я призводить до мовчання персоналу із-за страху звільнення. Крім того, лікарі відчужені від власності та управління, що призводить до відхилення у свою чергу їхньої поведінки від норми, прийняття неоптимальних для менеджера рішень, до корупції і шахрайства. За даними ВООЗ, при щорічних витратах на охорону здоров'я у світі у 5,7 трлн дол., 7 % із цієї суми, або приблизно 415 млрд дол. зникають завдяки шахрайству і помилкам [22].

Відшкодування медичних витрат третьою стороною (державою) на відміну від ринкових угод, які означають оплату лікування самим пацієнтом, відтворює трансакційні витрати. Це ще одна вада державної медицини. Пацієнт, якого лікують безкоштовно, прагне до додаткових діагностичних і лікувальних процедур, заходів реабілітації. Якщо граничні суспільні витрати починають перевищувати граничну віддачу від лікування, це призводить до розтринькування суспільних коштів і зростання невиправданих витрат на охорону здоров'я.

Отже, соціальна відповідальність держави в охороні здоров'я полягає у виконанні конституційного принципу рівного доступу до неї кожного громадянина і збільшенні тривалості життя людини. Економічною основою єдності соціальної держави й ефективного розвитку охорони здоров'я є розподіл на її користь суспільних ресурсів, фінансування галузі на прогресивних засадах: зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат на охорону здоров'я також зростає; малозабезпечені верстви населення, похилі та хронічно хворі люди отримують більше медичних послуг, ніж це було б можливо за пропорційного розподілу потреб та рівня їх задоволення. Тобто виконується принцип солідарності – багатий сплачує за бідного, здоровий за хворого, молодий за похилого.

За рівних інших умов зменшення вад державної охорони здоров'я рівнозначно збільшенню її соціально-економічній ефективності, тобто результативності профілактики й лікування. Це також зменшує виробничі і трансакційні витрати, поліпшує фінансовий стан галузі. Компенсація цих вад приватним ринком недоречна, бо його суб'єкти знаходяться значно далі від соціальної відповідальності. Проте можливий розвиток державно-приватного партнерства, особливо на регіональному рівні.

Необхідно посилити адресність податків, які спрямовуються на охорону здоров'я та прийняти закон про соціальне медичне страхування. Удосконалення законодавства має бути також спрямоване на впровадження відкритих тендерних закупівель з багатьма учасниками, бо саме тут існує великий резерв для наповнення ресурсів охорони здоров'я. Треба вивчити досвід європейських держав з приводу заміни тендерів на закупівлю ліків тендерами на їх виробництво і визначити гарантований перелік ліків, які купуватимуться незалежно від виробника. Необхідні удосконалення менеджменту і фінансування, а також децентралізація

галузі, посилення економічної автономії медичних закладів. Удосконалення фінансування державного сектору охорони здоров'я потребує також наближення до ситуації, коли гроші слідують за пацієнтами, подібно ринковим угодам. Для цього законодавство має бути змінено таким чином, щоб критерієм фінансування лікарняних закладів став не ліжко-день, а кількість пацієнтів, яких виліковано.

На жаль, в Україні усі позитивні за потенцією процеси ускладнюються тіньовою медициною. Запорукою її скорочення і покращення суспільного здоров'я є розлучення крупного бізнесу і законодавчої та виконавчої влади, запобігання бідності населення й посилення соціальної справедливості, створення досконалої правової системи і незалежної судової влади, підтримка розвитку громадських організацій взагалі та в охороні здоров'я.

Розділ 7. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

Система формування доходів: сутність та основне протиріччя. Доходи населення утворюються у межах системи формування доходів, яка об'єднує систему регулювання доходів та систему саморегулювання доходів. В сучасній змішаній економіці ринкові механізми взаємодіють із державним, корпоративним, громадським ті іншими формами регулювання. Співвідношення регулювання та саморегулювання мінливе і визначається як етапом розвитку країни, так і конкретно-історичними умовами господарювання в державі.

Система формування доходів населення визначає два основних для людини аспекти: рівень доходів і характер процесу їх одержання (скільки

зусиль доводиться затрачати, як це відбивається на здоров'ї, цікава чи неприємна ця робота, скільки залишає вільного часу тощо). За зазначеними поверхневими характеристиками приховані глибокі розходження в істотних рисах різних господарських систем: техніці, технології й організації виробництва, взаєминах основних соціальних груп, механізмах розподілу доходів, умовах людського розвитку, поширеності експлуатації тощо.

Існує шість основних етапів розвитку системи формування доходів: колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний [1, с. 303–316].

Соціальній державі притаманна соціально-ринкова система формування доходів. Виникнення останньої є результатом довгої історичної еволюції механізмів саморегулювання та регулювання доходів. Головним внутрішнім джерелом цієї еволюції є основне протиріччя формування доходів. Водночас, зовнішня детермінація розвитку іноді може відігравати визначальну роль.

Недоцільно абсолютизувати значення протиріччя, до чого схильний діалектичний матеріалізм, та водночас небажано зосередження лише на рівноважному стані системи, до чого тяжіє рівноважно-інтеграційна концепція розвитку [2, с. 532–533].

Слід також уникати наївного функціоналізму: походження інституціональних форм пов'язане із драматичними періодами історії, структурними кризами, війнами, відкритими зіткненнями між класами або соціальними групами. І тільки після цього кожній інституціональній формі доводиться доводити свою сумісність із завданнями економічного відтворення протягом більш-менш тривалого періоду [3, с. 10].

Об'єктивні та суб'єктивні фактори примушують людей об'єднуватися в економічній, політичній, духовній сферах тощо. Це об'єднання, з одного

боку, дозволяє підвищити ефективність діяльності індивідів, а з іншого – породжує проблему розподілу доходів, влади, статусу та інших обмежених засобів задоволення потреб. Людство стикається із протиріччям між об'єднанням індивідів та розподілом умов і засобів самореалізації.

У сфері доходів вказане протиріччя набуває форми основного протиріччя формування доходів населення. Спочатку потреба у фізичному виживанні, а потім необхідність підвищення ефективності економічної діяльності змушували людей поєднувати зусилля в процесі виробництва. Однак таке об'єднання неминуче викликає необхідність визначення частки кожного індивіда в створеному спільними зусиллями продукті.

Ті, хто на стадії виробництва виступали як партнери, об'єднані спільною метою, на стадії розподілу стають суперниками, роз'єднаними прагненням одержати якомога більшу частину створеного продукту у формі кінцевих доходів. Хоча єдність інтересів учасників процесу суспільного виробництва на етапі створення продукту й протилежність на стадії його розподілу зумовлені об'єктивно, на суб'єктивному рівні сприйняття цих інтересів може бути іншим.

Отже, основне протиріччя формування доходів населення – це протиріччя між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності із створення економічних благ та заснованим на певному типі розподілу відособленням їх в особистому доході.

Протиріччя пов'язане із тим, що спочатку, на етапі створення продукту, власники всіх факторів виробництва зацікавлені у найбільш ефективному поєднанні цих факторів. Адже максимізація ефективності виробництва дозволяє всім розраховувати на більші доходи.

Але на етапі розподілу продукту відбувається радикальна трансформація характеру відносин. Коли продукт вже вироблений, його кількість незмінна і збільшення доходів одних можливе лише за рахунок

зменшення доходів інших. Ті, хто були партнерами, коли йшлося про максимізацію обсягів виробництва, перетворюються на конкурентів у справі розподілу результатів спільної діяльності.

Із розвитком суспільства ускладнюються механізми та форми виробничого об'єднання індивідів, що забезпечують усе більш високу ефективність виробництва. Водночас, ускладнюються механізми й форми відособлення в особистому доході, що розширює можливості економічно обґрунтованого і не обґрунтованого збагачення та посилює диференціацію доходів.

Втіленням основного протиріччя формування доходів може стати як соціально-економічна боротьба, так і соціально-економічне співробітництво. Ці дві сторони людських взаємин присутні в суспільстві завжди, але співвідношення між ними змінюється: то боротьба, то співробітництво здобувають переважного впливу на суспільні відносини. Соціально-економічна боротьба спрямована на збільшення частки індивіда або соціальної групи в створеному продукті і є руйнівною для економічного розвитку; соціально-економічне співробітництво має на меті збільшення створюваного продукту. Як зазначив Л. Ерхард, розумніше спрямувати зусилля «на збільшення продуктивності, щоб цим єдино плідним способом домогтися для всіх зайнятих у народному господарстві більшого доходу» [4, с. 205].

Зняти основне протиріччя формування доходів можливо за рахунок поширення принципів нееквівалентної справедливості, завдяки якому відособлення в особистому доході перестане бути проблемою. Нееквівалентна соціальна справедливість – тип уявлень про справедливість, що не передбачає взаємозв'язку індивідуальних внесків і віддач. Взаємини усередині родини значною мірою скеровуються принципами нееквівалентної справедливості. Інші приклади – безкоштовне

надання медичних або освітніх послуг, а також добродійність, що набувають все більшого поширення в сучасному світі [5, с. 426].

Однак на початку ХХІ століття навіть в економічно розвинених країнах ці принципи набули лише обмеженого застосування. У сучасних умовах більш перспективним виглядає інший шлях – зняття найбільш гострих форм прояву основного протиріччя формування доходів.

Особлива роль у даному процесі належить державному та недержавному регулюванню доходів, що повинне не тільки вирішувати конфлікти, але й перешкоджати їхньому виникненню. Система формування доходів населення в соціальній державі має ефективні «вбудовані» механізми зняття гострих форм прояву основного протиріччя формування доходів.

Для характеру відносин дуже важливо, чи сприймають різні члени суспільства свої інтереси як суперечні один одному або як співпадаючі. Наявність механізмів досягнення компромісу також має істотний позитивний вплив на співвідношення боротьби й співробітництва. Потужним інструментом узгодження суперечливих інтересів є соціальне партнерство.

Перетворення акціонерних компаній на «народні підприємства» за рахунок переходу контрольного пакета акцій до трудових колективів може бути ефективним лише в невеликих акціонерних товариствах закритого типу. Крім того, зняття протиріччя між працею і капіталом лише прибирає одну з найбільш гострих ліній боротьби, проте не ліквідує повністю протиріччя між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності із створення економічних благ та відособленням їх в особистому доході. Адже зберігається проблема розподілу доходів між співвласниками підприємства. «Народні підприємства», як і всі інші, підлягають оподатковуванню, а отже, залишається проблема розподілу

доходів між ними й суспільством. Залучення до фірми факторів виробництва ззовні також пов'язане із основним протиріччям формування доходів.

Історична еволюція системи формування доходів та її перехід на соціально-ринковий етап розвитку. Розгляд історичної еволюції економічних явищ дозволяє глибше проникнути у їхню сутність, тому вивчення еволюції системи формування доходів необхідне для розуміння того, які саме риси визначають зміст системи формування доходів населення в соціальній державі і що необхідне для її формування.

Історично перша система формування доходів – колективна – виникає з появою людини розумної. Спочатку доходи формувалися внаслідок використання первинних факторів виробництва (особистий – людина, природний – сили та речовини природи та акумульований – неприродні засоби виробництва), через що факторні доходи відсутні. Люди спільно беруть участь у господарській діяльності й одержують винагороду, що відбиває переважно внесок особистого фактора виробництва. Високий ступінь залежності людини від зовнішніх сил та від випадку, призводить до зрівняльного розподілу, незалежно від того, хто добув їжу чи інші засоби задоволення потреб. Обмеженість надлишкового продукту також заважає істотній диференціації доходів, проте найцінніші для господарської діяльності індивіди користуються додатковими благами (престиж, авторитет, лідерство в групі, право мати кілька дружин тощо) [6, с. 60].

На цьому етапі розвитку проявляється перший (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів – неповна вкладоспроможність – об'єктивна нездатність частини людей робити економічний внесок, який би дозволив отримувати винагороду, достатню для підтримання мінімального

життєвого рівня. Нерозділеність факторних доходів робить невід'ємним елементом економічного вкладу індивіда працю, тому неповна вкладоспроможність спочатку приймає форму неповної працездатності. У відповідь на неповну працездатність розвивається груповий тип соціального захисту, відповідно до якого відповідальність за утримання людей з обмеженою працездатністю (дітей, старих та інвалідів) покладається на соціальну спільноту, частиною якої вони є безпосередньо (громада, рід).

Коллективну систему формування доходів замінює приватна система. В її основі – використання родиною приналежних їй факторів виробництва з метою отримання благ для задоволення своїх потреб. В цей період приналежність пов'язана з реальною можливістю використати фактори виробництва у своїх інтересах на санкціонованих громадою підставах, і необов'язково корелює із правом власності в сучасному розумінні.

Існування управлінської еліти набуває стійкого, стабільного характеру, а її функції все більше відрізняються від функцій основної частини спільноти. Оформляються й закріплюються в нормах обов'язки еліти, так само як і обов'язок інших членів громади винагороджувати управлінську діяльність.

Через нагромадження матеріального фактора виробництва окремими індивідами, а також у зв'язку з виконанням управлінською елітою своїх специфічних функцій, виникає необхідність для обробки великих ділянок землі залучати додаткових (окрім власників землі й членів їхніх родин) працівників.

Це здійснюється переважно за рахунок навертання людей у ті чи інші форми залежності (рабська, феодална тощо). Відбувається перша декомпозиція факторів виробництва – аграрна. У результаті виокремлюються такі три основні похідні фактори виробництва, як

управлінські здібності, земля й праця. Відокремлюються три головні типи доходів, що розрізняються механізмами формування: управлінський дохід, рента й доходи від праці в широкому розумінні (від пайка раба до зарплати найманого робітника).

Зосередження факторів виробництва в різних руках потенційно здатне викликати незадіяність факторів виробництва в економічній діяльності – другий (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що визначає необхідність соціального захисту й перерозподілу доходів.

Описані зміни супроводжуються посиленням політичної надбудови, що на певному етапі породжує державу. Відбувається перехід до третьої системи формування доходів – управлінської. В основі цієї системи лежать певні форми експлуатації мас елітою. Відокремлення індивідів в особистому доході набуває бінарного характеру: основній частині населення, задоволення потреб якої відбувається на рівні, близькому до фізіологічного мінімуму, протистоїть еліта, ступінь задоволення потреб якої залежить від її здатності «вичавлювати піт» з іншої частини суспільства.

Проведений В. П. Ілющечкіним докладний аналіз станово-класових суспільств [7] дає підстави розглядати рабовласницький, феодальний й азійський способи виробництва як одну велику суспільну формацію. У відповідність до всіх трьох зазначених формацій можна поставити одну систему формування доходів – управлінську.

Через утворення держав, що володіють достатніми можливостями для утримання непрацюючих, набуває поширення третій (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів – утриманство – орієнтація частини людей на допомогу (родичів, соціальних груп, суспільства, держави), пов'язана з небажанням здійснювати економічний внесок, який відповідає їхнім

можливостям, що не дозволяє одержувати винагороду, достатню для підтримки необхідного їм життєвого рівня. На відміну від перших двох базових чинників, утриманство не тільки породжує потребу в соціальному захисті й перерозподілі доходів, але й забезпечує її розширене відтворення, масштаби якого прямо пропорційні рівню соціального захисту та його доступності.

Якщо в перших двох системах формування доходів масштаби експлуатації обмежені низькою ефективністю виробництва й невисокою соціально-економічною силою еліти, то в третій експлуатація набуває широкого поширення й здійснюється у двох основних формах.

Управлінська форма експлуатації – тип експлуатації, заснований на привласненні носіями управлінських здібностей економічного внеску інших факторів виробництва за рахунок використання владної сили держави [8, с. 171]. Безумовно, існує внесок управлінських здібностей у створення вартості, пов'язаний, зокрема, із забезпеченням безпеки, підтримкою законності, організацією господарської діяльності, але висока соціально-економічна сила дозволяє завищувати винагороду керівників.

Приватновласницька форма експлуатації – тип експлуатації, заснований на привласненні власниками засобів виробництва економічного внеску праці [8, с. 171]. Засоби виробництва можуть слугувати засобом експлуатації або тому, що набуті на основі експлуатації, або через те, що їхній власник одержує винагороду, що перевищує внесок цих факторів у створення вартості. Таке перевищення може базуватися як на обмеженості землі, так і на використанні високої соціально-економічної сили. Всі зазначені підстави експлуатації поєднуються в приватновласницькій формі експлуатації.

«Якщо в науці ХІХ ст. нормою було визнано європейський шлях розвитку (античність – середньовіччя – капіталізм), то сьогодні вчені

стверджують, що більшість неєвропейських народів розвивалась по напрямку, у якому структуроутворюючий вплив приватної власності не позначався на розвитку або був вторинним, залежним від розвинутої до виникнення приватної власності політичної адміністрації» [6, с. 59]. Звідси можна зробити висновок, що в той час, як у більшості народів управлінська форма експлуатації існувала в чистому вигляді, то у європейських народів до поширення капіталізму вона сполучалася в певному співвідношенні із приватновласницькою експлуатацією, оскільки великі власники землі одночасно були членами управлінської верхівки.

Необхідно розрізняти дві основні моделі управлінської системи формування доходів – азіатську і європейську. У першій вирішальний вплив на об'єднання індивідів у процесі створення благ і на відособлення їх в особистому доході має політична структура суспільства, у другій – власність на засоби виробництва.

Низька соціально-економічна сила мас дозволяє еліті відбирати навіть частину необхідного продукту, однак цьому частково протистоїть той факт, що представники маси тією чи іншою мірою закріплені за експлуататорами і від їхнього нормального існування та розширеного відтворення залежить добробут експлуататора в майбутньому. Не слід відкидати і пом'якшуючий вплив традицій та релігійних норм.

Управлінська форма експлуатації, що панувала в азійській моделі управлінської системи формування доходів, залишала індивідам один основний напрямок самореалізації – просування владною вертикаллю, єдиний шлях до влади, поваги й багатства. Однак управлінська еліта орієнтувалася на «проїдання» багатства. Крім того, управлінська верхівка, через специфічність механізму формування її доходів, тяжіє до розподільного шляху збільшення доходів, тоді як економічна еліта (насамперед торговельна), що не має в цей період великої соціально-

економічної сили, зосереджує на продуктивному шляху збільшення доходів.

Розподільний шлях збільшення доходів – спосіб підвищення доходів, заснований на збільшенні винагороди за одиницю результату використання факторів виробництва. Продуктивний шлях збільшення доходів – спосіб підвищення доходів, що базується на збільшенні кількості вкладених факторів виробництва й (або) підвищенні ефективності їх використання.

З розвитком торгівлі відбувається друга декомпозиція факторів виробництва – торговельна. До існуючих похідних факторів виробництва додається капітал (спочатку торговий), що створює внутрішні передумови для переходу до капіталістичної системи формування доходів лише у європейській моделі управлінської системи формування доходів. Це пов'язано із тим, що первісне нагромадження капіталу інтенсивно відбувається лише там, де є клас, що досить багато заробляє, та водночас не потребує, через відносно невисокий соціальний статус, великих представницьких витрат.

Інша принципова передумова зміни управлінської системи формування доходів капіталістичною – науково-технічний прогрес. Це процес хаотичний, що вимагає свободи у різних сферах громадського життя. Останньої було істотно більше в європейських народів, значною мірою через розвиненість інституту приватної власності та відносну відокремленість політичної влади від інших сфер суспільства.

Перехід до капіталістичної системи формування доходів завершується тоді, коли виникає широка сфера застосування капіталу – індустріальне виробництво. Промисловий переворот починається в Англії в 60-х р. XVIII ст., потім, через кілька десятиліть, – у США, Франції, Німеччини, а завершується в середині-кінці XIX ст. До цього ні торгівля,

ні мануфактурне виробництво, не грають визначальної ролі ані за обсягами виробництва (у порівнянні із сільським господарством), ані за обсягами зайнятих, що обмежує можливості експлуатації праці власниками капіталу.

У той час, як європейська модель управлінської системи формування доходів трансформується під впливом внутрішніх джерел розвитку в капіталістичну систему формування доходів, азіатська не генерує внутрішніх передумов для такого перетворення. Однак варто враховувати, що, суттєво поступаючись Заходу за темпами технологічного розвитку, інший світ вимушено очікує експансії Заходу, який з неминучістю впроваджує капіталістичну систему формування доходів. Це зовнішня детермінація розвитку, але від цього не менш закономірна.

В структурі системи формування доходів відокремлюються саморегулювання і регулювання, до цього значною мірою злиті одне з одним. Господарська діяльність відкидає цілий комплекс раніше органічно вбудованих в неї регуляторів традиційного, релігійного, суспільного і державно-монархічного характеру.

Ринкове саморегулювання перетворюється на систему, що розвивається на власній основі, але регулювання відстає від нього. Більшість недоліків, провалів ринкової системи саморегулювання залишаються без механізмів компенсації, оскільки не формується розвинена система регулювання. І хоча поступово роль регулювання збільшується, але в недостатній мірі, і головне – регулювання здійснюється переважно в інтересах економічної еліти. Капіталістична система формування доходів – це не обов'язково «дикий капіталізм», який заперечує будь-яке регулювання, але це неодмінно форма господарської організації, що забезпечує привласнення досить вузькою і відносно замкненою соціальною групою основних досягнень суспільно-економічного прогресу – як матеріальних, так і нематеріальних.

Розподіл доходів втрачає бінарного характеру та набуває більшої кількості градацій. Розрив між найбагатшими та найбіднішими дещо скорочується – не через зниження диференціації доходів (яка навпаки зростає), а через надбання найнижчими верствами населення деяких соціально-економічних та політичних прав та запровадження системи масової освіти.

У капіталістичній системі формування доходів держава залишається опорою для панівних класів. Ступінь експлуатації, порівняно з попередньою системою, спочатку підсилюється через те, що наймані працівники для окремого капіталіста є взаємозамінними. Конкретний капіталіст не має потреби ані в збереженні здоров'я найманих робітників, ані в утриманні їхніх родин.

Пов'язана з відділенням функції управління капіталом від функції власності третя декомпозиція факторів виробництва – підприємницька – породжує ще один похідний фактор виробництва – підприємницькі здібності, і ще один елемент первинних доходів – підприємницький прибуток.

Якщо в управлінській системі формування доходів велике значення мали традиції та релігія, що освячували стан речей і знижували рівень невдоволення, то крах традиційного суспільства істотно змінює настрої мас. Свою роль відіграє і подовження робочого дня, і монотонність праці, і відрив від природного середовища. Відбувається консолідація робітників, формуються ідеологічні засади боротьби мас за свої права. Поширюється розуміння інтересів різних класів як таких, що суперечать один одному. В капіталістичній системі формування доходів соціальна боротьба розгортається безпосередньо за інтереси мас, за знищення політичної, соціальної й економічної нерівності, тоді як у попередній системі соціальна боротьба зазвичай відбувалася за «місця в еліті». Переможці не

покращували суттєво становище мас, а просто займали місце переможених у панівному класі.

Позбавлена (через розвиток концепції прав людини та демократизацію) найбільш радикальних методів придушення невдоволення, політико-економічна еліта все частіше обирає компромісні шляхи вирішення конфліктів. Механізм, що відтворює відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, дає збій через поширення акціонерної власності й перевищення зарплатою мінімуму засобів існування (надає можливість здійснювати заощадження).

Зазначені процеси разом з демократизацією громадського життя викликають збільшення соціально-економічної сили мас. З інституту, що забезпечує експлуатацію основної частини населення вузькою елітою, держава поступово перетворюється в інститут, спрямований на збалансування суперечливих інтересів.

На користь праці розподіляється все більша частина створеного продукту. Сам суспільний продукт, завдяки досягненням науково-технічного прогресу, різко збільшується. Формально вільний час, що майже зник у більшості населення, стає надбанням мас: тривалість робочого тижня в розвинених країнах скорочується вдвічі (особливо інтенсивне скорочення спостерігається на початку ХХ століття) [9, с. 32]. Зростають можливості з розвитку та реалізації здібностей індивідів (зокрема через підвищення якості та доступності освіти), що полегшує просування соціальними сходами та розвиток особистості.

Під впливом вказаних перетворень після другої світової війни в економічно розвинених країнах відбувається становлення соціально-ринкової системи формування доходів.

Основні риси соціально-ринкової системи формування доходів.

Можна виділити п'ять базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів:

1. Конкурентний ринок.
2. Розвинена система регулювання, у тому числі державного та громадського.
3. Висока ефективність господарської системи.
4. Баланс соціально-економічних сил.
5. Достатньо висока здатність суспільства нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості.

Перелік основних рис соціально-ринкової системи формування доходів, що безпосередньо впливають на реалізацію двох головних цілей формування доходів (задоволеність індивідів процесом формування доходів та високий рівень задоволення їх економічних потреб) має наступний вигляд:

1. Перевага соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства).
2. Праця набуває інтелектуального, інноваційного, творчого характеру (що підвищує задоволеність нею), а продукт праці складно піддається точній оцінці (що змушує роботодавця налагоджувати партнерські стосунки з найманим робітником; підштовхує застосовувати не процесуальні, а змістовні концепції мотивації, тобто враховувати складну ієрархію потреб людини).
3. Високий життєвий рівень основної маси населення (переважаюча частка населення – більше 80% – має можливість вести життя, гідне сучасної людини).
4. Велика кількість формально вільного часу (набуває розмірів, подібних до формально робочого часу – близько 40 годин на тиждень).

5. Просування соціальними сходами потенційно загальнодоступне, але вимагає особистих здібностей (підвищення якості та доступності освіти, широка свобода діяльності створюють потенційну можливість для кожного члена суспільства підвищити свій статус).

6. Помірна диференціація доходів (коефіцієнт Джині для країн ОЕСР із високим доходом становить 36,8, а у середньому в світі він у 1,82 рази вищий та складає 67,0 [10, с. 63]).

7. Низький рівень випадкової й систематичної експлуатації.

8. Соціальне вирівнювання за активної участі держави та інститутів громадянського суспільства (вирівнювання як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання).

9. Збереження відносної бідності та соціальної ексклюзії (соціальна ексклюзія – поведінковий аспект, що нерідко супутній бідності, пов'язаний з обмеженістю матеріальних, культурних і соціальних ресурсів людей, що виключає їх з мінімально прийняттого способу життя, характерного для даного суспільства [11, с. 159], з нормальних соціальних контактів та з громадського життя взагалі [12, с. 95]).

10. Збереження певної нерівності можливостей (хоча можливості людського розвитку рівні як ніколи, перспективи розвитку особистості все одно відрізняються через різний доступ до освіти, неоднакові соціальні зв'язки тощо).

На думку С. Тютюнникової, В. Іноземцева, збереження бідності в постіндустріальному суспільстві – закономірність, викликана, зокрема, тим, що в цьому суспільстві зростає значення освітнього рівня людини, його інтелектуального розвитку, які найбільшою мірою відсутні в середовищі бідних [13, с. 192; 14, с. 24]. Відбувається «замикання» нижчого класу, самовідтворення бідності. Збільшується розрив в оплаті не лише інтелектуальної та переважно фізичної праці, але й різниця у

винагороді зайнятих у наукомісткому виробництві та зайнятих в індустріальному секторі, значній частині сфери послуг, що раніше належали до середнього класу, а зараз зміщуються на його периферію в напрямку нижчого класу [14, с. 23–26].

Основні характеристики соціально-ринкової системи формування доходів обумовлені закономірно. Приміром, вирівнювання соціально-економічних сил створює передумови для зниження ступеню експлуатації мас. І перше, і друге, разом із підвищенням рівня життя й соціальним вирівнюванням, забезпечують перевагу соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою, що має позитивний зворотний вплив на ефективність господарської системи та якість життя. Висока частка заробітної плати у ВВП у деяких аспектах вигідна й підприємцеві, оскільки розширює платоспроможний попит і забезпечує підвищення якості робочої сили, необхідне в умовах постіндустріального виробництва. І хоча причинно-наслідкові зв'язки складні й нерідко неоднозначні, закономірність комплексного формування зазначених характеристик безсумнівна.

На цьому етапі розвитку відбувається четверта декомпозиція факторів виробництва – інформаційна, – що породжує ще один похідний фактор виробництва – інформацію, – і такий елемент первинних доходів, як інформаційну ренту. Відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва в інформаційній економіці значною мірою нівелюється. Адже підвищення доходів робітника та доступність кредиту дозволяють забезпечити себе відповідними засобами виробництва (програмне забезпечення, комп'ютер, підключення до мережі Internet тощо), вартість яких відносно низька.

Слід відзначити деяку неоднозначність трактувань сучасного становища господарських систем економічно розвинених країн. Так, Г.

Волинський та І. Тодріна відзначають помітне зміщення пріоритетів між соціальною справедливістю та економічною ефективністю на користь останньої в 70–80-ті роки 20-го століття, але не розглядають це як відхід від концепції соціального ринкового господарства [15, с. 30]. В. Антропов відзначає суперечливі тенденції в економіці Німеччини, починаючи з 1982 року, і говорить про частковий відхід від концепції «соціальної держави», який не означає, однак, перехід до концепції «laissez-faire» [16, с. 63–65].

З'являється припущення про те, що в країнах Заходу відбувається поступовий перехід від політики «соціальної держави» до політики «ефективної держави», що знімає частину відповідальності за пенсійне забезпечення, медичне страхування, страхування на випадок безробіття та інші соціальні виплати з державного бюджету. В якості однієї з основних причин цього вбачається порушення балансу сил праці і капіталу, насамперед через підвищення міждержавної мобільності останнього [17, с. 26–30], однак масштаби і значення перерозподілу соціально-економічних сил, що відбувається сьогодні, на наш погляд, є недостатніми для відходу від концепції соціальної держави.

Такі характеристики «ефективної держави», як дотримання всіма суб'єктами господарювання загальних правил гри, поділ і збалансованість гілок політичної влади, відокремленість політичної та економічної влади, надання рівних можливостей усім учасникам економічної діяльності, збалансоване поєднання ринкового саморегулювання і регулювання, максимальна наближеність структур управління до населення і його потреб, відпрацьованість законодавчого процесу та висока якість законодавства [18, с. 20–25] аж ніяк не вказують на її відмінність від соціальної держави.

У А. Осіп'яна виникає ідея щодо відмирання «держави добробуту» і формування «суспільства добробуту» [19, с. 115–117]. З іншого боку, як

зазначає А. Шліхтер, теза про зникнення кордонів між громадянським суспільством і державою неправомірна, зокрема тому, що держава, як апарат примусу, неминуче виявляється над членами суспільства [20, с. 32].

Загалом, ані за переходу від однієї моделі соціального ринкового господарства до іншої, ані при зміні акцентів соціальної політики, в жодній з перерахованих вище базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів не відбувається принципових змін. Спостерігається лише «перерозподіл сфер відповідальності» між ринковим саморегулюванням і регулюванням доходів, між недержавним та державним регулюванням в складі регулювання. Якщо в США частка валових державних соціальних видатків становить 17,1% проти 37,6% в Данії, то частка всіх чистих соціальних витрат (державних і приватних) розрізняється в зазначених країнах незначно, складаючи 24,5% і 24,4% відповідно [21, с. 15].

Перерозподіл через бюджет більшої чи меншої частки продукту на користь нужденних набуває підпорядкованого значення. Головна ж функція держави як суб'єкта соціальної політики в сучасних умовах вбачається у формуванні соціально-економічного середовища, що сприяє активній самореалізації кожного члена суспільства в економічній сфері, що гарантує достатній рівень стабільності й можливість розвитку. У соціально орієнтованому господарстві всі елементи економічної політики працюють на виконання цього завдання [22, с. 68].

Проте існують і загрози цьому стану речей. Праця сьогодні «почиває на лаврах» минулих перемог. Знижується роль класових протиріч, на зміну яким приходять розходження між більше дрібними соціальними групами. Різке зменшення ступеню невдоволення мас, послаблення класової єдності знижують їхню соціально-економічну силу. З іншого боку, великий капітал зберігає вплив на владу, який набуває форми «невидимої» олігархії, коли

представники великого бізнесу не беруть участь безпосередньо в політичній діяльності, але впливають на кадровий склад і стратегію політичних партій [23, с. 60]. Великий бізнес розширює контроль над засобами масової інформації [24], що, разом із розвитком технологій маніпулювання свідомістю, містить потенціал порушення балансу соціально-економічних сил. Однак новий характер праці в постіндустріальному виробництві (що ускладнює контроль результатів праці) не дозволяє повною мірою реалізувати сценарій зниження її частки в НД (оскільки це створить передумови зниження ефективності праці).

Особливу роль відіграє світова фінансово-економічна криза, що почалася у 2008р: вона примушує зменшувати рівень оплати праці і соціального захисту, що активізує боротьбу найманих працівників за свої інтереси, посилює їх єдність та дає новий досвід самоорганізації.

Перехід до шостої, соціальної, системи формування доходів вбачається закономірним і неминучим результатом розвитку соціально-ринкової системи формування доходів. Зазначений перехід відбудеться тоді, коли економічні фактори перестануть бути істотною детермінантою людської поведінки. Основне протиріччя формування доходів буде знято принципово іншим типом суспільних відносин. Якщо за сучасних умов людський розвиток значною мірою спрямований на збільшення здатності людини створювати вартість (як основу доходів), то за соціальної системи формування доходів його буде спрямовано на гармонійний розвиток особистості (як основу самореалізації людини). Праця як джерело існування буде замінена творчістю як засобом самореалізації і людського розвитку. Замість піклування про забезпечення матеріальних потреб, людина зможе більше зосередитися на потребах саморозвитку.

Оскільки на сучасному етапі розвитку людства якість людського розвитку можна розглядати визначальною характеристикою господарської

системи, зупинимося більш докладно на умовах людського розвитку за соціально-ринкової системи формування доходів. На ці умови суттєво впливають не всі процеси та явища у сфері доходів населення. Адже людський розвиток – довгостроковий процес. Він пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє. Інакше кажучи, якість людського розвитку у конкретний момент визначається не стільки сучасним станом факторів, що на нього впливають, скільки їх станом протягом певного періоду у минулому та перспективами на деякий проміжок часу у майбутньому [1, с. 295].

Серед параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, можна виділити вісім основних [25, с. 68]:

- рівень доходів та їх диференціація;
- характер участі людей у виробництві;
- обсяг формально вільного часу у різних категорій населення;
- ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури;
- рівень прав та свобод різних членів суспільства;
- спрямованість зусиль людей;
- інституційна структура;
- рівень загроз людському розвитку.

Доходи утворюють базу людського розвитку. За незмінності інших умов збільшення доходів інтенсифікує людський розвиток. Характер роботи відіграє велику роль у розвитку індивіда (передовсім його людського капіталу). Деякі види діяльності стимулюють постійне самовдосконалення людини, інші, навпаки, стримують її професійне зростання. Умови праці на різних робочих місцях неоднаково впливають на здоров'я та самопочуття людини. Формально вільний (від роботи, сну та задоволення інших фізіологічних потреб) час надає додаткову (окрім

роботи) можливість розвитку. Формально вільний час дозволяє компенсувати однобічність розвитку, пов'язаного із роботою, аби забезпечити гармонійний та різнобічний розвиток особистості. Це також час для відпочинку і підтримки здоров'я організму.

Охарактеризовані три фактори являють собою ресурси людського розвитку та визначають максимально можливий його рівень. Ефективність реалізації цих ресурсів залежить від інших п'яти факторів.

Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури визначає можливості застосування ресурсів людського розвитку. Адже, по-перше, розвиток особистості здійснюється через засвоєння надбань культури. І від рівня останньої залежать результати розвитку. По-друге, фізичний стан людини значною мірою визначається культурою підтримки здоров'я та якістю медицини. Рівень прав та свобод (економічних, соціальних, політичних тощо) визначає перелік альтернативних варіантів людського розвитку, між якими індивід може здійснювати вибір. Вказані два фактори визначають доступні напрями використання ресурсів людського розвитку.

Вибір конкретного варіанту людського розвитку пов'язаний із спрямованістю зусиль індивідів. Доходи, робочий та вільний час людини можуть спрямовуватися на службове просування, інтенсивний саморозвиток і самореалізацію чи покращення фізичного стану або на інші цілі. Рішення про це приймається людиною переважно на основі власних потреб, цілей, цінностей, але під впливом цінностей та цілей суспільства й контактних груп (робочого колективу, родини, друзів тощо).

Інституційна структура визначає коефіцієнт корисної дії перелічених шести факторів. Це зумовлено, зокрема, тим, що людський розвиток – дуже складний процес. Його результати залежать не лише від індивідуальних зусиль, але і від ефективності співробітництва індивідів.

Якість людського розвитку обернено пропорційна до рівня загроз цьому розвитку.

З восьми вказаних параметрів лише два (рівень матеріальної та нематеріальної культури та інституційна структура) не диференційовані по відношенню до окремих особистостей. Всі інші фактори людського розвитку в різній мірі присутні у різних членів суспільства.

Фактори людського розвитку, по-перше, взаємопов'язані (стан одних факторів впливає на стан інших); по-друге, впливають разом (або в одному напрямку, або в протилежних).

Коли диференціація умов людського розвитку надто висока, це стримує його темпи та породжує загрози розвитку людського потенціалу, зокрема загрозу непродуктивних витрат на захоплення та утримання кращих умов людського розвитку, загрозу деформації моралі, загрозу економічних і соціальних втрат від конфліктів у суспільстві та ін. [5, с. 432].

Помірна диференціація ресурсів людського розвитку є прийнятною, оскільки стимулює особистість до більш активної діяльності та саморозвитку. Водночас диференціація за рівнем прав та свобод та за розподілом загроз людському розвитку є небажаною.

В колективній системі формування доходів ресурси людського розвитку були незначні, стан інших факторів незадовільний, тому вона надавала для людського розвитку вкрай обмежені можливості. Приватна система формування доходів загалом зберегла ознаки колективної і лише несуттєво покращила можливості людського розвитку заможних членів суспільства (за рахунок збільшення ресурсів розвитку людського потенціалу).

В управлінській системі формування доходів, як і в попередніх, не вистачало ресурсів для забезпечення нормального людського розвитку всіх

членів суспільства. Проте вона створила сприятливі умови для людського розвитку хоча б невеликої частини суспільства. Людський розвиток набув ознак бінарності.

Капіталістична система формування доходів суттєво покращила стан факторів людського розвитку. Бінарність була замінена багатоступеневою градацією умов людського розвитку. Значно ширші верстви населення отримали доступ до прийнятних умов людського розвитку.

В соціально-ринковій системі формування доходів рівень добробуту населення високий, а його диференціація – помірна. Водночас в деяких країнах з даним типом системи формування доходів бажано ще більше знизити ступінь диференціації добробуту. Більшість людей мають високі доходи. Умови праці зазвичай комфортні та не шкідливі. Індивіди досить вільно обирають та відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею. У працівників зазвичай лишається велика кількість формально вільного часу.

Таким чином, обсяг та розподіл ресурсів людського розвитку є достатніми для забезпечення інтенсивного розвитку потенціалу більшості індивідів. Навіть найменш забезпечені члени суспільства зазвичай мають пристойні умови розвитку людського потенціалу.

Матеріальна та нематеріальна культура знаходиться на високому рівні розвитку. Всі члени суспільства отримують широкі права та свободи в економічній, соціальній, політичній царині. Дуже важливо, що рівень прав та свобод автономний від добробуту чи соціального статусу. Проте поки що повної незалежності не досягнуто. Загалом, всім людям, незалежно від статків чи положення у суспільстві, доступні багато напрямів та можливостей використання ресурсів людського розвитку.

В соціально-ринковій системі формування доходів рівень експлуатації низький. Основний спосіб заробити – це створити вартість. Тобто лише суспільне визнання корисності результату використання факторів виробництва стає основою для отримання їх власниками винагороди у вигляді факторних доходів. Необґрунтоване збагачення, не пов'язане із корисним вкладом, майже відсутнє. Більшість схем та можливостей для цього вже виявлені та заблоковані на рівні суспільної свідомості, моралі, професійної етики та на законодавчому рівні.

Тому зусилля людей спрямовуються на збільшення корисного вкладу, на створення, а не на перерозподіл вартості. Така спрямованість породжує установку на професійне зростання, на саморозвиток особистості.

Сторіччя еволюції інституційної структури в розвинених країнах зробили її вкрай ефективним інструментом сприяння людському розвитку. Рівень загроз розвитку людського потенціалу низький.

Водночас, соціально-ринкова система формування доходів має і певні недоліки. Вище вже наголошувалося, що збереження бідності в постіндустріальному суспільстві є закономірним. Іншим суттєвим недоліком слід вважати утилітарну обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Підсумовуючи, слід відмітити, що в соціально-ринковій системі формування доходів присутня певна диференціація умов людського розвитку, проте не вузькі привілейовані групи, а більшість членів суспільства мають високі можливості; навіть індивіди із найгіршими умовами мають пристойні, порівняно з попередніми системами, умови розвитку людського потенціалу.

Найбільш помітна диференціація на рівні розподілу ресурсів людського розвитку. За іншими параметрами соціально-ринкової системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, розподіл більш рівномірний. Це частково компенсує диференціацію доходів, умов праці та вільного часу та зближує умови людського розвитку багатих та бідних членів суспільства.

Умови людського розвитку, створені на базі притаманної соціальної державі системи формування доходів населення, з одного боку, достатні для інтенсивного людського розвитку більшості членів суспільства, а з іншого – достатньо диференційовані, аби мотивувати особистість до розвитку свого потенціалу.

Розділ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

Історія людства не знає жодного типу суспільства, для якого не був би характерним нерівномірний розподіл благ, обов'язків, прав та можливостей між окремими індивідами або їх групами. Існує безліч критеріїв, які можуть бути покладені в основу соціальної стратифікації – розподілу суспільства на групи, що займають різне місце в суспільній ієрархії. Серед них можна виділити чотири основні ознаки, за якими оцінюється соціальна структура суспільства: дохід як головний критерій стратифікації, обсяг влади, рівень освіти та престиж професії (заняття) [1, с. 31].

Слід звернути увагу на те, що під час формування постіндустріального суспільства, спостерігається постійне зростання ролі рівня освіти як критерію соціальної стратифікації (теорія Д. Белла).

Причому його вагомість стає настільки значною, що витісняє всі інші критерії. Саме освіта, знання та інформація дають людині доступ до високо оплачуваних та престижних посад, дають владу [2, с. 71-73].

Зрозуміло, що обрані критерії соціальної стратифікації не є єдиною можливою основою структуризації суспільства. Вибір класифікаційних ознак має залежати від цілей дослідження, від наявної інформації (складності її отримання, достовірності, повноти, своєчасності тощо).

Науковці на пострадянському просторі пропонують власні системи критеріїв соціальної стратифікації. Так, на думку російського соціолога В. Ільїна, індикаторами соціального статусу виступають: адміністративна та політична влада; наявність і обсяг капіталу як прояв економічної влади; обсяг особистого майна (непродуктивного багатства); обсяг і характер доходів; моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада); умови праці (шкідливість для здоров'я, ризик для життя, ступінь комфортності робочого місця і т.п.); перспективи для вертикальної висхідної соціальної мобільності; наявність і проведення вільного часу; задоволеність своїм статусом [1, с. 34].

Український соціолог С. Макеєв наводить наступну типологію критеріїв соціальної стратифікації: значимість (вагомість у суспільстві, що дає можливість претендувати на певні соціальні блага, добиватись їх); честь і слава (суспільна повага та престиж); знання/інформація (нерівність, пов'язана з рівнем знань, компетенції); багатство; адміністративна та політична влада [3, с. 89-90].

Очевидно, що складності в отриманні достовірних, повних та своєчасних даних за класифікаційними ознаками значною мірою знижують можливості їх використання на практиці. Тому часто поряд з об'єктивними оцінками використовують суб'єктивні, що базуються на принципі самоідентифікації, тобто на думці самих респондентів відносно того, до

якої соціальної групи вони відносяться. Недоліком самоідентифікації є суб'єктивність оцінки, тому на практиці часто поєднують об'єктивний та суб'єктивний підходи.

Важливу роль у визначенні сутності та обґрунтуванні оптимальних меж соціальної нерівності є дослідження джерел її виникнення. Прийнято виділяти два основні методологічні підходи до тлумачення природи соціального розшарування: функціональний та конфліктний.

Теорії функціоналізму базуються на положенні про природність, неминучість, справедливість та необхідність соціальної нерівності. Це пояснюється наявністю різноманітних соціальних ролей, які мають для суспільства різну значимість та для виконання яких необхідні різні здібності та витрати зусиль. Тому виконавці цих ролей заслуговують на різну за розміром винагороду. Представники цього напрямку, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур та інші наголошують на необхідності соціальної нерівності для забезпечення ефективного функціонування будь-якої суспільної системи [1, с. 77-79]. Недоліками функціонального підходу є відсутність пояснень: по-перше, диспропорцій між суспільним значенням окремих ролей та їх винагородою; по-друге, сутичок та боротьби інтересів між представниками різних суспільних груп, особливо зважаючи на те, що такі протистояння іноді набувають вибухового, деструктивного характеру, обумовлюючи зворотний рух суспільного розвитку.

Спроби дати відповіді на означені питання були здійснені в межах конфліктного підходу, найбільш впливовими представниками якого вважають К. Маркса та М. Вебера [1, с. 72-77].

К. Маркс вважає, що соціальна нерівність має об'єктивну природу: наявність чи відсутність у окремих економічних суб'єктів прав власності на засоби виробництва. Власники засобів виробництва отримують можливість присвоювати собі його результати – додану вартість. За

К. Марксом, і у рабовласницькому, і у феодальному, і у капіталістичному суспільстві існує два антагоністичних класи: ті, які володіють засобами виробництва, і ті, які їх не мають та змушені працювати на представників панівного класу. Панівний клас власників засобів виробництва живе за рахунок експлуатації представників іншого класу, що обумовлює постійну класову боротьбу, внаслідок загострення якої відбувається соціальний вибух. Його результатом стає руйнування старого ладу і поява нового.

К. Маркс не обмежується аналізом конфліктів, що виникають між двома основними класами. Він зауважує, що можливі також протиріччя між представниками одного класу. Так, наприклад, в капіталістичному суспільстві можливі конфлікти інтересів: між власниками промислового, торгівельного та позичкового капіталів; між великими і дрібними власниками; між найманими робітниками за робочі місця, причому часто розмежування між ними визначається національними або релігійними ознаками [1, с. 73].

М. Вебер дивиться на природу соціальної нерівності більш широко. В основу соціальної стратифікації покладено не лише майнову нерівність, як це робив К. Маркс, а ще й зроблено акцент на існуванні нерівності у статусі (престижі) та владі. Також зауважується, що економічні відмінності не пояснюються лише власністю на засоби виробництва, а й професійними вміннями та досвідом. М. Вебер розглядає структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій положення кожної соціальної групи визначається за трьома критеріями: багатством, престижем (соціальною репутацією) та владою (в першу чергу, політичною). Усі три складові пов'язані між собою, хоча цей зв'язок не можна назвати тісним. Так, не завжди політичні партії складаються з людей, що мають однакове економічне положення, або люди, що мають рівні статки, користуються однаковою повагою в суспільстві [4, с. 95, 99]. Таким чином, особлива

заслуга М. Вебера полягає в обґрунтуванні багатовимірності та складності соціальної структури суспільства.

Слід зазначити, що функціональний та конфліктний підходи до визначення джерел соціальної нерівності, хоча і протилежні, але не взаємовиключні. Вони з різних боків пояснюють природу розшарування сучасних суспільств, розкриваючи різні погляди не лише на соціальну нерівність, а і на ступінь справедливості цього явища. Представники функціонального підходу вважають соціальну нерівність справедливою і корисною, бо вона виступає мотивом до високопродуктивної діяльності. Їх опоненти – прихильники конфліктного підходу – навпаки наголошують на його несправедливості, яке заважає повною мірою реалізувати людський потенціал.

Причиною такого неспівпадіння серед інших є різне розуміння сутності соціальної справедливості. Можна виділити два значення цієї категорії:

1) рівність результатів – права індивідів на отримання благ для задоволення власних потреб мають бути рівними, незалежно від їх зусиль і здібностей (використовується в конфліктному підході);

2) рівність можливостей – кожен має однакові шанси добитися в житті певних результатів завдяки своїм здібностям та зусиллям (властивий функціональному підходу).

На нашу думку, прагнення досягти соціальної рівності в першому розумінні є шкідливим. Воно гальмує соціально-економічний розвиток країни, адже індивіди втрачають стимули до ефективної діяльності. До того ж такий підхід суперечить принципам економічної справедливості.

Соціальна рівність в другому розумінні передбачає відсутність будь-яких перешкод для розвитку та реалізації своїх можливостей. Подібний підхід, навпаки, сприяє якнайповнішій реалізації трудового, наукового,

культурного та ін. потенціалів країни. Розбудова постіндустріального суспільства вимагатиме поширення соціальної рівності в цьому розумінні. Тим не менш, слід розуміти, що й цей підхід важко визнати цілком справедливим, бо відкритими залишається низка питань. Зокрема про те, хто і як визначає внесок кожного індивіда в розвиток суспільства; чому одні види діяльності визнаються для суспільства більш важливими і оплачуються краще, ніж інші. Або чому ігноруються зусилля інших індивідів задля досягнення успіху певною особою. Так, скажімо, високий рівень освіти, є результатом не тільки власних старань людини, а й зусиль всього суспільства. Отже «кращі» мають більший «борг» перед співгромадянами. Тобто оплата їх праці має бути зменшена на «відсотки» за цим «боргом», при цьому правильно визначити їх розмір також дуже складно.

Отже соціальна нерівність вічна хоча б тому, що природні здібності окремих індивідів завжди будуть відрізнятися. Повна соціальна рівність недосяжна, але подальше вдосконалення продуктивних сил, що зумовлює перехід від індустріальної до постіндустріальної економічної системи, робить тенденцію до її зростання невідвратною. Така закономірність обумовлює підвищення ролі власних здібностей та зусиль індивідів у визначенні їх місця у соціальній ієрархії. Але такі можливості були не завжди. Всі системи стратифікації, що історично існували, можна поділити на дві групи: відкриті та закриті. *Відкрита система стратифікації* – це така соціальна структура, члени якої можуть досить легко та без суттєвих перешкод змінювати свій соціальний статус. *Закрита система*, навпаки, передбачає повну або майже повну неможливість зміни положення окремого індивіда в суспільній ієрархії [4, с. 234].

За іншою класифікацією можна виділити чотири основні системи соціальної стратифікації: рабство, касти, стани та класи [5, с. 240].

Більшість сучасних суспільств є класовими. Найчастіше класове суспільство поділяють на три частини: багаті (вищий клас), заможні (середній клас) та бідні (нижчий клас). Кожна з цих частин, в свою чергу поділяється на підкласи (прошарки, страти). При цьому кожна країна має свої особливості.

Оцінити соціальну структуру суспільства означає, в першу чергу, визначити склад окремих соціальних груп, а також їх питому вагу у загальній чисельності населення країни. Наступним кроком має стати дослідження причин та наслідків такої ситуації, а також виявлення закономірностей та обґрунтування перспектив розвитку цього суспільства.

Важливо виявити ознаки, які визначають шанси індивіда посісти певне місце в соціальній ієрархії. Щоб їх назвати, необхідно з'ясувати, чи існують певні характеристики, за якими суспільство можна розбити на групи, шанси яких на досягнення соціального успіху суттєво відрізняються. Серед таких ознак найчастіше називають: вік, стать, стан здоров'я, місце проживання, соціальне походження, склад родини, расу та національність, релігійну приналежність, наявність окремих особистих здібностей та якостей, суспільних зв'язків тощо.

Можна виявити загальну закономірність: чим більш працездатною є людина, чим більші можливості їй дає оточення та чим більше зусиль вона сама здійснює, тим вона має вищі шанси на досягнення високого соціального статусу. Так, за віковою ознакою, люди середнього працездатного віку в середньому мають вище соціальне положення порівняно з молоддю та пенсіонерами. За статтю, жінки мають гірші шанси порівняно з чоловіками. Здорові мають більше шансів досягти життєвого успіху порівняно з хворими. Шанси на покращення соціального положення індивіда знаходиться у прямому зв'язку з чисельністю мешканців населеного пункту, де він живе або працює. Мешканці міст

мають переваги перед жителями сільської місцевості. Важливим є також соціальне походження: між соціальним статусом батьків та дітей існує досить тісний прямий зв'язок. В більшості країн є раси або національності, приналежність до яких значно знижує або підвищує шанси індивідів досягти високого положення в суспільстві. Так само це стосується релігійної приналежності, особливо, якщо позиція як самої особи, так і всього суспільства, в цьому питанні є яскраво вираженою. Можна також виділити і особисті якості (активність та наполегливість, оптимізм та віра в себе, комунікабельність тощо) та здібності (інтелектуальні, творчі, фізичні) індивідів, що сприяють їх просуванню суспільними сходами. Шанси індивідів змінити своє соціальне положення залежать також від ступеня відкритості суспільств.

Процес переміщення окремих індивідів або їх груп в суспільстві називається *соціальною мобільністю*. Її головними причинами виступають, з одного боку, безпосередня непостійність та змінюваність соціальної структури суспільства, а з іншого, індивідуальні особливості та здібності окремих осіб [5, с. 266]. Виділяють такі форми соціальної мобільності: вертикальна та горизонтальна; індивідуальна та групова; внутрішньопоколінна та міжпоколінна; стихійна та організована; потенційна та реальна.

Вертикальна мобільність – це таке соціальне переміщення індивіда або групи, яке супроводжується підвищенням або зниженням їх соціального положення. Горизонтальне мобільність передбачає переміщення між суспільними верствами, які знаходяться на одному соціальному рівні [5, с. 266].

Індивідуальна мобільність має місце у випадку, коли переміщення осіб мало пов'язане з загальносуспільними перетвореннями, а більшою мірою визначаються індивідуальними особливостями їх діяльності та

розвитку. Групова мобільність передбачає колективні суспільні зрушення. Подібні перетворення зокрема можуть відбуватися внаслідок соціальних революцій або зміни політичних режимів, коли цілі класи підвищують або втрачають свій попередній рівень суспільної значимості [4, с. 426].

Внутрішньопоколінна мобільність – перехід індивідом з однієї соціальної групи до іншої протягом життя. Міжпоколінна – визначається через порівняння соціальних статусів батьків та дітей в певний однаковий період їх життя [5, с. 266].

Стихійна мобільність відбувається без участі держави, організована – за умови державного управління. При цьому остання може здійснюватися як за згодою індивідів, так і без неї [4, с. 426].

Потенційна мобільність розглядається як здатність, прагнення та намагання індивідів змінити своє соціальне положення. Часто вона виступає базою для реальної (фактичної) мобільності. Сутність останньої полягає в реальному соціальному переміщенні осіб [1, с. 141].

Для оцінки соціальної мобільності використовують показники її обсягу, дистанції та напрямку. Перший з них визначається кількістю індивідів, що змінили свій статус. Цей показник може виступати як абсолютна величина, що вимірюється безпосередньо кількістю осіб, та як відносна, що визначається як їх частка у загальній чисельності населення країни або певної досліджуваної групи (вимірюється у відсотках). Дистанція мобільності показує на яку кількість соціальних сходін змінилася суспільна позиція індивіда або групи. За напрямом, тобто за спрямуванням руху, визначають висхідну, спадну та горизонтальну мобільність [4, с. 430].

Доіндустріальні суспільства характеризуються низьким масштабами соціальної мобільності. В деяких з них суспільні переміщення цілком неможливі (касти). Становлення та розвиток індустріальних суспільств

супроводжується, по-перше, зростанням рівня особистої свободи громадян, по-друге, стрімким нарощуванням виробничих можливостей економік, по-третє, підвищенням ролі власних здібностей та зусиль індивідів у досягненні певних соціально-економічних результатів. Все це обумовлює значне підвищення соціальної мобільності.

Тенденція до нарощування обсягів та дистанції соціальних зрушень має зберегтися при формуванні постіндустріальних суспільств. Це пояснюється зростанням важливості знань та інформації, адже у таких умовах соціальне положення індивіда, в першу чергу, має визначатися його власними інтелектуальними можливостями, а не досягненнями попередніх поколінь. Звісно, інтелектуальні можливості не є цілком і повністю власним досягненням окремих осіб. Значною мірою вони залежать від їх природних здібностей, рівня освіти та наполегливості, які в свою чергу, багато в чому визначаються якостями, можливостями та зусиллями їх батьків та вчителів. Тим не менше, розвиток та становлення меритократії має сприяти підвищенню соціальної мобільності. І лише коли індивідуальні здібності та зусилля стануть головними чинниками при визначенні соціального статусу індивіда, тільки тоді можна буде говорити про існування дійсно відкритих суспільств.

Отже, в першу чергу, масштаби суспільних зрушень обумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил, а також ступенем економічної та політичної стабільності в країні. Але важливими є також наявність доступу населення до освіти, рівень народжуваності, наявність у батьків можливостей передавати свою політичну або економічну владу у спадок, культурні особливості, що визнають досягнення більш високого статусу мірилом життєвого успіху осіб, тощо.

Як зазначалося раніше, перехід від аграрної до індустріальної економіки супроводжувався значними соціальними зрушеннями. Це

стосувалося як вищих, так і нижчих класів. При цьому зміни в правлячому класі відбулися значно швидше: частина аристократичних родин не змогли втримати своїх позицій та перейшли до нижчих верств, натомість верхній шар поповнився за рахунок нової буржуазії – представників нижчих верств, що змогли швидко нагромадити капітал, а також військових або революційних лідерів. На наступних етапах розвитку капіталістичних відносин подібні приклади швидкої висхідної мобільності стали рідкими виключеннями. Що стосується процесів соціальної мобільності нижчих верств, то вона була тривалою і масштабною, тобто носила груповий характер. Можна виділити дві «хвилі» соціальної мобільності в період становлення та функціонування індустріальних економік: від селян до робочих та від робочих до робітників розумової праці. При цьому другий етап можна вважати передвісником розвитку постіндустріального суспільства.

Таким чином, головним напрямом соціальної мобільності в умовах індустріального та становлення постіндустріального суспільства можна вважати висхідний. Це, звісно, не виключає спадних соціальних переміщень окремих індивідів і навіть їх груп, скажімо представників професій, що вимирають, або регіонів, що втратили свій ресурсний потенціал внаслідок виробничої діяльності людей або природних лих тощо. Однак загальна висхідна тенденція зберігається, що призводить до збільшення частки середнього та зниження частки нижчого класу. Тому профіль соціальної нерівності в сучасних розвинених країнах є ромбовидним: близько 5 % населення є багатими та представляють вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % – відносяться до категорії бідних, тобто нижчого класу [4, с. 9].

У сучасній Україні профіль соціальної нерівності має форму трикутника. Так, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи, доходи українців глибоко поляризовані: до 1 % населення складають надбагаті (олігархи, фінансові магнати), ще 7-9 % – багаті (політичні діячі та вищий обслуговуючий персонал першої групи), частка середнього класу становить близько 20 %, решта , а це приблизно 70 % жителів країни – бідні [6, с. 83-84].

За даними ООН та Європейської соціологічної служби “Євробарометр” (табл. 1), в 2010 р. частка бідного населення в Україні становила 78 %. В той час, як в країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4-8 разів нижчим [7, 108].

Таблиця 1

Часка бідного населення в країнах Європи в 2010 р. [7, 108]

Країна	Частка бідного населення, %
Ісландія	10
Норвегія	11
Швеція	12
Ірландія	16
Данія	12
Литва	20
Латвія	26
Росія	70
Нідерланди	11
Німеччина	15
Польща	17
Бельгія	15
Чехія	9
Словаччина	11
Україна	78
Румунія	23
Болгарія	21
Португалія	18
Іспанія	20
Греція	20
Кіпр	16

В. Юрчишин оцінює ситуацію в Україні ще більш песимістично На його думку, до середнього класу в Україні можна віднести 10-12 % населення, ще 1-2 % є багатими та надбагатими. Всіх інших, а це понад

85 %, можна вважати тією чи іншою мірою бідними [9]. Усереднені результати опитувань, проведених Центром Разумкова у лютому-жовтні 2011 р., підтверджують ці висновки. На питання про матеріальне становище сім'ї респонденти відповіли наступним чином [розраховано автором за даними 10]:

- ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 17,3 %;
- вистачає лише на харчування та придбання необхідних недорогих речей – 39,7 %;
- у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 35,9 % опитаних;
- живемо забезпечено, але зробити дорогі покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,6 %;
- можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо – 0,2 %;
- важко відповісти – 1,3 %.

Отже, за суб'єктивною оцінкою бідними в 2011 р. в Україні були 54,0 % населення; а 17,3 % – навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90 % населення України [розраховано автором за даними 10].

Про глибоку соціальну нерівність в Україні свідчать і значення децильного коефіцієнту (співвідношення доходів 10 % найбагатшого населення до доходів 10 % найбіднішого). Так, значення цього показника для Японії складає 4,5, для Скандинавських країн – 3-6, для Німеччини – 7-8, для США – 11-13, для Великобританії – 14. Найбільш суттєвий розрив між багатими і бідними спостерігається у Бразилії – значення децильного коефіцієнта становить 55-60. Для Аргентини, яку прийнято згадувати

наступною, він дорівнює 35. Що стосується України, то дані офіційної статистики показують низький розрив між доходами багатих і бідних – значення коефіцієнта знаходиться на рівні близько 5,5, що суттєво суперечить реаліям, з якими кожен з нас стикається мало не щоденно. За різними експертними оцінками, що враховують діяльність тіньового сектора, розрив в доходах найбагатших і найбідніших українців досягає 25-45. Отже соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших в світі, що також є свідченням низького рівня розвитку та слабкості вітчизняної економіки. Зазначимо, що в розвинутих країнах розрив в доходах понад 10 разів вважається соціально небезпечним [11-15; 16, с. 108]. Таке положення головною мірою є наслідком гострої системної кризи, що розпочалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого сторіччя.

Важливою складовою дослідження соціальної нерівності та бідності в Україні є виділення соціальних груп, для яких ці проблем є особливо гострими.

Так, чималий інтерес представляє вплив складу домогосподарства (працюючі або непрацюючі дорослі, неповнолітні діти, пенсіонери) на рівень його добробуту. При цьому особливо важливо зрозуміти, чи задовольняються потреби сімей з дітьми. Адже в дитячому та підлітковому віці проблеми бідності сприймаються особливо гостро, що в подальшому позначиться на характері індивіда та його поведінці в соціумі. Нажаль, спостерігається пряма залежність між кількістю неповнолітніх дітей в домогосподарстві та рівнем їх бідності. Так, значення цього показника для домогосподарств з однією дитиною в 2 рази нижчий, ніж для таких, де дітей троє та більше. Так само негативно на добробут домогосподарства впливає наявність у його складі непрацюючих пенсіонерів. [17, с. 83, 84]. При цьому спостерігається загальний низький рівень життя домогосподарств, незалежно від їх складу.

Що стосується розбіжностей в рівні доходів мешканців міст та сіл, то, за результатами обстеження домогосподарств в I півріччі 2011 р., можна зробити наступні висновки. Середній дохід, що припадає на одного члена домогосподарства складає 1461 грн. у міській та 1193 грн. у сільській місцевості, тобто доходи городян в середньому на 22,5 % вищі. Частка населення із середньодушовими доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, складала у міській місцевості – 18,9 %, а в сільській – 30,4 %. На продукти харчування припадало 52,5 % сукупних витрат міських домогосподарств та 60,6 % – сільських. Все це є свідченням того, що рівень бідності сільського населення України є більш високим. Хоча ступінь нерівномірності їх доходів є нижчою: децильний коефіцієнт доходів городян – 5,4, жителів сільської місцевості – 4,6 [11].

Є певні розбіжності і в доходах мешканців різних регіонів України. Так, за даними табл. 2, в 2011 р. працівники Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей в середньому отримували заробітну плату, що складала менше, ніж 80 % від середньої по країні. В той час, коли оплата праці в таких областях як Дніпропетровська, Донецька, Київська та Луганська була вище за середню по країні, а в Києві це перевищення склало понад 1,5 рази [розраховано автором за даними 11].

З одного боку, ці дані свідчать про наявність певних розбіжностей в оплаті праці робітників у різних регіонах України. З іншого боку, ці розходження не можна вважати достатньо суттєвими. Про це наочно свідчать дані табл. 2, а також розраховане за ними значення коефіцієнта варіації, яке не перевищує 20 % [розраховано автором за даними 11]. Отже суттєвої різниці в оплаті праці робітників різних регіонів України не виявлено.

Середньомісячна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника за регіонами України у 2011 р. [розраховано автором за даними 11]

Регіон	Середньомісячна заробітна плата	
	грн.	% до середньої по країні
Україна	2633	100,0
Автономна Республіка Крим	2295	87,2
Вінницька	2074	78,8
Волинська	1994	75,7
Дніпропетровська	2791	106,0
Донецька	3063	116,3
Житомирська	2071	78,7
Закарпатська	2069	78,6
Запорізька	2606	99,0
Івано-Франківська	2212	84,0
Київська	2761	104,9
Кіровоградська	2114	80,3
Луганська	2742	104,1
Львівська	2244	85,2
Миколаївська	2448	93,0
Одеська	2387	90,7
Полтавська	2481	94,2
Рівненська	2211	84,0
Сумська	2177	82,7
Тернопільська	1871	71,1
Харківська	2407	91,4
Херсонська	1970	74,8
Хмельницька	2075	78,8
Черкаська	2155	81,8
Чернівецька	1986	75,4
Чернігівська	1974	75,0
м. Київ	4012	152,4
м. Севастополь	2477	94,1

А от заробітна плата працівників, зайнятих різними видами економічної діяльності, різниться значною мірою. Дані табл. 3 свідчать, що у 2011 р. розрив між заробітками працівників, зайнятих в сфері рибальства, рибництва, в сільському господарстві, та працівників, що займалися фінансовою діяльністю, складав 3-4 рази.

Таблиця 3

Середньомісячна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника за видами економічної діяльності в Україні у 2011 р. [розраховано автором за даними 111]

Вид діяльності	Середньомісячна заробітна плата	
	грн.	% до середньої по країні
Усього	2633	100,0
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	1800	68,4
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	2300	87,4
Рибальство, рибництво	1369	52,0
Промисловість	3120	118,5
Будівництво	2250	85,5
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2339	88,8
Діяльність готелів та ресторанів	1777	67,5
Діяльність транспорту та зв'язку	3138	119,2
Фінансова діяльність	5340	202,8
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2935	111,5
Державне управління	3054	116,0
Освіта	2081	79,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1778	67,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	2380	90,4

До низькооплачуваних видів діяльності можна також віднести діяльність готелів та ресторанів, освіту, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги. До високооплачуваних – промисловість; діяльність транспорту та зв'язку; операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям; державне управління. Таким чином, сфера зайнятості значною мірою впливає на добробут працівника.

При дослідженні варіації середньої заробітної плати залежно від регіону або сфери зайнятості звертає на себе увагу загальний низький рівень оплати праці, яка не дозволяє забезпечити працівникам нормальних умов життя та розвитку. Так, склад українського споживчого кошика

далекій від стандартів розвинених країн, він орієнтований не на забезпечення більш-менш задовільних умов життя, а лише на виживання [18]. Якщо ж взяти за основу відносно реальні для здорового життя норми харчування й повноцінне задоволення всіх інших потреб, споживчий кошик, за експертними оцінками 2009 р., сягав близько 3580 грн. [19]. В кінці 2011 р., навіть з урахуванням занижених офіційною статистикою темпів інфляції (109,1 % – у 2010 р., та 104,6 % – у 2011 р.) [11], вартість цього споживчого кошика має становити 4086 грн. Тоді як встановлений державою прожитковий мінімум для працездатної особи в грудні 2011 р. становив лише 1004 грн. [20], а середня заробітна плата в грудні 2011 р. складала 3054 грн. [11].

Саме низький рівень оплати праці в Україні є головною причиною такого феномену як бідність зайнятого населення. В розвинених країнах працюючі не завжди гарантовано отримують високі доходи, але від бідності вони точно убезпечені. В Україні робітник не завжди може за рахунок заробітної плати задовольнити власні потреби. А дуже часто під його опікою знаходяться ще й неповнолітні діти, пенсіонери, безробітні члени домогосподарства працездатного віку.

Все вищесказане свідчить про існування в Україні глибокої соціальної нерівності та нерозривно з нею пов'язаної бідності. Ці явища, з одного боку, є результатом занепаду соціально-економічної системи країни, а, з іншого, перешкоджають її розвитку в майбутньому. Особливої гостроти вони набувають, якщо зважати на сучасні загальносвітові процеси формування постіндустріального суспільства. За висновками фахівців ООН, якщо кілька десятиліть тому конкурентні переваги були у країн з багатими природними ресурсами, капіталами, то сьогодні економічне зростання на 64 % залежить від людського й соціального потенціалу, від природних ресурсів на – 20 %, від капіталу – на 16 %. [9].

Тому втрата людського потенціалу, яка неминуча при зубожінні значної частини населення, при зниженні якості освіти та охорони здоров'я, зумовлює лише поглиблення відставання України від розвинених країн та значно знижує її шанси на економічний прорив.

До того ж світовий досвід свідчить, що суспільство стає нестабільним, а ймовірність соціальних вибухів – високою, якщо значення децильного коефіцієнту перевищує 10 [6, с. 83]. Наслідком соціальної нестабільності завжди є нестабільність політична. Отже необхідність боротьби з соціальною нерівністю та бідністю має бути очевидною для керівництва нашої держави, бо загрожує їм не лише недоотриманням потенційних прибутків в майбутньому, а й несе пряму загрозу їх майну та суспільній позиції вже сьогодні. Тому у вирішенні цих проблем зацікавлені не тільки представники нижчого класу, що потерпають від них щоденно, а й представники інших суспільних груп, бо ситуація, що склалася, несе низку економічних, соціальних, політичних, демографічних та ін. проблем для всіх верств населення України.

Не коректно було б говорити про те, що держава зовсім не намагається покращити ситуацію: в I півріччі 2011 р. 27,7% доходів населення України було сформовано за рахунок соціальної допомоги та інших поточних трансфертів, при цьому частка доходів від зайнятості (оплати праці, доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості) складала 52,9% [11]. Тим не менше, результати вітчизняної соціальної політики є вкрай невтішними: зубожіння переважної частини населення, руйнація систем освіти та охорони здоров'я, зниження тривалості життя, втрата наукового потенціалу країни та відтік мозків, трудова міграція, зниження чисельності населення, низька продуктивність праці та поступове погіршення якості трудових ресурсів тощо.

Все це свідчить про неефективність дій держави, неадекватність обраних інструментів впливу та недостатність коштів, що виділяються. До основних причин такої ситуації можна віднести [21]:

- реалізація переважно екстенсивного типу економічного зростання, консервування застарілої економічної структури зі значною часткою ресурсно-добувних та експортоорієнтованих виробництв. З одного боку, така ситуація призводить до зниження попиту на кваліфіковану робочу силу, а отже і капіталовкладень в людський розвиток. З іншого, низький рівень конкурентоспроможності української економіки зумовлює невисокі обсяги національного виробництва, що, в свою чергу, консервує низькі доходи та обсяги споживання;

- визнання пріоритету економічного зростання над соціальним розвитком; розуміння економічного зростання як передумови, що автоматично покращить рівень життя населення; ігнорування того факту, що покращення здоров'я та підвищення рівня освіти громадян може стати потужним важелем економічного зростання в умовах переходу до постіндустріального суспільства, недооцінка ролі інституційних перетворень;

- значний тіньовий сектор. Працівники, що в ньому зайняті, з одного боку, мають дуже низький рівень соціального захисту. З іншого боку, несплата податків обумовлює зниження надходжень до державного бюджету та зменшує можливості фінансування соціальної сфери;

- розгляд соціальної політики як похідної від економічної. Такий підхід, можливо, виправданий в індустріальному суспільстві. Але в умовах переходу до постіндустріального суспільства роль соціальної політики значно зростає. І вже результати економічної політики значною мірою залежать від ефективності перетворень у соціальній сфері;

- нівелювання гостроти проблеми соціального розшарування населення через визнання подібної ситуації нормальним явищем в умовах розбудови ринкової економіки. При цьому увага не акцентується на надмірності розшарування та на його значних негативних соціально-економічних, політичних, демографічних наслідках;

- обмеженість у розумінні соціальної політики як підтримки лише незахищених верств населення. Поза увагою залишається така її важлива складова як підтримка розвитку людського потенціалу, сприяння реалізації можливостей працездатних, особливо обдарованих громадян;

- намагання оцінити результати соціальної політики динамікою кількісних економічних показників, часто усереднених, безвідносно до реальних соціальних змін у суспільстві;

- подвійні стандарти соціальної політики: перші – проголошені – існують де-юре. Вони закріплені в Конституції та в ратифікованих Україною міжнародних нормах (право на працю, відпочинок, безкоштовну освіту та охорону здоров'я, право на дохід не менше прожиткового мінімуму тощо). Другі – ті, що існують де-факто – ті, за якими живе сучасне українське суспільство полягає в неналежному виконанні або в повному недотриманні норм, закріплених законодавством;

- існуючий механізм перерозподілу доходів громадян, у тому числі через державний бюджет, який значною мірою працює на користь вищого класу, загострюючи проблеми соціальної нерівності та бідності навіть за умов економічного зростання;

- зневіра населення в можливість суттєвого покращення рівня життя, розчарування у власних силах та можливостях, апатія, тривога та депресія, перенесення відповідальності за своє життя на державу та інших людей. Наслідком цього стають зниження трудової активності та

ефективності праці, поширення соціальних аномалій (пияцтва, наркоманії, захворюваності, злочинності), демографічні проблеми тощо.

Як відомо, державне регулювання, спрямоване на формування гідної якості життя кожної людини, її розвиток і захист прав, становить сутність соціальної політики [2, с. 393]. Відповідно до мети регулювання її можна розбити на дві складові: активну і пасивну. *Активна соціальна політика*, спрямована на забезпечення реалізації підприємницького, трудового, інтелектуального та творчого потенціалу населення: Основна мета *пасивної* полягає в соціальному забезпеченні незахищених верств населення та удосконаленні системи відтворення людського потенціалу країни.

До основних напрямів активної соціальної політики, спрямованої на пом'якшення соціальної нерівності та на зниження рівня бідності в Україні, слід віднести:

- удосконалення системи захисту прав власності, боротьба з монополіями та захист конкуренції;

- структурна перебудова економіки України шляхом нарощування частки інноваційного сектору та скорочення частки ресурсно-добувних виробництв; використання існуючих конкурентних переваг України як виробника та експортера продуктів харчування, рекреаційного та туристичного центру, транспортної розв'язки тощо; подальший розвиток авіабудування, космічних технологій, атомної енергетики, автомобільної промисловості, виробництва зброї та військової техніки тощо;

- сприяння реалізації власного підприємницького, трудового, інтелектуального, творчого потенціалів індивідів, значною мірою за рахунок створення сприятливих умов для розвитку малого підприємництва, а також за рахунок покращення інвестиційного клімату в

Україні для створення нових виробництв, бажано інноваційних, за рахунок як іноземних, так і вітчизняних капіталовкладень;

- підвищення рівня оплати праці та створення стимулів для високопродуктивної праці, а також для постійного поглиблення знань та вдосконалення навичок робітників;

- боротьба з еміграцією шляхом забезпечення нормальних умов життя та праці в Україні та створення можливостей для реалізації інтелектуального і творчого потенціалу наших співвітчизників;

Що стосується пасивної соціальної політики, то задля покращення соціальної структури українського суспільства державі необхідно спрямувати свої зусилля на:

- підвищення рівня соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх дітей, хворих безробітних тощо, шляхом доведення соціальних стандартів до рівня, який би забезпечував задоволення не лише фізіологічних, соціальних та духовних потреб людини на задовільному рівні. При цьому допомога може надаватися як в грошовій, так і в натуральній формі;

- створення та розвиток інститутів, які б гарантували збереження заощаджень громадян та захист їх від інфляції;

- розвиток страхування, у тому числі впровадження страхової медицини;

- удосконалення системи освіти, спрямоване на підвищення як загального рівня освіченості та культури громадян, так і на поглиблення професійних знань, у тому числі за рахунок формування у майбутнього спеціаліста не лише теоретичної бази, а ще й практичних навичок майбутньої діяльності;

Однак всі ці заходи, спрямовані на підвищення рівня життя населення та на боротьбу з бідністю та надмірною соціальною нерівністю,

не будуть достатньо ефективними, якщо не буде здійснюватися реальна боротьба з корупцією та тінізацією економіки. Зокрема йдеться про наступні заходи:

- створення дієвої судової системи;
- підвищення заробітних плат в державному секторі та забезпечення відповідальності за хабарництво;
- декларування доходів та витрат чиновниками та членами їх сімей;
- припинення роботи нелегальних конвертаційних центрів та обмеження готівкових операцій між суб'єктами підприємницької діяльності;
- боротьба з порушеннями митних процедур;
- заборона або значні обмеження співпраці з офшорними зонами;
- обмеження кількості контролюючих органів, оптимізація їх повноважень та посилення контролю над результатами їх роботи;
- мінімізація, а краще повна ліквідація податкових пільг, адже в нашій країні вони скоріше є не засобом стимулювання окремих галузей або виробництв, а методом нечесної конкуренції та розкрадання коштів державного бюджету;
- спрощення звітності суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі за рахунок боротьби з дублюванням інформації в різних формах звітності.

Окрім цього держава має проводити агітаційну діяльність, намагаючись підвищити внутрішню відповідальність громадян за власне життя та життя своїх родин. Тут йдеться про формування відповідних мислення та поведінки, починаючи зі здорового способу життя і закінчуючи активною економічною, соціальною і політичною позицією, прагненням постійного саморозвитку та пошуків шляхів застосування своїх здібностей.

Розділ 9. СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ: СУТНІСТЬ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Страховання забезпечує стабільність, соціальні гарантії в суспільстві за допомогою механізму фінансового захисту. Протягом століть страховий захист удосконалювався, змінювалися його організаційні форми, методи компенсації збитків, посилювалась розмаїтість страхових програм у міру розширення страхових інтересів і зміни страхових ризиків. При цьому на всіх етапах свого розвитку вирішувалося завдання забезпечення безперервності суспільного відтворення через компенсацію збитків від стихійних та інших небезпек кожного з його учасників.

Модернізація страхового захисту в Україні відбувається в умовах формування соціальної держави, на що накладають відбиток як інверсійний характер ринкових трансформацій, так і процеси глобалізації економіки.

Зазначимо, що основними принципами функціонування соціальної держави в Україні є:

принцип загального добробуту, критерієм дотримання якого є високий рівень життя населення, що визначається обсягом і структурою споживання, сукупністю поточних доходів та накопичень, забезпеченістю якісним житлом тощо;

принцип соціальної справедливості, який визначає міру забезпечення окремих громадян матеріальними і духовними благами відповідно до їх внеску у суспільно корисну працю;

принцип солідарності, що ґрунтується на соціальній відповідальності працюючих за непрацездатних, в основі якої домінує моральний компонент, котрий має бути підкріплений юридичною відповідальністю;

принцип субсидіарності, що має дві складові: по-перше, це перетікання коштів від більш успішних до менш успішних за ринкових умов; по-друге, цей принцип передбачає законодавче регулювання взаємодії у соціальному секторі державних і недержавних структур з наданням громадським та приватним ініціативам переваги у фінансуванні соціальних програм;

принцип соціальної безпеки, що обумовлює та гарантує безпеку людини, суспільства та держави від внутрішніх й зовнішніх загроз шляхом скоординованої системи національної безпеки і соціальної політики, розвитку системи соціального (державного та недержавного) страхування, інтеграції України в міжнародну систему соціального розвитку [1].

Л. І. Ільчук, А. В. Сивак, А. П. Супруненко до основних напрямів «діяльності сучасної соціальної держави включають: заходи з заохочення економічного зростання (стимулювання попиту на ринку праці, політика цін і доходів тощо); перерозподіл національного доходу на користь соціально вразливих верств (за ознакою віку – молодь та пенсіонери, за ознакою статі – жінки, за ознакою фізичних вад – інваліди тощо); розвиток доступних для всіх охорони здоров'я, освіти, культури. При цьому обсяг соціальної допомоги має бути виваженим, бо надмірна соціальна допомога призводить до завищених очікувань, зниження мотивації до праці та розвитку психології соціального утриманства» [2].

Інверсійний тип ринкової трансформації, як визначено у працях А. Гриценка передбачає протилежні переходи: від загального одержавлення власності до розвитку різноманіття її форм, від державної монополії до включення конкурентних принципів, від директивно-планових цін до вільного ціноутворення і т. ін. [3, с.277]. Факторами становлення інверсійного типу страхового захисту в Україні були:

а) порушення закономірностей первісного накопичення капіталу, що визначило участь страхових організацій у реалізації таких сучасних методів первинного накопичення, як приватизація й інфляція (побудова безлічі страхових пірамід за умов реалізації програм страхового захисту на випадок інфляції в умовах гіперінфляції, що призвели до масових невиплат, а отже, до накопичення і перерозподілу грошового багатства);

б) переструктурування економіки України, що завершилося зростанням частки сировинних галузей, старінням основних фондів підприємств за відсутності капіталовкладень, загостренням ситуації ризику, але відсутністю фундаменту передумов для розвитку попиту на страховий захист, за винятком схем податкової оптимізації та легалізаційних механізмів;

в) зміна форм соціалізації, властивих директивно-плановій економіці, за відсутності соціалізації капіталу, що видозмінила програми особистого страхування (довгострокове страхування життя, медичне страхування, страхування від нещасного випадку), перевівши їх переважно у ранг інструментів мінімізації податків.

Глобалізація страхового ринку – суперечливий процес. З одного боку, вона модернізує механізм страхової діяльності за рахунок застосування принципово нових технологій, дозволяє диверсифікувати ризики і скорочувати вартість послуг. З другого – участь у процесах глобалізації не завжди є ефективною і безпечною для національних страхових операторів. Є ризики їх поглинання, зумовлені низьким рівнем розвитку і перспективністю поля діяльності для транснаціональних страховиків. Глобалізація світового страхового ринку спричиняє ліквідацію законодавчих та економічних бар'єрів між національними страховими ринками, що під впливом змін у світовій економіці й

реалізується на сучасному етапі, а в остаточному варіанті забезпечить формування глобального страхового простору.

Страховання виступає як одна з організованих форм заощаджень населення; механізм страхування специфічних ризиків інвестування заощаджень населення, шляхом укладення відповідних угод зі страховими компаніями, ефективно сприяє підвищенню фінансової безпеки населення, його довіри до фінансово-кредитних установ та активізації процесів трансформації заощаджень населення в інвестиційні ресурси для розвитку економіки.

Страховання також – це система економічних відносин, що включає, по-перше, утворення за рахунок внесків юридичними і фізичними особами спеціального фонду коштів і, по-друге, його використання для відшкодування збитків, втрати майна внаслідок стихійних лих та інших несприятливих випадкових явищ, а також для надання громадянам допомоги при настанні визначених подій у їхньому житті.

Страховання характеризують такі ознаки:

- відносини страхування мають ризиковий характер;
- формуються страхові співтовариства з числа страхувальників і страховиків;
- кошти страхового фонду утворюються за рахунок спеціальних внесків юридичних і фізичних осіб, що призначаються для відшкодування заздалегідь передбачених збитків;
- кошти страхового фонду, на відміну від фінансів, можуть бути представлені в натуральній формі;
- кошти страхового фонду можуть перерозподілятися тільки серед замкнутого кола осіб;
- матеріальні наслідки збитків перерозподіляються між усіма платниками страхових внесків;

- страхова діяльність є самоокупною;
- особисте страхування поєднує ризикову й ощадну функції.

Зауважимо, що країни, у яких відбуваються соціально-політичні перетворення, поступово відмовляються від непосильних соціальних гарантій та неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася їм у спадок від радянських часів, і тільки починають усвідомлювати переваги страхування життя, що гальмується такими проблемами: доходи здебільшого є низькими, тому і безпосередні умови життя неминуче є більш пріоритетними; політичне, суспільне та економічне середовище характеризується невизначеністю, зберігаються перспективи знищення приватних заощаджень через інфляційні процеси, а також безпосередньо власного економічного існування, наприклад, через можливість безробіття.

В світі поступово були сформовані в три моделі соціального захисту:

1. *1. Модель О. Бісмарка*, яка започаткувала створення системи соціального страхування в Німеччині і широко застосовується також в Австрії, Франції, Швеції, давала можливість вперше здійснити суспільний перерозподіл доходів з метою соціального захисту нижчих верств населення, до яких на той час належали наймані працівники промислових підприємств і відносно яких й законодавчо закріплювалися певні соціальні гарантії в разі втрати працездатності або роботи. Відповідно до цієї моделі забезпечення засновано виключно на праці й тому поширюється лише на тих осіб, які зуміли завоювати для себе це право своєю працею; обов'язкове забезпечення лише для тих найманих працівників, заробітна плата яких нижча визначеної мінімальної суми, тобто для тих, хто не може користуватись індивідуальним страхуванням; забезпечення, яке засноване на методології страхування, що встановлює паритетне співвідношення між внесками найманих працівників та роботодавців, а також між виплатами та

внесками; забезпечення, яким управляють самі роботодавці та наймані працівники [4, с. 42].

2. *Модель У. Беверіджа*, яка була розроблена для Великої Британії і запропонувала нові підходи до політики соціального забезпечення: держава не тільки взяла на себе захист від соціальних ризиків утрати працездатності через старіння, інвалідність, безробіття, а й відповідала за медичну допомогу і лікування, ритуальні послуги, професійну перепідготовку, надавала допомогу на дітей, у разі смерті годувальника, розлучення і материнську поміч. При цьому розміри більшості видів допомоги не залежали від попереднього заробітку і були однаковими. Розміри пенсій визначалися родинним станом: наприклад, пенсії були вищими для подружньої пари, де дружина не працювала. Для одержання таких виплат застрахованим потрібно було робити обов'язкові внески. Однак внесок був єдиним і охоплював відразу всі страхові випадки без будь-якого спеціального поділу. Всі пенсії і соціальні допомоги виплачувалися з Фонду соціального страхування, а державні допомоги здійснювалися за рахунок податкових відрахувань.

2. Принципи соціального страхування у Великій Британії змінилися з часів реалізації неоконсервативної соціальної політики М. Тетчер (1988 р.), що передбачала: стимулювання індивідуальних заощаджень для пенсійного періоду життя; зниження рівня державних витрат на соціальне забезпечення як у відносному, так і в абсолютному виразі; розширення допомоги родині як фундаменту розвитку суспільства, передусім малозабезпеченим родинам, які мають малолітніх дітей; зростання стимулів до праці [5, с. 334–335, 336].

3. *Модель особистого (колективного) страхування* набула розвитку у США, однак у тій чи іншій формі застосовується також у країнах Латинської Америки і Португалії.

У 1935 р. у США був прийнятий Закон про соціальне забезпечення, яким встановлено два види соціального страхування: по старості (пенсії) і по безробіттю. З часом поширення набули також: страхування працюючого населення від виробничого травматизму і професійних захворювань; медичне страхування за місцем роботи (ним охоплено близько 60 % працюючих за наймом та членів їхніх родин); індивідуальне страхування від соціальних ризиків; соціальні програми боротьби з бідністю та ін. [5, с. 339–340].

В одних країнах метод страхування носить нагромаджувальний характер, а в інших — солідарний (соціальний). Важливу роль в виборі методу відіграє збалансований політичний перерозподіл суспільних благ через колективне страхування, зразками організації якого є:

- запровадження соціального страхування «знизу» як урегулювання відносин працівників і роботодавців;
- введення інституту соціального страхування «зверху» через державне законодавство;
- організація третього (змішаного) варіанту формування системи соціального страхування внаслідок залучення державної влади і профспілок.

Характерною рисою соціального страхування є фінансування соціальних виплат за рахунок внесків. Система соціального страхування може бути двох видів: державною і недержавною. Їх матеріальним забезпеченням виступають спеціалізовані фонди грошових коштів.

Галузева структура соціального страхування відображає структуру соціальних ризиків, під якими розуміють — ймовірність настання випадкових, незалежних від волі людини подій, що погрожують її нормальному відтворенню, фізіологічній та соціально-економічній життєдіяльності.

Всі соціальні ризики можна об'єднати в окремі групи, які й є предметом окремих галузей соціального страхування (табл. 9.1).

Галузева організація соціального страхування може змінюватися з часом (табл. 9.2) та може мати особливості в окремих країнах.

Таблиця 9.1

Форма та тип соціального ризику

Форма соціального ризику	Тип соціального ризику	Вплив ризику на дохід	Галузь соціального страхування
Хвороба, травма, вагітність, пологи, догляд за дітьми	Тимчасова непрацездатність	Тимчасова втрата доходу	Медичне (лікарняне) страхування
Старість, інвалідність, смерть	постійна непрацездатність	Постійна втрата доходу	Пенсійне страхування
Професійні захворювання інвалідність, смерть в наслідок нещасного випадку на виробництві	Тимчасова або постійна непрацездатність, втрата годувальника в родині	Тимчасова або постійна втрата доходу	Страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань
Безробіття	Неможливість працевлаштування	Тимчасова втрата доходу	Страхування на випадок безробіття

Таблиця 9.2

Введення видів соціального страхування

Країна	Страхування від нещасних випадків на виробництві	Допомога при захворюваннях	Пенсійне забезпечення	Страхування з безробіття	Допомога сім'ям	Медичне страхування або надання безплатної медичної допомоги
Німеччина	1884	1883	1889	1927	1954	1880
Велика Британія	1906	1911	1908	1911	1945	1948
Швеція	1901	1910	1913	1934	1947	1962
Франція	1946	1930	1910	1967	1932	1945
Італія	1898	1943	1919	1919	1936	1945
США	1930	—	1935	1935	—	—

Джерело: Дані Держфінпослуг України [Електронний ресурс].–Режим доступу <http://www.dfp.gov.ua/>

В Україні демографічна ситуація має як схожі так і відмінні риси порівняно з іншими європейськими країнами (рис. 9.1) та очікує реалізації досить невтішних прогнозів (табл. 9.3) щодо реалізації соціальних ризиків, що й потребує подальшої модернізації соціального захисту.

Демографічна ситуація в Україні схожа на ситуацію в інших європейських країнах і в той же час має свої відмінності

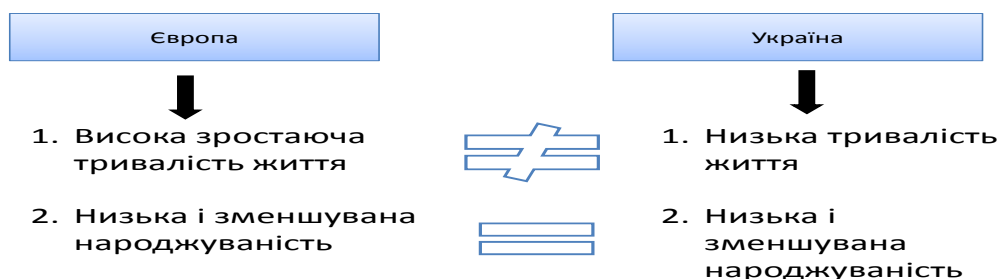

Рис. 9.1. Схожі так і відмінні риси демографічної ситуації В Україні порівняно з іншими європейськими країнами

Основні прогнози змін демографічної ситуації в Україні

Співвідношення населення віком понад середній пенсійний вік до населення віком від 16 років до середнього пенсійного	0,42	0,56	0,91
Співвідношення кількості пенсіонерів до кількості тих, хто робить внески (коефіцієнт системної залежності)	0,90	1,04	1,39
Тривалість життя у віці 60 років (чоловіки), роки	13,7	16,7	19,6
Тривалість життя у віці 60 років (жінки), роки	19,1	21,3	23,2
Тривалість життя у середньому пенсійному віці (жінки), роки	23,1	25,4	27,4

Джерело: Дані Інституту демографії та соціальних досліджень (2006 р.)

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування громадян в Україні здійснюється за принципами [6]:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян – суб'єктів підприємницької діяльності;
- надання права одержання виплат по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;
- обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг в обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;
- солідарності та субсидування;
- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;
- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Суб'єкти загальнообов'язкового державного соціального страхування - застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їх сімей та інші особи, страхувальники і страховики.

Застрахований - фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Страхувальники за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням - роботодавці та застраховані особи, якщо інше не передбачено законами України.

Страховики - цільові страхові фонди з: пенсійного страхування; медичного страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; страхування на випадок безробіття.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її родини, іншої особи) виникає право на одержання матеріального забезпечення та певних соціальних послуг.

Фінансовий механізм соціального страхування являє собою порядок та умови формування та використання коштів соціального страхування на визначені державою цілі соціального захисту населення. Складові

фінансового механізму: страхові внески, фонди соціального страхування; соціальні виплати.

Методи формування фондів соціального страхування:

на основі поточного розподілу шкоди

сума страхових внесків = сумі страхових виплат

на основі принципу накопичення

страхова виплата = сумі страхових внесків + інвестиційний дохід.

Методи участі держави у формуванні фондів соціального страхування:

надання дотацій фондам (використовується при тимчасовій нестачі коштів);

видача субсидій фондам (передбачає постійне фінансування);

введення спеціальних податків, кошти від надходження яких спрямовують до фондів соціального страхування (непрямі податки).

У сфері соціального страхування в Україні виникають такі основні групи фінансових відносин:

між страховими фондами та юридичними особами, які виступають платниками обов'язкових внесків;

між фондами та найманими працівниками, за рахунок яких формуються доходи бюджету фонду;

між фондами та державним, місцевими бюджетами в процесі перерозподілу державних фінансових ресурсів;

між фондами й іншими органами, кошти яких використовуються для фінансового забезпечення соціальних програм;

між територіальними і центральними органами фондів з метою забезпечення соціальних виплат у регіональному та місцевому розрізах;

між фондом та певними категоріями громадян, які отримують за рахунок його коштів матеріальне забезпечення і соціальні послуги;

між фондом і відповідним відомством, міністерством (наприклад, Міністерством праці та соціальної політики, службою зайнятості тощо);

між фондом і установами, організаціями, які виконують певні види робіт (професійне навчання та перепідготовку незайнятого населення);

між фондами та фінансовими органами в процесі здійснення контролю за рухом державних фінансових ресурсів.

Фонди грошових коштів можуть бути як державними, так і недержавними. За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням надаються такі види соціальних послуг та матеріального забезпечення:

пенсійне страхування: пенсії за віком, по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсії у зв'язку із втратою годувальника (рис. 9.2);

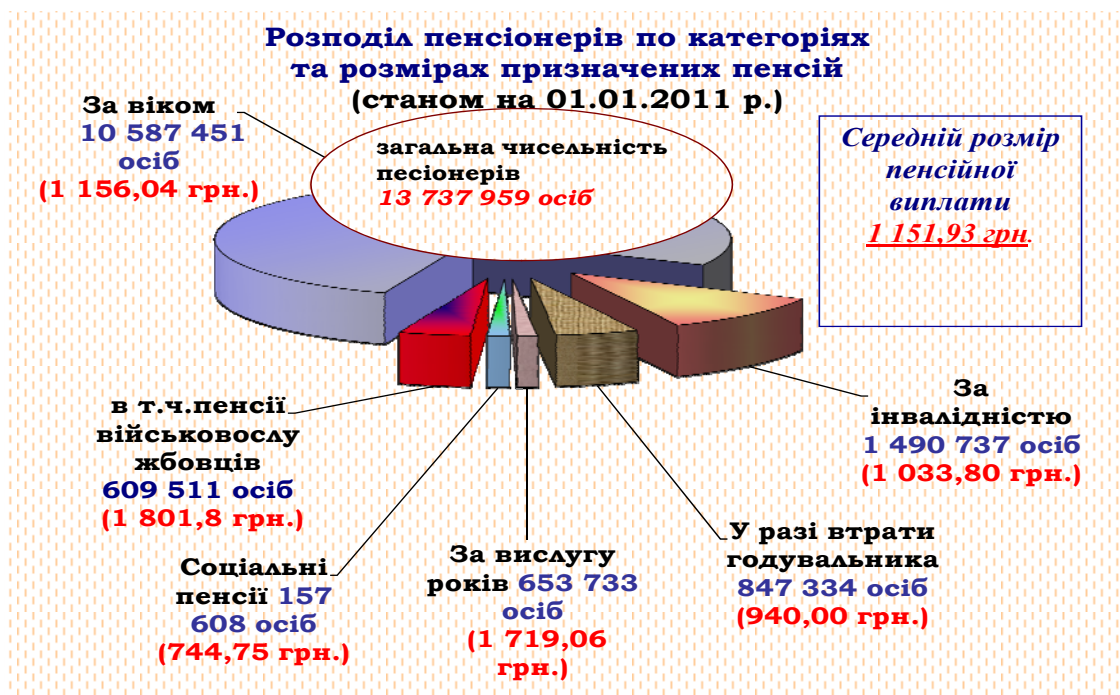

Рис. 9.2. Розподіл пенсіонерів по категоріях та розмірах призначених пенсій

Джерело: Дані Держфінпослуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.dfp.gov.ua/>

2) *медичне страхування*: діагностика та амбулаторне лікування; стаціонарне лікування; надання готових лікарських засобів та виробів медичного призначення; профілактичні та освітні заходи; забезпечення медичної реабілітації осіб, які перенесли особливо важкі операції або мають хронічні захворювання.

Даний вид страхування в Україні не втілюється, хоча у Верховній Раді зареєстровано три законопроекти щодо запровадження цього виду страхування, спеціального Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування» на цей час не ухвалено.

3) *страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням*:

– допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);

– допомога по вагітності та пологах; допомога при народженні дитини та по догляду за нею; допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);

– забезпечення оздоровчих заходів;

4) *страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання*:

– профілактичні заходи з метою запобігання нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;

– відновлення здоров'я та працездатності потерпілого; допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним своїх трудових обов'язків; пенсія по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або

професійного захворювання; пенсія у зв'язку із втратою годувальника, який помер унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

– допомога на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

5) *страхування від безробіття*: допомога по безробіттю; відшкодування витрат, пов'язаних із професійною підготовкою або перепідготовкою та профорієнтацією; матеріальна допомога безробітному та членам його родини; дотація роботодавцю для створення робочих місць; допомога на поховання безробітного.

Зазначимо, що основними джерелами доходів спеціальних позабюджетних фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування є внески роботодавців і застрахованих осіб та для реалізації окремих видів – бюджетні кошти. Розміри цих внесків щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб із кожного виду страхування на календарний рік одночасно із затвердженням Державного бюджету України.

Створення фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян може бути доповнене особистим страхуванням, яке визначає можливість передачі ризиків в управління страховикам.

Ми вже зазначали, що найважливішим елементом соціальної системи держави в усіх країнах з ринковою економікою є страхування життя, що дозволяє успішно задовольняти потреби юридичних та фізичних осіб у забезпеченні гарантій захисту їх економічних інтересів, пов'язаних зі здійсненням різних видів господарської діяльності, збереженням певного рівня добробуту і здоров'я.

Країни, у яких відбуваються соціально-політичні перетворення, поступово відмовляються від непосильних соціальних гарантій та

неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася їм у спадок від радянських часів, і тільки починають усвідомлювати переваги страхування життя, що гальмується такими проблемами: доходи здебільшого є низькими, тому і безпосередні умови життя неминуче є більш пріоритетними; політичне, суспільне та економічне середовище характеризується невизначеністю, зберігаються перспективи знищення приватних заощаджень через інфляційні процеси, а також безпосередньо власного економічного існування, наприклад, через можливість безробіття.

Отже, довгострокове планування та планування пенсійного забезпечення за цих обставин навряд чи є можливим і доцільним, принаймні для широких верств населення.

Крім того, існує негативний досвід у сфері фінансових послуг та сфері страхування. Так, у Радянському Союзі багато громадян втратили більшу частину своїх заощаджень, які вони інвестували з метою страхування життя до колишнього радянського органу страхування Держстраху. Після розпаду Радянського Союзу такі зобов'язання або не виконувалися, або ж заощадження були знецінені через високий рівень інфляції. До того ж мали місце гучні банкрутства фінансових компаній, які не виконали обов'язки перед своїми вкладниками.

Слід пам'ятати також, що позиції бізнесу набагато сильніші, ніж найманих працівників, внаслідок чого чимало підприємців уникають сплати податків, виконання обов'язків щодо соціального захисту працівників, не надають гарантій збереження робочого місця, порушують законодавство про працю.

Наголосимо, що на сучасному етапі реалізація соціальної відповідальності бізнесу вимагає й страхування відповідальності роботодавця. Наприкінці 1960-х років більшість європейських країн

прийняли закон про обов'язкове страхування відповідальності роботодавця.

Відповідальність роботодавця за заподіяну шкоду життю, здоров'ю і особистому майну працівників повинна бути встановлена відповідно до Цивільного кодексу України, діючих «Правил відшкодування власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним трудових обов'язків» та іншими правовими актами.

Страхування відповідальності роботодавця передбачає покриття нанесеної страхувальником шкоди життю, здоров'ю та/або майну третіх осіб унаслідок нещасних випадків (включаючи виникнення професійних захворювань) на виробництві, що спричиняють третім особам фізичну або психічну травму, а також неналежного виконання страхувальником прийнятих зобов'язань перед громадянами, що перебувають з ним у трудових відносинах. Нещасний випадок – це обмежена в часі подія або раптовий вплив на третю особу небезпечного виробничого чинника чи середовища. Роботодавець несе відповідальність перед працівниками, в разі коли:

- він припустився особистої необережності (якщо роботодавець є фізичною особою);
- не зміг забезпечити відповідного та безпечного обладнання, устаткувати безпечні робочі місця й підібрати кваліфікованих, компетентних службовців;
- сталися порушення законодавчих актів, які можуть призвести до відповідальності роботодавця;
- необережність одного з працівників призвела до травми іншого.

Обов'язок кожного роботодавця: забезпечити охорону здоров'я, безпеку та благополуччя своїх працівників під час робіт; вжити всіх заходів, аби запобігти будь-якому ризику для здоров'я осіб, які не є службовцями роботодавця, та гарантувати їх безпеку; усіма можливими засобами запобігати викидам в атмосферу отруйних і шкідливих речовин.

Предметом договору страхування є майновий інтерес страхувальника, що не суперечить законодавству України, який за законом несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну життю та/або здоров'ю працівника трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я при виконанні ним своїх трудових обов'язків, унаслідок ненавмисних винних дій (бездіяльності) роботодавця.

Договір страхування відповідальності роботодавця вважається укладеним на користь працівників — громадян, що перебувають зі страхувальником у трудових відносинах відповідно до трудового договору (контракту), договору підряду, доручення та інших зобов'язань, пов'язаних з особистою працею громадян, підтверджених цивільно-правовими угодами.

Працівниками вважаються: робітники та службовці, що перебувають на постійній, тимчасовій, сезонній роботі; позаштатні працівники та особи, що працюють за сумісництвом; студенти та учні, які проходять виробничу практику на підприємстві.

Для оцінки ризику необхідна така інформація:

1) вид виробництва (рід діяльності страхувальника). Описується докладно з метою уточнення страхового захисту, селекції ризиків. Наприклад, у полісі страхування компанії, що здійснює прокладення комунікацій, може бути не передбачена робота в шахтах метрополітену;

2) умови праці, дотримання техніки безпеки та розвиток соціальної сфери. На підставі цієї інформації можна зробити висновок про ступінь ризику та ймовірність розвитку професійних захворювань;

3) чисельність працівників, їх кваліфікація, стаж;

4) річна заробітна плата. Саме цей показник береться за основу для визначення достатніх лімітів. Зазначимо, що донедавна страховики не обмежували суми відшкодування за угодами страхування відповідальності роботодавців. Багато страхових компаній почали вводити ліміти відповідальності на поодинокі катастрофічні збитки;

5) специфіка діяльності;

6) робота на чужій території;

7) історія збитків за останні 5 років, сума найбільшого збитку.

Роботодавець (страхувальник) зобов'язаний:

– сплатити страхову премію у строки, встановлені договором страхування. Страховий тариф устанавлюється страховиком, виходячи з оцінки конкретного ризику, обраного страхувальником ліміту відповідальності, виду господарської діяльності та інших обставин, що впливають на ступінь ризику. Як правило, страхувальник виплачує депозитну страхову премію, сума якої залежить від річної суми заробітної плати (брутто-заробітної плати за страховий рік, включаючи всі оподатковувані прибутки). Другий метод підрахунку страхової премії ґрунтується на сумах річного обігу — прибутків від продажу продукції та побічних операцій, а також від кількості зайнятих у виробництві;

– своєчасно надати інформацію страховику про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни страхового ризику;

– вжити всіх можливих і доцільних заходів для з'ясування причин і наслідків страхового випадку;

– негайно, але в будь-якому випадку не пізніше 48 годин (не враховуючи вихідні та святкові дні), після того як стало відомо про подію, яка має ознаки страхового випадку, повідомити про це страховика;

– негайно повідомити страховика про всі вимоги, що висувуються у зв'язку зі страховим випадком;

– вжити всіх можливих й доцільних заходів із запобігання чи зменшення збитків;

– надавати страховику на його вимогу всю доступну йому інформацію і документацію, що дасть змогу робити висновки про причини і наслідки страхового випадку, характер і розмір завданих збитків;

– забезпечити участь страховика у визначенні розміру завданого збитку.

Страховими випадками є травми працівників підприємства будь-якого походження (хімічна, механічна, термічна і т. ін.), отримані ними внаслідок:

– аварій, пожеж, руйнації будинків, споруд і конструкцій;

– теплових ударів, опіків, обмороження, утоплення, враження електричним струмом, блискавкою;

– гострих отруєнь;

– стихійних лих, надзвичайних подій та інших чинників, що не включені до переліку випадків, що спричинили тимчасову або стійку втрату працівником професійної працездатності або його смерть, коли у постраждалого (або його спадкоємців) є всі підстави вимагати від роботодавця в установленому законом порядку відшкодування заподіяної ним шкоди.

Випадок визнається страховим, якщо шкода заподіяна в період дії договору страхування відповідальності роботодавця:

- на території підприємства або в іншому місці роботи протягом робочого часу, включаючи встановлені перерви;
- під час відряджень, а також при вчиненні дій за дорученням адміністрації;
- по дорозі на роботу або з роботи на транспорті підприємства;
- у робочий час на транспорті загального користування або під час проходження пішки, якщо виконання трудових обов'язків потребує пересування;
- у робочий час на особистому легковому транспорті при наявності розпорядження адміністрації на право використання його для службових поїздок (оформлюється письмовим дозволом адміністрації на використання особистого транспортного засобу працівника у службових цілях).

Не відшкодовується шкода, нанесена внаслідок:

- умисного заподіяння працівником собі фізичних ушкоджень, самогубства, спроби самогубства, психічного розладу;
- вчинення працівником злочину, протиправних дій (крадіжка, хуліганство і т. ін.);
- участі працівника в діях, що заважали працювати іншим, уповільнювали робочий процес або призвели до іншого роду безладу на виробництві;
- порушення працівником вимог техніки безпеки праці, якщо з цього приводу він був письмово попереджений роботодавцем або уповноваженою особою;
- прямування працівника на роботу або повернення після роботи транспортними засобами, що не належать підприємству на праві власності або на підставі договору;

- форс-мажорних обставин (а саме: військових дій; народних заворушень; страйків та їх наслідків; радіоактивного забруднення);
- отруєння працівника алкоголем і наркотичними речовинами або наслідками їх вживання (асфіксія, інсульт, зупинка серця та інші);
- спортивних та інших розважальних ігор (волейбол, теніс, доміно та інших);
- перебування працівника на території підприємства в неробочий час (у вихідні та святкові дні), не пов'язане з дорученням роботодавця.

Отже, якщо працівник дістав травму під час виконання робіт, не пов'язаних із його безпосередніми обов'язками (визначеними контрактом) та кваліфікацією, то компенсація за полісом не відшкодовується. Так, травма, отримана некваліфікованим робітником, котрий виконує роботу, яка вимагає певної кваліфікації, страхуванням не покривається.

Розмір страхового відшкодування за шкоду, заподіяну працівникові, визначається відповідно до вимог Цивільного кодексу і положень чинних законодавчих і нормативних актів України і встановлюється в межах, визначених цими актами, але не більше встановлених у Договорі страхування лімітів відповідальності страховика.

Страхове відшкодування в межах страхування відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну працівників, здійснюється в межах відповідних страхових лімітів.

У випадку тимчасової непрацездатності (без її зниження, внаслідок травми на виробництві, після проходження курсу лікування):

- додаткові витрати на лікування, у межах встановленого ліміту відповідальності по виплаті одноразової допомоги; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня провини потерпілого в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним

нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %, якщо це передбачено умовами договору страхування;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування.

У випадку стійкої повної або часткової втрати професійної працездатності (інвалідності):

– втрачена заробітна плата (або відповідна її частина). Розмір відшкодування встановлюється залежно від ступеня втрати професійної працездатності і середньомісячного заробітку працівника, що він мав до одержання ушкодження здоров'я; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня провини потерпілого в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– одноразова допомога, розмір якої визначається виходячи із середньомісячного заробітку потерпілого за кожний відсоток утрати працівником професійної працездатності; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня провини працівника в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– компенсація витрат на медичну та соціальну допомогу (витрати на придбання ліків, додаткове харчування, протезування, сторонній догляд і т. ін.), якщо встановлено, що потерпілий має потребу в цій допомозі й одночасно не має права на її безкоштовне одержання. Вона надається потерпілому в розмірах, визначених медико-соціальною експертною комісією (МСЕК), при цьому ступінь провини потерпілого в ушкодженні його здоров'я не враховується;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування.

Ступінь втрати працездатності визначається МСЕК у відсотках до професійної працездатності, яку мав потерпілий до ушкодження здоров'я.

У випадку смерті постраждалої особи в результаті нещасного випадку на виробництві:

– втрачена заробітна плата, розмір відшкодування визначається із середньомісячного заробітку загиблого з вирахуванням частки, яка припадала на нього і непрацездатних осіб, які були на його утриманні, але не мали права на відшкодування шкоди (частини втраченого заробітку); виплачується особам, які мають на це право відповідно до чинних законодавчих і нормативних актів України; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини потерпілої особи внаслідок невиконання нею нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– одноразова допомога в розмірі п'ятирічного заробітку родини загиблого; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини потерпілої особи, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування;

– компенсація витрат на поховання, якщо це передбачено договором страхування.

У випадку пошкодження, знищення особистого майна постраждалого:

– збиток, заподіяний працівнику, з яким відбувся нещасний випадок на виробництві, внаслідок чого було пошкоджено або знищено його особисте майно, що знаходилося при ньому: носильні речі і дрібна ручна

поклажа (крім грошей, документів, ювелірних виробів, засобів автотранспорту).

Виплати страхових відшкодувань здійснюються страховиком незалежно від виплат, отриманих потерпілим або його спадкоємцями від органів соціального забезпечення (виплат по листках тимчасової непрацездатності, пенсій і грошової допомоги, а також заробітку працівника після нещасного випадку). Розрахунок страхового відшкодування, пов'язаного з втратою професійної працездатності, проводиться на підставі висновків МСЕК або рішення суду. У разі повторного огляду потерпілого МСЕК страховик має бути про це повідомлений страхувальником, і розмір відшкодувань може бути переглянуто. Страхове відшкодування постраждалим працівникам або їх законним спадкоємцям виплачується готівкою через касу страховика або безготівково, шляхом перерахування на рахунок одержувачів у банку. Зауважимо, що ми розмежовуємо страхування відповідальності при трудових відносинах, про яке йшлося, і страхування відповідальності, що впливає з трудових відносин. Останнє є новим видом страхування, який покриває такі ризики: неправомірне звільнення, дискримінація, сексуальні переслідування, приниження гідності, порушення таємниці приватного життя, обмеження службового зростання й просування по службі, доведення до стресу та серцевих страждань.

Підсумовуючи зазначимо, що Україна та інші пострадянські держави, на відміну від західних країн, рухаються до соціальної, правової та демократичної держави особливим шляхом, специфіка якого полягає в тому, що соціальні основи, які вже були сформовані, потребують лише оновлення і доповнення правовими та демократичними основами в умовах, коли більшість громадян України готові втратити здобуті політичні та

економічні права і свободи заради повернення мінімальних соціальних гарантій.

Поєднання інверсійного типу формування страхового захисту та глобалізаційних процесів зумовило зміст і форми його деформацій, що дістали прояв в операціях псевдостраховання (рис. 9.3). та обумовили напрями модернізації соціального захисту шляхом поступової відмови від непосильних соціальних гарантій та неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася у спадок від радянських часів, і впровадження таких галузей соціального страхування: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання; страхування на випадок безробіття; медичне страхування (у перспективі), що набули поширення в світі та розповсюджуються в наслідок економічної інтеграції.

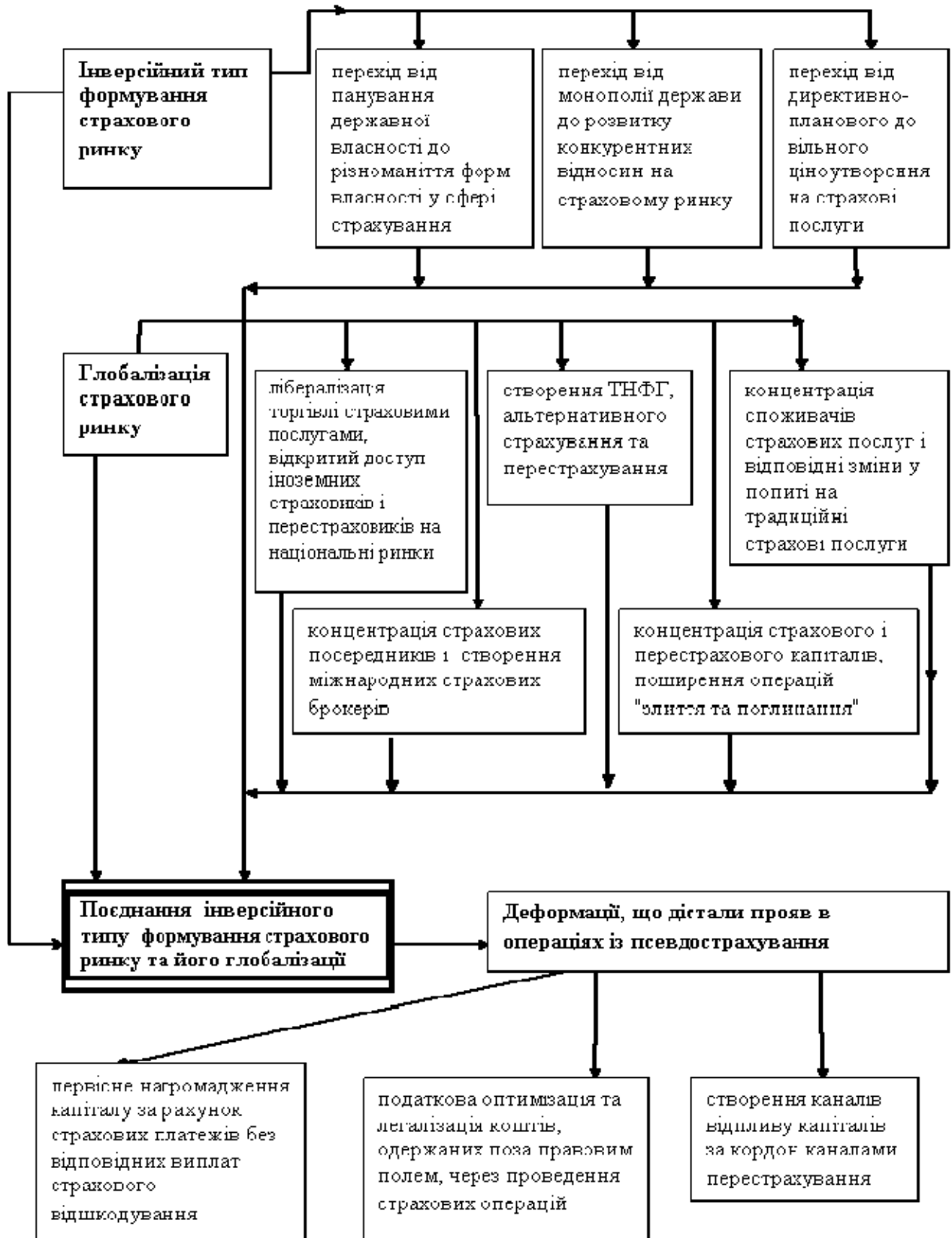

Рис. 9.3. Поєднання інверсійного типу формування страхового ринку та його глобалізації

Розділ 10. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ ВКЛЮЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР

Згідно зі ст. 25 „Загальної декларації прав людини”, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров’я і добробуту її самої та її сім’ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [1, с. 8]. Тому глави держав й урядів повинні взяти на себе відповідальність за соціальний стан громадян своєї країни, аби політика, що проводиться їхніми державами була послідовною й орієнтувалася на забезпечення добробуту й благополуччя людей.

Соціальна відповідальність держави полягає в розробці та реалізації внутрішньої і зовнішньої соціально-економічної політики. В умовах глобалізації особливого значення набувають зовнішні фактори забезпечення розбудови соціальної, демократичної держави. Реалізуюча внутрішню та зовнішню економічну політику, держава впливає на різні сторони економічного життя, застосовуючи як адміністративно-правові, так і суто економічні важелі впливу. Саме держава несе відповідальність за виконання зобов’язань, які випливають з міжнародних договорів і угод. Вона як суб’єкт міжнародних відносин і відповідно міжнародного економічного права наділена всім обсягом правоздатності.

Конституція України проголошує рівні права кожної людини на достатній рівень життя, медичну допомогу, безпечно для життя й здоров’я довкілля тощо. Виходячи з свого європейського вибору, Україна започатковує процес змін, поділяючи основні ідеї і принципи Європейської

Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, покладаючи в основу свого подальшого розвитку інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, з суспільством і природою.

Зазначені ідеї і принципи з найбільшою повнотою відображені в концепції «Сталого розвитку». Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміну «англ. *sustainable development*», дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути «життєздатний розвиток» а за сенсом – «самопідтримуваний розвиток», інколи цей термін тлумачать як всебічно збалансований розвиток. За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, його мета – задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Концепція містить економічну, соціальну та екологічну складові.

Соціальна складова стійкості розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, в тому числі, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ.

У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну цінність, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу його життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання [2]. Однак реалізація прав, проголошених у вищезазначених документах, в Україні ускладнюється багатьма факторами історичного, економічного, психологічного, організаційного та міжнародного характеру.

Надзвичайно важливу роль у вирішенні проблем людського розвитку відіграє оптимальна зовнішньоекономічна політика держави, яка здатна значною мірою сприяти створенню умов для всебічного розвитку людини. Окремі аспекти включення України у світовий економічний простір досліджувались в роботах Б. Гаврилишина, В. Гейця, О. Білоруса, І. Бураковського, А. Задоя, В. Новицького, О. Носової, В. Ю. Пахомова, А. Семенова, С. Соколенка, Дж. Стігліця, А. Філіпенка, Є. Черняка та ін. Однак впливу міжнародного співробітництва на забезпечення гідного рівня та якості життя громадян України в контексті сталого розвитку не приділялось належної уваги. Саме тому, враховуючи специфіку сучасного етапу розвитку соціально-економічних відносин України, актуалізується аналіз ступеня впливу міжнародних економічних відносин на розвиток головної продуктивної сили в умовах глобалізації.

Отже визначення ролі міжнародних економічних зв'язків у процесі відтворення робочої сили, підвищенні соціального захисту громадян України є актуальною проблемою науки і практики. Відомо, що затримання зростання багатьох форм та видів індивідуального споживання, звужує можливості підвищення продуктивності праці та її мотивації. Штучне обмеження споживання громадян заважає їм залучитися до свідомого політичного життя, що збіднює творчий потенціал суспільства, оскільки бідність несумісна зі свободою і демократією. Вона не дозволяє збудувати громадянське суспільство, породжуючи правовий нігілізм. Зазначена проблема набуває для країн молодій демократії та перехідної економіки особливе соціально-політичне звучання.

Сучасні цивілізовані економічної системи, що ґрунтуються на принципах конкуренції, яка повсякчас породжує майнову диференціацію, забезпечили високу якість життя і соціальну захищеність для переважної

більшості населення в таких системах. Однак поряд з ними на планеті продовжують існувати регіони і цілі континенти з надзвичайно низькими показниками рівня і якості життя.

Одним з таких інтегральних показників є індекс людського розвитку. Узагальнюючий індекс людського розвитку формується з чотирьох показників: тривалості майбутнього життя при народженні, душевого валового національного доходу (ВНД), який визначається за паритетами купівельної спроможності (ПКС) національних валют до долара, і двох освітніх — середньої та очікуваної тривалості навчання.

Підрахунки показують, що середній показник за цими компонентами 20-ти країн з найбільшими значеннями (0,912) у 2,2 рази перевищує аналогічний показник ІЛР 20-ти країн з найнижчими значеннями (0,413) [5,с.38-39]. Найвищий показник ІЛР має Норвегія – 0,971, у Нігерії він становить 0,340 і є найнижчим за даними 2010 року. За період з 1990 до 2011 рр. значення ІЛР України зросло з 0,707 до 0,729, або на 3 відсотки чи в середньому приблизно на 0,1 відсотка за рік, про що свідчить нижче наведена таблиця.

Індекс людського розвитку

Роки	Україна	Європа і Середня Азія	Світ
2011	0.729	0.751	0.682
2010	0.725	0.748	0.679
2009	0.720	0.744	0.676
2008	0.729	0.745	0.674
2007	0.725	0.741	0.670
2006	0.718	0.734	0.664
2005	0.712	0.728	0.660
2000	0.669	0.695	0.634
1995	0.665	0.672	0.613
1990	0.707	0.680	0.594

Джерело: <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/UKR.html>

Слід зауважити, що фінансово-економічна криза вкрай негативно позначилась на соціально-економічному становищі всіх держав світу і призвела до суттєвого зниження рівня життя навіть у найбагатших країнах, що викликало масові протести громадян. Так, за даними Бюро перепису населення США за 2009 р., рівень бідності в цій країні досяг найвищого за останні 15 років показника, а загальна кількість людей, що живуть у бідності, була найбільшою за 50 років ведення статистики. У 2009 р. за межею бідності перебувало 43,6 млн. жителів США (14,3%), що на чотири мільйони більше, ніж у попередньому році. Доречи, Бюро перепису населення вважає бідною родину з чотирьох осіб, якщо її річний дохід становить менш ніж 22 000 доларів. Дохід середньої американської родини в 2008-2009 рр. дорівнював 49 777 доларів [2, с. 12].

Відомо, що національний суверенітет, перехід до соціальної, ринкової економіки громадяни перехідних країн пов'язували насамперед з перспективами зростання добробуту. І дійсно за період з 1998 – 1999 по 2005 – 2006 роки країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу вивели з абсолютної вбогості 50 з 400 мільйонів людей (з рівнем доходів нижче 2,15 долара США в день із урахуванням паритету купівельної спроможності). Якщо в 1998/99 році в бідності жив один з кожних п'яти чоловік – або 85 мільйонів у цілому, то у 2005/06 нижче порогу бідності залишався один із кожних дванадцяти чоловік – або всього 35 мільйонів [3].

Усвідомлюючи необхідність забезпечення достойного рівня життя народу, останнім часом економічна теорія й практика все більшою мірою зосереджують увагу на соціальній складовій економічного зростання й конкурентоспроможності української економіки. Наша держава витрачає на соціальну допомогу 2,5% ВВП, що відповідає рівню країн ОЕСР, 70% цієї допомоги одержують найуразливіші групи населення, що свідчить про

ефективність програми соціальної допомоги. Віце-президент світового банку (регіон Європи та Середньої Азії) Шигео Катцу зауважує, зазначена програма могла бути досконалішою в разі її належного фінансування та підвищення рівня адресності [4, с. 1, 6]. Наразі Україна перебуває на передостанньому місці за рівнем життя в Європі, випередивши за цим показником тільки Молдову.

Виникає природне питання, чому країна з величезними можливостями щодо динамічного соціально-економічного розвитку так важко здійснює перехід до ринкових відносин? Чим пояснити непередбачуваний ступінь вразливості держави, викликаний впливом світової фінансової та економічної кризи, яка привела до суттєвого погіршення матеріального становища населення? Відповіді на поставлені запитання доцільно шукати аналізуючи не тільки внутрішню економічну політику, але й особливості зовнішньої.

Загальновідомо, що рівень життя громадян країни визначається динамікою, кількісними та якісними характеристиками виробництва. Зазначені параметри залежать не тільки від внутрішньої, але й від особливостей зовнішньої політики держави. Але наскільки остання була оптимальною в контексті забезпечення основоположних прав громадян України? Участь будь-якої держави в процесі економічної глобалізації здійснюється в таких основних напрямках: світова торгівля, міжнародний рух капіталів, спеціальні економічні зони, валютні відносини, міжнародна міграція робочої сили, взаємодія яких створює економічну цілісність світу. Кожна складова глобалізаційного процесу зробила свій суперечливий внесок у вирішення проблеми забезпечення належного рівня життя громадян України.

Насамперед слід звернути увагу на найстародавнішу форму міжнародних економічних відносин – торгівлю. Перші віддалені

міжплеменні обміни товарами, що відбувались в районі сучасного північно-західного Таїланду, фахівці відносять до 10 – 3 тисячоліття до н. е. Інтенсифікація міжнаціональних торгових відносин стала вагомим фактором прискорення розвитку країн Західної Європи в XIV – XIV ст., забезпечивши їм домінуючі позиції у сучасному геополітичному просторі. Зовнішня торгівля бере активну участь у формуванні фонду споживання людини як безпосередньо шляхом імпорту споживчих товарів, так і опосередковано, сприяючи зростанню продуктивних сил країн, які можуть на міжнародних ринках придбавати сучасні машини й устаткування, технології й послуги.

Досить тривалий проміжок часу експортні товари країн із перехідною економікою перебували в умовах обмеженої міжнародної конкуренції. Їхні зовнішньоторговельні зв'язки орієнтувалися на обмін товарами на терені соціалістичних країн. Специфіка зовнішньої торгівлі була відбиттям особливостей міждержавного поділу праці, що склався. Наприклад, Росія виступала в ролі постачальника дешевих енергоресурсів для країн соціалістичного табору. А, як відомо, встановлення низьких цін на ресурси розбещує виробників, не спонукаючи їх до матеріало- та енергозбереження.

Україна в межах радянського Союзу виконувала роль постачальника виробів металургійної промисловості, важкого машинобудування, металу, сільськогосподарської продукції. Подібна спеціалізація зберігається й сьогодні. Промислові галузі України були і залишаються занадто енергоємними за своїми технологічними характеристиками. Таким чином, місце, яке Україна посідала у міжнародному поділі праці, обумовило неоптимальну структуру її економіки та значну залежність держави від закордонних постачальників паливно-енергетичних ресурсів.

З плином часу викопні, не відновлювані джерела стають все

дорожчими, що відволікає значні кошти на оплату імпорту нафти й газу, провокуючи зростання від'ємного сальдо торговельного балансу. Так, у 2011 р. від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 14197,1 млн. дол., за 2010 р. також від'ємне – 9337 млн. дол.[5, с. 7].

Відомо, що наповнення внутрішнього ринку імпортною продукцією дозволяє збільшити пропозицію товарів та знизити інфляційний тиск на рівень внутрішніх цін. Наприклад, ще на початку 90-х років проблема підвищення рівня споживання значною мірою вирішувалась за рахунок імпорту. Наприкінці 1992 р. в Україні були введені високе експортне мито і майже нульове імпортне. Низьке імпортне мито відкрило внутрішній ринок України для неякісних продовольчих і промислових товарів польського й турецького виробництва. Український споживач за умов низьких доходів віддавав перевагу хоча і неякісним, але дешевшим імпортним товарам порівняно з вітчизняними. Така політика була спрямована на задоволення потреб людини в умовах обмежених доходів і була соціально спрямованою і здавалося абсолютно виправданою.

Однак якість життя громадян країни визначається в першу чергу станом національного виробництва товарів і послуг, бо саме вітчизняне виробництва створює можливість зростання кількості зайнятого населення та його доходів. Зелене світло, відкрите для іноземних товарів, поглибило критичний стан вітчизняних виробників. Скорочення попиту на їх продукцію призвело до падіння виробництва і зайнятості. Недосконала зовнішньоторговельна політика негативно позначилась на розвитку саме тих галузей вітчизняної промисловості, які безпосередньо працюють на задоволення потреб людини. До них насамперед належить легка промисловість, яка включає галузі, що виробляють товари народного споживання – тканини, одяг, взуття, предмети галантереї та парфумерії тощо. Серед них – текстильна, швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва,

шкіргалантерейна, хутрова та інші галузі. Вони розвиваються на основі переробки як власної (льон, шкіра, хутро, хімічні волокна, вовна), так й імпоротної сировини.

Легка промисловість України за період з 1990 до 2011 року скоротила виробництво товарів у 10 разів. Кількість працюючих із 750 тис. осіб зменшилася і на 1 квітня 2011р. складала 100,4 тис. Частка виробництва товарів легкої промисловості в промисловому виробництві з 20% скоротилася до 0,7%, в бюджеті держави з 14% до 0,4% [6, с. 28]. Зазначена ситуація не могла не позначитися на обсягах експорту, який наразі втричі менший порівняно з імпортом. Недостатній митний контроль, за даними експертів, призводить до того, що контрабанда досягає 70% імпорту товарів легкої промисловості.

Розвиткові галузі перешкоджає і ввезення в країну вживаного в Європі одягу і взуття. Торгівля цим крамом впливає на конкурентоспроможність якісних вітчизняних товарів, знижуючи її. Потребує особливої уваги й система оподаткування галузі, політика оплати праці, забезпечення вітчизняною сировиною. Отже, для відродження галузі необхідна активна політика держави, спрямована на успішне вирішення всіх зазначених проблем.

Одним із соціально-економічних пріоритетів розвитку України проголошено розвиток аграрного сектору. Країні належить чверть родючих чорноземів світу. На таких землях можна задовольняти потреби в аграрній продукції власних громадян и одночасно годувати значну частину світу. Відомо, що потреба в продуктах харчування останніми роками суттєво зросла на всіх континентах. Однак, за статистичними даними 2010 р., імпорт овочів і фруктів в Україну склав 860 млн. дол. За останні 5 років даний показник зріс на 77%.

Непроста ситуація складається і з сільськогосподарською технікою.

В умовах більшої відкритості митно-торговельних кордонів значно зріс імпорт цієї продукції. Іноземні сільгоспмашини поки ще мають кращу якість і відомі у світі бренди. Керівники регіонів і підприємств визнають, що багато підприємств не в змозі ні технічно, ні економічно конкурувати з потужними іноземними компаніями. "Колишні технології, які ми не розвивали, а з величезними потугами намагалися хоча б зберегти протягом останніх десятиліть, тепер не дають нам можливості створювати кращу й більше дешеву продукцію". Тому єдиний можливий шлях, на їхню думку, - це "створення загальних підприємств із тими компаніями, які мають оптимізовані й пристосовані до нинішнього ринку технології"[7, с. 1].

Таким чином, заходи держави, спрямовані на зростання споживчого імпорту з метою послаблення негативів трансформаційного періоду, спровокували іншу більш серйозну проблему, фактично загостривши протиріччя між виробництвом і споживанням. З плином часу державою застосовувались протекціоністські заходи, однак і наразі структура зовнішньої торгівлі України та інших країн СНД залишається неоптимальною, що позначається як на якості споживання, так і на ефективності виробництва.

Держкомстат повідомляє, що негативне сальдо зовнішньої торгівлі продемонстрували три товарні групи: енергетичні матеріали, автомобілі і механічне обладнання. Зазначена тенденція обумовлена значним збільшенням споживчого попиту українського населення внаслідок підвищення реальних доходів, реконструкцією та модернізацією багатьох підприємств, які потребують імпорту машин і обладнання. Тобто імпорт орієнтується на антиінфляційні та інвестиційні потреби.

Одночасно подібна практика при її тривалому застосуванні становить загрозу вітчизняному бізнесу бо скорочує конкурентоспроможність

українських товарів, внаслідок чого падає попит на них. А зниження попиту скорочує виробництво. Отже, збільшення імпорту товарів, якими країна здатна забезпечити власне населення, має бути обмеженим у часі. За цей час необхідно створити всі умови для розвитку імпортозамінного типу економічного зростання. Зазначені негативні обставини значно посилюються в умовах сучасної світової фінансової кризи і викликають загострення суперечності між соціальним та економічними сторонами суспільного життя. Так, лише за три останні роки рівень приватного споживання в Україні зріс у 3,5 разу порівняно зі створеним для цього споживання продуктом. Нестача споживчих товарів поповнювалась імпортом. А купівельна спроможність населення підтримувалась значною мірою масштабним кредитуванням. Зростання споживчих кредитів було б логічним і виправданим тільки в разі інноваційно-інвестиційного спрямування банківських активів, коли кошти використовуються на розвиток альтернативних енергетичних джерел, енергозберігаючих технологій, генерацію нових технологій, модернізацію обладнання.

Саме таке застосування кредитних ресурсів симулює розвиток вітчизняної економіки, дозволяє збільшити зайнятість населення, на основі випереджаючого росту продуктивності праці порівняно з зарплатою забезпечити вищі доходи, достойні темпи зростання як засобів виробництва, так і споживчих товарів, підвищивши їх якість. Така ситуація дала б змогу стимулювати підвищеним попитом виробництво вітчизняних товарів і з меншими втратами пережити сучасну світову економічну кризу.

Однак 80% кредитів, які надаються українському населенню, розчиняються в імпорті [8, с.22]. Це свідчить про вкрай небезпечне явище для української економіки: іноземні кредитні ресурси вітчизняні банки направляють не на розвиток інноваційно-інвестиційного процесу, а

орієнтуються на кредитування споживання населення, тобто ми кредитуємо чужу економіку, що сповільнює розвиток вітчизняної. Зазначена небезпека посилюється тим, що значні кошти були запозичені українськими банками за кордоном. Третина національного зовнішнього боргу України – банківський борг. Якщо зіставити ці кредити з позиками, наданими фізичним особам, то ці показники майже повністю збігаються. Таким чином, один із найважливіших факторів забезпечення позитивної економічної динаміки – банківський кредит, сформований значною мірою за рахунок зовнішніх джерел, використовується на стимулювання споживчого попиту на іноземні товари замість інвестування імпортозамінних національних виробництв.

Створення і реалізація інноваційно-інвестиційної моделі держави як умови стабільного і динамічного соціально-економічного макроекономічного зростання потребує активного залучення іноземних інвестицій в національну економіку. Однак розбудова інноваційно-інноваційної моделі потребує відповідної політики держави та значних коштів. Останніми роками значно зросла роль іноземних інвестицій у розвитку високих технологій окремих країн та регіонів. Іноземне інвестування – це та сфера життєдіяльності держави, яка значною мірою забезпечує соціально-економічний прогрес держави і визначає її міжнародний статус. Оптимальна структура іноземних інвестицій стимулює інноваційний тип розвитку на основі економіки знань та інформаційного суспільства.

Відомо, що швидкий прорив на міжнародні ринки, високі темпи економічного зростання, та підвищення добробуту громадян багатьох країн світу обумовлені залученням капіталу у формі прямих іноземних інвестицій (ПІІ). У ролі прямого інвестора частіше виступають транснаціональні корпорації, які використовують ресурси та конкурентні

переваги багатьох країн світу і стрімко поширюються. Значна частина трансграничних інвестицій здійснюється приватними транснаціональними корпораціями. Наразі ТНК контролюють майже половину світового промислового виробництва, більш ніж 50 % міжнародної торгівлі, близько 80 % світового банку патентів і ліцензій на нову техніку й ноу-хау.

Слід зауважити, що на світових ринках капіталу відбувається суттєве збільшення попиту на іноземний капітал, особливо з боку транзитивних держав та країн, що розвиваються, що призводить до надзвичайного загострення міжнародної конкуренції за іноземні інвестиції. Переможцями в цій боротьбі стають країни зі стабільною політичною ситуацією та сприятливим інвестиційним кліматом. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, динаміка обсягу прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну, представлена діаграмою (рис. 2.)

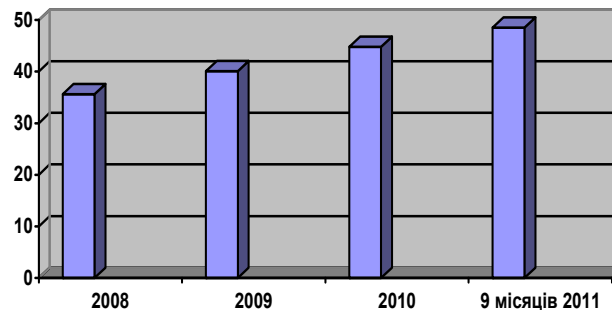

Рис. 2. Загальний обсяг ПІІ (наростаючим підсумком) млрд. дол.)

Якщо у 2008 р. кумулятивний обсяг ПІІ в Україну становив 35,6 млрд. дол., то у 2011р. – 49,4. На душу населення припадає 1084,3 дол. Незважаючи на серйозні потрясіння, що відбуваються у світовій економіці, у 2011 р. приплив прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну очікується в розмірі 7,5 млрд. дол. США. В 2012 р. планується залучити 10 млрд. дол. [9, с. 2]. Масштаби залучення іноземного капіталу в ту чи іншу країну залежать від того, наскільки ця проблема стала пріоритетною в

економічній політиці держави. Однак прямі іноземні інвестиції, що надходять в Україну, не сприяють розв'язанню суперечності між соціальними потребами та економічними можливостями суспільства.

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) мають неефективну структуру бо їх переважна більшість спрямована на розвиток галузей з коротким періодом обігу капіталу у той час, коли країна потребує довгострокових інвестицій у наукомісткі та капіталомісткі виробництва. Прямі іноземні інвестиції направляються насамперед у невиробничі сфери: фінансову, торговельну, банківську діяльність, операції на ринку нерухомості. При цьому приріст інвестицій, спрямованих на виробництво продуктів споживання був набагато більшим, ніж на розвиток інновацій. Однак євроінтеграційні прагнення України вимагають не тільки стимулювання кількісного росту ПІІ, але й вибору інноваційно-пріоритетних напрямків інвестування. Таким чином, прямі іноземні інвестиції поглиблюють структурні диспропорції, стимулюючи споживання, а не високотехнологічне виробництво, адекватне сучасним світовим стандартам.

З метою розв'язання суперечності між соціальними та суто економічними напрямками економічної політики і як засіб подолання рецесії в Україні необхідно застосовувати стимулюючі заходи щодо залучення іноземних інвестицій спрямовувати їх насамперед на розвиток пріоритетних галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, аграрно-промислового комплексу. У рішенні вищезгаданих завдань вирішальне значення має перехід на інноваційний шлях розвитку економіки. Саме цей шлях дозволяє не тільки скоротити матеріальну складову виробленої продукції, але й радикально змінити структуру експорту, реалізуючи на міжнародних ринках високотехнологічні товари. На жаль, фахівці відзначають відсутність прогресу в українському експорті високотехнологічних товарів. Протягом останніх років їхня питома вага в

експорті України становила 2-3%, у той час як у промислово розвинених країнах даний показник досягає 20-30% [10, с. 6]. Саме тому Програмою розвитку інвестиційної й інноваційної діяльності в Україні, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р., поставлено завдання створення сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку базових галузей економіки й інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності механізму надання державної підтримки, збільшення обсягу інвестицій, кредитування економіки, державних капітальних вкладень і забезпечення їхньої концентрації на модернізації виробництва, впровадження високих технологій.

У цьому контексті заслуговує на увагу і запозичення досвід Польщі, яка побудувала потужну інфраструктуру, спрямовану на залучення іноземних інвесторів. Так, у 2003 р. Державне агентство іноземних інвестицій об'єднавшись із Польським інформаційним агентством, проголосили мету – «створення позитивного образу країни і протягом десяти років виведення країни в число «фірмових держав (Branded countries)». Для стимулювання іноземних інвесторів Польща розробила стратегію та методику, яка дозволяє створити позитивний економічний, політичний та культурний імідж країни, який визнається міжнародною спільнотою [11, с. 6].

Показовим є також є досвід Чехії, де з участю іноземного капіталу створюються індустріальні парки при активній підтримці держави. За останні роки в країні створено сто промислових зон, на що було витрачено 9 млрд. євро. Такі форми організації економіки дозволяють не тільки впроваджувати сучасні технології, але й вирішувати цілий комплекс соціальних проблем: забезпечення роботою високоінтелектуальні ресурси, запобігаючи їх відтоку з країни, підвищення добробуту громадян.

Важливо відмітити, що досить швидкому входженню низки

постсоціалістичних країн в ЄС сприяла структурна перебудова їхніх економік. Саме іноземний капітал суттєво посприяв прискоренню інноваційного процесу зазначеного регіону. Питома вага філій іноземних компаній у прикладних науково-дослідних розробках напередодні вступу в 2004 р. в ЄС першої черги трансформаційних країн становила в Угорщині 62,5%, Чехії - 46,6% [12, с.11].

Капітал країн Західної Європи спрямовувався в автомобільні фірми Центральної та Східної Європи. Їх приваблювала дешева робоча сила при високій її кваліфікації (витрати на оплату праці у Польщі й Словаччині складають 15% від рівня німецьких), територіальна близькість до місць розташування інвесторів; високі темпи реформування економік, та наявність інституціональної бази; інтегрованість у ринкові зв'язки з ЄС, дотримання норм і стандартів ЄС. Важливе значення мало зниження податків у країнах ЦСЄ, що були удвічі меншими, ніж у країнах Західної Європи, і складала 12 – 20%. [13, с. 47]. Певні економічні успіхи за активної участі іноземного капіталу «старої Європи» дали можливість забезпечити громадянам нових членів ЄС рівень середньомісячних зарплат, що у 2010 р. суттєво перевищили українські: Польща – 715 євро, Чехія – 625 євро, Угорщина – 580 євро [14]. Середня зарплата в Україні становила у жовтні 2010 р. 2322 гривні.

Та обставина, що нові держави ЄС стали суб'єктами трудового і соціального права Європейського Союзу, дозволило їм співробітничати з іншими членами Союзу і координувати їх дії у всіх галузях соціальної політики, особливо у таких напрямках:

- зайнятість;
- трудове законодавство і умови праці;
- базове й наступне професійне навчання;
- соціальне забезпечення;

- запобігання професійному травматизму і професійним захворюванням;
- гігієна на виробництві;
- право на професійні об'єднання та колективні переговори між підприємцями т працівниками [15, с. 14].

Після фінансової кризи 1997 р. успішні азійські країни також вжили додаткових заходів з метою залучення довгострокових іноземних інвестицій. Створення сприятливого інвестиційного клімату в зазначених країнах дозволило досить швидко подолати наслідки кризи. Це усунення перепон інофірмам, юридичний захист капіталовкладень, режим найбільшого сприяння, вільний переказ прибутків, репатріація капіталу та справедливість у вирішенні спорів. Велике значення при цьому має законодавче забезпечення розвитку ринкових відносин, особливо антимонопольне законодавство.

Низка країн лібералізувала імміграційне законодавство у частині використання іноземних фахівців для керівництва й роботи у філіях зарубіжних компаній. Широко застосовується також і лібералізація валютного регулювання при збереженні багатьма країнами деяких валютних обмежень за умов несприятливого стану платіжного балансу. Крім того, зменшуються, а часто й зовсім скасовуються вимоги щодо мінімального обсягу інвестицій. Це дозволяє малим та середнім фірмам брати участь у загальносвітовому процесі глобалізації.

Суворі система видачі дозволів на підприємницьку діяльність замінюється спрощеними процедурними реєстраціями, які включають мінімальний набір типових для всіх господарюючих суб'єктів вимог. Контроль зберігається тільки в окремих, найбільш важливих для національної економіки галузях або в тих випадках, коли ПІ здійснюються шляхом злиття й поглинань. У багатьох країнах, що розвиваються, а також

із перехідною економікою необхідні зміни режиму регулювання ПП відбиваються у змінах і доповненнях до правових актів загального характеру, дія яких поширюється на всі господарчі суб'єкти незалежно від їх громадянства.

Активізація інноваційної діяльності в Україні може бути результативною у разі включення держави у світовий науковий простір. Останніми роками держави активізували свою діяльність щодо розвитку довгострокових науково-технічних програм, спрямованих на стимулювання інноваційного бізнесу. При цьому визначаються загальні напрями дослідницьких робіт, здійснюється їх координація та фінансування.

Наразі не викликає сумніву та обставина, що всі складові частини процесу відтворення робочої сили: підтримка й безперервне відновлення працездатності людей, кількісний й якісний ріст працівників, використання в процесі праці набувають міждержавного, глобального характеру. Свідченням цієї тези є інтенсифікація зовнішньої міграції.

Рис. 3. Сальдо зовнішніх міграцій населення України.

Україна є активним учасником міграційних процесів, що розвиваються в межах світового господарства, відіграє не останню роль у

формуванні міжнародного ринку праці. Серед країн-донорів пострадянського простору вона поставляє найбільшу кількість мігрантів, (їхнє число перевищує 10% від загального обсягу світової міграції) [16].

Україна перебуває в десятці країн світу - лідерів з міграції, пише журнал Weekly.ua. За інформацією видання, українців, які розбрелися по планеті, зараз близько 6,6 млн. людей, натомість наша країна прийняла 5 млн. чоловік. Під мігрантами маються на увазі люди, які не народилися на території тієї країни, на якій проживають. Відповідно до доповіді Всесвітнього банку "Міграція й грошові перекази", в 2011 році, основні країни, у які іммігрували громадяни України, це - Росія, Польща, США, Казахстан, Ізраїль, Німеччина, Молдова, Італія, Білорусь, Іспанія. В Україну їхали з Росії, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Молдови, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Таджикистану, Киргизії [17].

Незважаючи на неоднозначність оцінок масштабів трудової міграції, всі вони підтверджують, що поїздки на заробітки за кордон значно поширилися, стали типовим для багатьох українців джерелом доходів і мають велике суспільно-політичне значення. За підрахунками українського економіста А. Гайдуцького, обсяг міграційного капіталу, який щорічно надходить в Україну, становить 21,3 млрд. дол. Це майже чверть ВВП держави [18, с. 8]. Емігранти мають можливість матеріального утримання на батьківщині сімей, зокрема, дітей, фінансування їхнього навчання, покращення житлових умов, купівлі товарів довготривалого використання, оздоровлення родичів тощо.

Маючи на увазі ту обставину, що традиційно емігранти направляються з менш розвинених країн у багаті, вони розширюють світогляд, набувають свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинутих країн, вивчають іноземні мови, мають вищу кваліфікацію, досвід роботи в умовах цивілізованого ринку і високої

культури виробництва, які можна застосовувати в рідній країні, розвиваючи малий бізнес.

Однак у країні-донорі гальмується економічне зростання й підвищення продуктивності суспільної праці, відбувається послаблення управлінських аспектів суспільного розвитку, зменшення кількості людей, здатних ефективно керувати розвитком різноманітних сфер суспільного життя. Значно скорочуються можливості розвитку освіти, культури, охорони здоров'я. Еміграція висококваліфікованих кадрів має і суттєві соціальні наслідки. Це скорочення числа представників інтелектуальної еліти, здатної бути носієм національної культури і прогресивних тенденцій. Під впливом цих обставин ускладнюються й гальмуються процеси демократизації суспільства, становлення, розбудови незалежних держав.

Слід зазначити, що у реальному житті соціальні та економічні наслідки відпливу національних кадрів тісно пов'язані одне з одним. Їх вплив і значення проявляються неоднаково в різних країнах світу. Але спільним є те, що завжди ці країни втрачають свої кращі кадри, значення котрих особливо зростає в умовах сучасного постіндустріального типу економічного зростання, де домінує людський чинник.

Відплив наукових та кваліфікованих кадрів тягне за собою певні соціально-психологічні наслідки. Це проявляється у невпевненості в особистих долях людей, у життєвих переконаннях, породжує сумнів у необхідності оволодіння знаннями. Падіння курсу моральних цінностей призводить до кар'єризму, корупції, утриманського ставлення до життя. Усі ці моменти значно ускладнюють формування патріотичних тенденцій серед громадян, виховання інтелігенції, здатної реалізувати національні інтереси батьківщини.

Дослідження показують, що головною причиною відтоку робочої

сили останніми роками була не стільки відсутність належної роботи, скільки низька запропонована заробітна плата, на яку неможливо прожити, тим більше вирішити життєво важливі матеріальні проблеми. Такий рівень матеріального забезпечення не дозволяє виконувати в межах країни відтворювальну функцію головної продуктивної сили суспільства й спонукає до розвитку "роздільного" інтернаціонального формування доходів родини, коли основним джерелом забезпечення матеріальних умов її існування й часто можливостей утримання дітей стають заробітки за кордоном. Таким чином, така форма міжнародних економічних зв'язків як зовнішня міграція в сучасних умовах виконує активну роль у формуванні доходів значної кількості населення України. Значні масштаби впливу української робочої сили за кордон свідчать насамперед про недостатні обсяги та продуктивність внутрішнього виробництва, які обмежують можливості зростання доходів працівників.

Інша причина – дисбаланс на ринку робочої сили, що проявляється в тому, що фахові навички, здобуті в процесі навчання не відповідають потребам економіки. Віце-прем'єр Сергій Тігіпко зробив такий прогноз. За його словами, 2011 року поряд із безробіттям на рівні 550–560 тис. чоловік в Україні буде зафіксовано до 500 тис. незаповнених робочих місць. Існуюча система підготовки кадрів, яка в масовому порядку продовжує підготовку фахівців гуманітарного напрямку. Спеціалістів для пріоритетних галузей (біотехнологія, фармація, електроніка, легка промисловість, будівництво) необхідних для переходу на інноваційну модель економіки підготовлено набагато менше. У зазначеному контексті слід зауважити, що працевлаштуванню випускників українських навчальних закладів, на думку роботодавців, часто заважає їх низька базова професійна підготовка. До того ж в Україні майже не практикується система безперервного навчання, яка стала правилом для половини

працюючих у цивілізованих державах.

Отже, для вирішення найгострішої проблеми сучасності – забезпечення прав громадян України на достойний рівень життя необхідно:

- терміново визначити пріоритетні галузі й при активній підтримці держави забезпечити їх конкурентоспроможність на зовнішніх ринках на основі інноваційного розвитку. Там, де обмежується експорт товарів і послуг, починається інтенсивний експорт працівників;

- розробити програми розвитку імпортозамінних підприємств, що дасть можливість суттєво збільшити зайнятість населення;

- забезпечити інноваційне спрямування імпорту з метою впровадження матеріало- й енергозберігаючих технологій.

- вжити заходи, спрямовані на стимулювання експорту високотехнологічних товарів;

- посилити контроль за залученням іноземного капіталу, забезпечуючи його використання для науково-технічного розвитку країни;

- застосовувати помірковану політику протекціонізму щодо імпорту продукції окремих пріоритетних галузей;

- застосувати методи стимулювання банківської діяльності, спрямовані на зростання інвестицій та інновацій;

- одночасно зі зниженням податкового навантаження на підприємства застосувати систему заходів, що обмежують тіньовий сектор економіки;

- привести систему освіти у відповідність з потребами економіки знань.

ЛІТЕРАТУРА

Частина I. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

Розділ 1. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Кочеткова, Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / [Текст] / Л. Н. Кочеткова // Философия и общество. – 2008. – № 3. – С. 69-79.
2. Постников, В. Г. Становление социального государства, его конституционно-правовые и политические характеристики [Текст] / В. Г. Постников // Журнал российского права. – 2005. – №1 . – С. 34-42.
3. Милецкий, В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России [Текст] / В. П. Милецкий // Политические процессы в России в сравнительном измерении ; под ред. М. А. Василика, Л. В. Сморгунова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – С. 82-97.
4. Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права [Текст] / Б. А. Кистяковский // Политология: хрестоматия / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 473-484.
5. Калашников, С. В. Функциональная теория социального государства [Текст] / С. В. Калашников. – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2002. – 190 с.
6. Алексеев, С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. – 810 с.

7. Кочеткова, Л. Н. Философский дискурс о социальном государстве [Электронный ресурс] / Л. Н. Кочеткова // Ценности и смыслы. – 2009. – № 3. – С. 6-15. – Режим доступа : <http://www.litera.insta.ru/admin/pdf/20110221151237file.pdf>.

8. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручн. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та інш. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.

9. Пищуліна, О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» [Текст] / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3(12). – С. 136-142.

10. Лукашева, Е. А. Социальное правовое государство. Проблемы общей теории права и государства [Текст] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 79.

11. Гафуров, З. Социально-правовое государство: генезис, объективная основа, социальная природа [Электронный ресурс] / З. Гафуров, И. Николаенко / Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования Российской Федерации. – Режим доступа : <http://www.rusrand.ru/Dokladi/Gafurov1.pdf>.

12. Пирсон, К. Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния [Электронный ресурс] / К. Пирсон // SPERO. – 2010. – № 12. – С. 53-90.

13. Торлопов, В. А. Социальное государство в России: идеалы, реалии, перспективы [Текст] / В. А. Торлопов. – СПб. : Изд-во РПТУ им. А. И. Герцена, 1999. – 362 с.

14. Ахинов, Г. Социальная политика [Электронный ресурс] : учебн. пособ. / Г. Ахинов, С. Калашников. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 272 с. – Режим доступа :

http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=5

15. Кудюкин, П. Наиболее реалистичный вариант для России – субсидиарное государство [Электронный ресурс] / П. Кудюкин // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – Режим доступа : <http://www.hse.ru/news/1163619/1096378.html>

16. Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия [Текст] : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.

17. Фридмен, М. Свобода, равенство, эгалитаризм [Текст] : пер. с англ. / М. Фридмен / Философия свободы. – Вып. II. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – С. 73-106.

18. Дворкин, Р. Либерализм [Электронный ресурс] : пер. с англ. / Р. Дворкин (публикуется по: Dworkin Ronald. Liberalism // Dworkin R. Matter of Principle. Harvard Univ. Press, London, 1985, Ch. 8, p. 181-204.) – Режим доступа : <http://kant.narod.ru/dworkin.htm>.

19. Шевелев, А. А. Элитарность и эгалитаризм в современном российском обществе: теоретико-методологические основы трактовки [Текст] / А. А. Шевелев // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 2-2(66). – С. 195-199.

20. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель / Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М., 1983. – 830 с.

21. Философский словарь [Текст] ; под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.

22. Ахинов, Г. Социальная политика [Электронный ресурс] : учебн. пособ. / Г. Ахинов, С. Калашников. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 272 с. –

Режим доступа :
http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=1.

23. Ролз, Дж. Теория справедливости [Текст] : пер. с англ. / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 535 с.

24. Бурджалов, Ф. Экономическая роль социальной деятельности государства [Текст] : моногр. / Ф. Бурджалов. – М. : ИМЭМО РАН, 2009. – 251 с.

25. Шевченко, Л. С. Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз [Текст] : моногр. / Л. С. Шевченко. – Харків : ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 336 с.

26. Грин, Д. Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства [Текст] ; пер. с англ. / Д. Дж. Грин. – М. : Новое издательство, 2009. – 220 с.

27. Лал, Д. Возвращение «невидимой руки». Актуальность классического либерализма в XXI веке [Текст] ; пер. с англ. / Д. Лал. – М. : Новое издательство, 2009. – 426 с.

28. Хайек, Ф. Либерализм [Текст] / Ф. Хайек / Философия свободы. – Вып. II. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – С. 129-167.

29. Нуреев, Р. М. Курс микроэкономики [Текст] : учебн. для вузов / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., изм. – М. : НОРМА, 2005. – 576 с.

30. Бальцерович, Л. Навстречу ограниченному государству [Электронный ресурс] / Л. Бальцерович. – Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/study/353/>

31. Бузгалин, А. В. Частная собственность устарела [Текст] / А. В. Бузгалин // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – Серія «Економічна теорія та право». – 2011. – № 3. – С. 5-19.

32. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

33. Витрати і ресурси домогосподарств України у I півріччі 2011 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/gdn/vrd/dg06_2011.zip.

34. Лібанова, Е. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства [Текст] / Е. Лібанова // Вісник НАН України. – 2010. – № 8. – С. 3-14.

35. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави [Текст] : національна доповідь / О. І. Амоша, Є. І. Андрос, Ю. М. Бажал та інш. ; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського, Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

36. 200 самых богатых людей Украины 2011 года : рейтинг журнала «Фокус» [Электронный ресурс] // Фокус. – 2011. – 17 марта. – Режим доступа : <http://focus.ua/charts/174865>.

37. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015 [Текст] : національна доповідь / В. Б. Авер'янов, Б. М. Ажнюк, Т. П. Богдан та інш. ; за заг. ред. В. М. Гейця. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

38. Виробництво та розподіл валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm.

39. Черенько, Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення [Текст] / Л. М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 2. – С. 118-127.

Розділ 2. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

1. Юрій, М. Ф. Політологія [Електронний ресурс] : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006.– Режим доступу:
http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part4/905.htm
2. Кочеткова, Л. Н. Социальное государство: опыт философского исследования [Електронний ресурс] / Л. Н. Кочеткова.– Режим доступу:
<http://www.famous-scientists.ru/list/4313>.
3. Федулова, Л. І. Економіка знань [Текст] : підручник / Л. І. Федулова. – К. : НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 600с.
4. Дідківська, Л. І. Державне регулювання економіки [Текст] : навч. посіб. / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – К. : Знання-Прес, 2000. – 209 с.
5. Друкер, П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке [Електронний ресурс] / П. Ф. Друкер. – Режим доступу:
<http://www.zadachi.org.ru/?n=140556>.
6. Иноземцев, В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы [Електронний ресурс] / В. Л. Иноземцев. – Режим доступу: <http://lib.meta.ua/book/2488/>.
7. Стонхаус, Дж. Управление организационным знанием [Текст] / Дж. Стонхаус // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 12. – С. 22-25.
8. Румизен, М. К. Управление знаниями [Текст] : пер. с англ. / М. К. Румизен – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Изд-во Астрель»; 2004. – 318 с.
9. Хотяшева, О. М. Инновационный менеджмент [Текст] : учебн. пособ / О. М. Хотяшева. – СПб. : Питер, 2005. – 318 с.
10. Друкер, П. Ф. Бизнес и инновации [Текст] : перю с англ. / Питер Ф. Друкер. – М. : ООО « И. Д. Вильямс», 2007. – 432 с.

11. Рубинштейн, М. Ф. Интеллектуальная организация. Привнеси будущее в настоящее и преврати творческие идеи в бизнес-решения [Текст] : пер. с англ. / М. Ф. Рубинштейн, А. Р. Фистенберг А. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 192 с.

12. Гарвин, Д. Создание научающейся организации [Текст] : пер. с англ. / Д. Гарвин // Управление знаниями: хрестоматия. – СПб. : Изд-во «Высшая школа менеджмента», 2009. – С. 109-133.

13. Климов, С. М. Интеллектуальные ресурсы общества [Текст] : моногр. / С. М. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002. – 199 с.

14. Грант, Р. К знаниевой теории фирмы [Текст] : пер. с англ. / Р. Грант // Управление знаниями: хрестоматия. – СПб. : Изд-во «Высшая школа менеджмента», 2009. – С. 37-64.

15. Гордієнко, С. Г. Понятійний апарат стосовно «інтелектуальної власності» та класифікація сфер творчої особи [Текст] / С. Г. Гордієнко // Матеріали Міжнародної конференції «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі: політика, законодавство, практика» (Київ, 15-16 червня 2011 р.). – К. : Фенікс, 2011. – 480 с.

16. Экономика знаний [Текст] : моногр. / Л. Г. Белова, В. П. Колесов, В. Л. Макаров и др. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 432 с.

17. Рязанова, О. Интеллектуальный капитал в системе экономических категорий [Текст] / О. Рязанова // Экономические науки. – 2011. – № 6 (79). – С. 36-47.

18. Управленческое консультирование. Индустрия знаний, символический капитал или новая мода [Текст] : пер. с англ. / А. Верр , М. Киппинг , Л. Энгвелл и др. – Х. : Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. – 416 с.

19. Методология управления трудовыми ресурсами [Текст] : моногр. / И. В. Гуськова, А. П. Егоршин, С. Н. Кулагина и др. – Н. Новгород : НИМБ, 2008. – 352 с.

20. Нестеров, Л. Воспроизводство и национальное богатство (некоторые методологические аспекты) [Текст] / Л. Нестеров, Г. Аширова // Вопросы экономики. – 2002. – № 10. – С. 103-110.

21. Лібанова, Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства [Текст] / Е. Лібанова. – Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120-136.

22. Прохоров, И. А. Начало 7-го технологического уклада [Электронный ресурс] / И. А. Прохоров. – Режим доступа: <http://www.energoinform.org/pointofview/prohorov/7-tech-structure.aspx>

23. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь [Текст]. – К. : НВЦ, НБУВ, 2009. – 687 с.

24. Федулова Л. І. Технологічний імператив стратегічного управління національною економікою [Текст] / Л. І. Федулова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: економічна теорія та право. – 2010. – № 2. – С. 16-27.

25. Инновационная экономика [Текст] : моногр. / Л. Н. Ивин, В. М. Куклин, А. С. Захарченков, С. А. Мехович, В. Л. ТОВАЖНЯНСКИЙ, Л. Л. ТОВАЖНЯНСКИЙ. – Харьков: «ЭДЕНА», 2010. – 716 с.

26. Демидова, Л. Сфера услуг США: факторы ускорения динамики [Текст] / Л. Демидова // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2005. – №12. – С. 38-49.

27. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе [Текст] / А. Бузгалин, А. Колганов, А. Овсянников и др. – М. : Эконом. ф-т; ТЕИС, 1998. – 279 с.

28. Чухно, А. Институционализм: теория, методология, значение [Текст] / А. Чухно // Экономика Украины. – 2008. – № 6. – С. 4-12.

29. Корнейчук, Б. В. Информационная экономика [Текст] : учебн. пособ. / Б. В. Корнейчук. – СПб. : Питер, 2006. – 400с.

30. Інноваційний потенціал України: підприємство, галузь, регіон, країна: Круглий стіл [Текст] // Економіст. – 2004.– №5. – С.15-26.

31. Черниш, Н. Й Соціологія [Текст] : підручник / Н. Й. Черниш. – К. : Знання, 2009. – 468 с.

32. Стрелец, И. А. Новая экономика и информационные технологии [Текст] / И. А. Стрелец. – М. : Издательство «Экзамен», 2003. – 256 с.

33. Кихлер, Э. Психологические теории организации [Текст] : пер. с нем. / Э. Кихлер, К. Майер-Пести, Е. Хофманн // Психология труда и организационная психология. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 312 с.

Розділ 3. НОРМАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Голубев, А. Экономика как организм [Текст] / А. Голубев // Вопр. Экономики. – 2011. – № 2. – С. 140-151.

2. Геєць, В. М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України [Текст] / В. М. Геєць // Екон. теорія. – 2011. – № 3. – С. 7-19.

3. Золотухин, В. Общество «нормальное» и «аномальное» [Текст] / В. Золотухин, Е. Золотухина // Свободная мысль. – 1991. – № 5. – С. 42-51.

4. Бачинин, В. А. Три курса лекций студентам-юристам [Электронный ресурс] : Режим доступа : http://pidruchniki.ws/14040509/sotsiologiya/prestupnost_kak_normalnaya_funktsiya_obschestva_postklassicheskaya_model_dyurkgeyma#633.

5. Besley, T. Helth and Democracy [Текст] / Т. Besley, М. Kudamatsu // American Economic Review. – 2006. – Vol. 96. – No. 2. – P. 313-318.
6. Колодко, Г. В. Мир в движении [Текст] : пер. с пол. моног. / Г. В. Колодко. – М. : Магистр, 2009. – 575 с.
7. Кончилин, Т. Л. Нормальное общество: что у него внутри? [Текст] / Т. Л. Кончилин // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Том. 3.– С. 143-153.
8. Кузык, Б. Н. Становление интегрального экономического строя: глобальная трансформация XXI века [Текст] : моногр. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М. : Институт экономических стратегий, 2008. – 144 с.
9. Кузык, Б. Н., Цивилизации: теория, история, диалог, будущее [Текст] : моногр. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М. : Институт экономических стратегий, 2009. – 576 с.
10. Лі Куан, Ю. Сингапурская история: 1965-2000 гг. Из третьего мира – в первый [Текст] : пер. с англ. : моногр. / Лі Куан Ю. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 657 с.
11. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики [Текст] : учебник / Р.М. Нуреев. – 2-изд. М. : Норма, 2008. – 640 с.
12. Осипов, Г. В. Перспективы социокультурной динамики и партнерства цивилизаций [Текст] : моногр. / Г. В. Осипов, Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М. : ИНЭС, 2007. – 416 с.
13. Рубинштейн, А. Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса [Текст] : моногр. / А. Я. Рубинштейн. – СПб. : Алетейя, 2008. – 560 с.
14. Федотова, В. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества [Текст] / В.Федотова // Вопр. философии. – 2003. – № 3. – С. 33-42.

15. Фромм, Є. Здорове общество [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=103037>.

Розділ 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

1. Економічна безпека [Текст] : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.

2. Михаловский, С. Международная экономическая безопасность. Польская точка зрения. [Текст] / С. Михаловский. – М. : ИНИОН, 1990. – 240 с.

3. Национальные интересы: теория и практика [Текст] / под ред. Э. А. Позднякова. – М. : ИМЭО, 1991. – 235 с.

4. Стиглиц, Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия для государства с переходной экономикой [Текст] / Дж. Стиглиц // Трансформация. – 1998. – № 6. – С.1-11.

5. Колодій, А. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

6. Рижук, Ю. М. Економічні прва і свободи людини і громадянина як об'єкт національної безпеки України // Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання [Текст]: Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 7-8 грудня 2005 р.) Збірник наукових праць. – К. : Нац. акад. управління – Центр перспективних соціальних досліджень, 2005. – С. 313-317.

7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №18 . – С. 144.

8. <http://www.ukrstat.gov.ua>

9. Онищук, Н. Дилеми правової держави [Текст] / Н. Онищук // Дзеркало тижня. – 2011. – № 12. – 2 квітня.
10. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз [Текст] : моногр. / за ред. д-ра екон. наук. проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
11. Ромашевская, Н. Качество человеческого капитала в России [Текст] / Н. Ромашевская // XVI Кондратьевские чтения «Человеческий капитал: мировые тенденции и российская специфика» : тез. докл. и выст. участников чтений. – М. : Междунар. Фонд. Н. Д. Кондратьева, 2009. – С. 11-28.
12. Вовканич, С. Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань [Текст] / С. Вовканич, Л. Семів // Вісн. НАН України. – 2008. – № 3. – С. 13-23.
13. Лібералізм та модернізація (за матеріалами круглого столу) [Текст] // Економіка України. – 2011. – № 8. – С. 4-20.
14. Геєць, В. Ліберально-демократичні засади : курс на модернізацію України [Текст] / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 4-20.
15. Попович, В. Чи має українська модель суспільства бути ліберальною ? [Текст] / В. Попович // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 4-10.
16. Яременко, О. Лібералізм, економічна свобода і держава [Текст] / О. Яременко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 4-14.
17. Ревенко, А. Україна у світових координатах людського розвитку [Текст] / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 41. – 12 листоп.
18. Національна економіка [Текст] : підруч. / за ред. проф. П. В. Круша. – К. : Каравела, Піга Ю. В., 2008. – 428 с.

19. Національна економіка [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», 2011. – 182 с.

20. Заблоцький, Б. Ф. Національна економіка [Текст] : підруч. / Б. Ф. Заблоцький. – Львів : Новий світ – 2000, 2010. – 582 с.

Частина II. СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 5. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1. Антонюк, В. П. Оцінка та забезпечення розвитку людського капіталу України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07 / В. П. Антонюк ; [ДНУ]. – Донецьк, 2008. – С. 16-17.

2. Пеер, Э. Ранжирование систем высшего образования: граждане и общество в эру знаний [Текст] / Э. Пеер, Ф. Шуллер, С. Виллмс // Вопр. образования. – 2009. – № 3. – С. 169-202.

3. Смит, У. Связь между равенством и качеством в образовании [Текст] / У. Смит, Ч. Лустхаус // Вопр. образования. – 2006. – № 2. – С. 74-88.

4. Аникина, Е. А. Доступность высшего образования как институциональная основа современного общества [Электрон. ресурс] / Е. А. Аникина, Ю. С. Нехорошев. – Режим доступа : http://www.lib.tpu.ru/fulltext/v/Bulletin_TPU/2010/v317/i6/12.pdf

5. Градосельская, Г. В. Образовательно-экономические стратегии населения [Текст] / Г. В. Градосельская // Вестник РУДН. – 2003. – № 4-5. – С. 236-257.

6. Канаева, О. А. Социальная ответственность субъектов хозяйственной деятельности в посткризисный период [Электрон. ресурс] / О. А. Канаева // Вестник СПбГУ. – 2010. Вып. 4. – Серия 5. – С. 25-34. – Режим доступа : http://www.econ.pu.ru/faculty/vestnik_st.../2010_4_025_034.pdf
7. Социальное государство и его основные критерии [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : http://www.science.ncstu.ru/articles/law/f06/04.pdf/fil_download.
8. Європейська соціальна хартія (Переглянута) (ETS № 1630). Страсбург, 3 травня 1996 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nred=994_062.
9. «Освіта для інноваційних суспільств у ХХІ столітті». Підсумковий документ саміту «Групи восьми» (Санкт-Петербург, 16 липня 2006 р.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.g8russia.ru/docs/12.html>.
10. 2009 World Conference on Higher Education: The New Dynamics of Higher Education and Research for Social Change and Development (UNESCO, Paris, 5-8 July 2009). Communiqué (8 July 2009) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/ED/pdf/WCHE_2009/FINAL%20COMMUNIQUE%20WCHE%202009.pdf.
11. Нуреев, Р. М. Проблемы развития человеческого капитала в России [Текст] / Р. М. Нуреев // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2008. – Вип. 34-1. – С. 16.
12. Василенко, Н. В. Теоретические модели современных систем образования [Электрон. ресурс] / Н. В. Власенко. – Режим доступа : http://www.lib.herzen.spb.ru/text/vasilenko_11_71_244_252.pdf

13. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория [Текст] : учеб. / под общ. ред. А. А. Аузана. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 416 с.

14. Українці вважають необхідність удосконалення якості вищої освіти пріоритетним питанням [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myreferatik.in.ua/forum/35-200-1>.

15. Экономический анализ провалов государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.50.economicus.ru/index.php?ch=5&le=50&r=18z=1>.

16. Голос UA. – 2011. – 20 липня.

17. Уніан Освіта. – 2011. – 22 липня.

18. Акулов, А. О. Правящая партия как субъект системного управления экономикой России [Электрон. ресурс] / А. О. Акулов // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 2. – Режим доступа : <http://www.teoria-practica.ru/2-2011/economika/akulov.pdf>

19. Архипова, О. В. Анализ провалов государства и провалов рынка в сравнительной форме [Текст] / О. В. Архипова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 27(208). – Экономика. Вып. 29. – С. 12-16.

20. В провалах госзаказа в вузах обвиняют ведомства Табачника и Ключева [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://www.delo.ua/ukraine/v-provale-goszakaza-v-vuzah-obvinjajut-vedomstva-tabachnika-i-kljueva-171532>.

21. Ясиневич, Я. Держзамовлення як інструмент тиску на демократичні університети [Електрон. ресурс] / Я. Ясиневич. – Режим доступу : <http://www.education.unian.net/ukr/detail/191072>

22. Оробець, Л. Держбюджет-2011: «рік освіти й інформаційного суспільства» [Електрон. ресурс] / Л. Оробець. – Режим доступу :

<http://www.vovse.net/vishka/vishkanews/65-derzhbyudzhnet-2011-rk-osvti-y-nformacynogo-susplstva.html>

23. Онищенко, О. Коли до наших університетів повернется наука? [Електрон. ресурс] / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 13-20 січня. – № 1. – Режим доступу : http://dt.ua/EDUCATION/koli_do_nashih_universitetiv_povernetsya_nauka-95507.html.

24. Барсукова, С. Ю. Коррупция: научные дебаты и российская реальность [Текст] / С. Ю. Барсукова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 5. – С. 36-47.

25. Галицкий, Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия [Текст] / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопр. образования. – 2008. – № 3. – С. 105-118 .

26. Корупція у ВНЗ: соцопитування [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dyvensit.org/novyny/36-education/3156-korruptsiya-u-vnz-socopytuvannja>.

27. Інтерфакс-Україна. – 2011. – 1 грудня.

28. Винницький, М. У Європу – через МОНМС, або Суперечності законопроектів «Про вищу освіту» [Електрон. ресурс] / М. Винницький // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 13-20 січня. – № 1. – Режим доступу : http://dt.ua/EDUCATION/u_evropu_cherez_monms_abo_superechnosti_zakonoproektiv_pro_vishu_osvitu-95505.hnml

29. Ефимов, В. С. Высшее образование в России: вызовы XXI века [Текст] / В. С. Ефимов, А. В. Лаптева // Университетское управление. – 2010. - № 4. – С. 6-17.

30. Макарова, М. Н. Общество знаний: образование под вопросом [Текст] / М. Н. Макарова // Вестник Удмуртского унив-та. Социология и философия. – 2007. - № 3. – С. 93-106.

31. Володин, Н. Н. Концепция инновационного развития университета. Доклад на заседании Ученого совета Российского государственного медицинского ун-та им. Н. И. Пирогова 2 марта 2009 г. [Электрон. ресурс] / Н. Н. Володин. – Режим доступа : <http://www.rsmu.ru/3820.html>

32. Томилин, О. Б. Образовательные технологии формирования компетенций в системе высшего профессионального образования [Электрон. ресурс] / О. Б. Томилин, А. В. Бриттов, С. И. Демкина. – Режим доступа : <http://www.elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/782/1/UM-2005-01-14/pdf>.

33. Транспрофессионалы в современных корпорациях [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : http://www.fooder.ru/page2/uphumar_5.html

34. Багдасарьян, Н. Г. Ценность образования в модернизирующемся обществе, или Ценность знания в обществе незнания [Электрон. ресурс] / Н. Г. Багдасарьян // Педагогика. – 2008. – № 5. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/325357.html>

35. Панькова, Н. М. Идея университета в современной образовательной парадигме [Электрон. ресурс] / Н. М. Панькова. – Режим доступа : http://www.lib.tpu.ru/fulltextiv/Bulletin_TPU/2007/v311/17/36.pdf.

36. Розов, Н. О моделях университета в современной России [Электрон. ресурс] / Н. Розов. – Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document.10603.shtml.

37. «Обучение в течение жизни»: политика стран ОЭСР в области непрерывного образования [Электрон. ресурс] / Центр ОЭСР – ВШЭ, 2005. – Режим доступа : http://oecdcentr.hse.ru/material/opublic/app_OECD_1_2005.pdf.

38. Савицкая, Н. Вузы разошлись по интересам [Электрон. ресурс] / Н. Савицкая. – Режим доступа : www.ng.ru/education/2010-11-09/8_vuz.html?insidedoc].

Розділ 6. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

1. Дем'янішин, В. Модель системи фінансування охорони здоров'я: концептуальні засади й альтернативи [Текст] / В. Дем'янішин. Т. Сіташ // Фінанси України. – 2011. – № 6. – С. 45-53.

2. 1% богатых американцев за 30 лет увеличили доходы в 3 раза [Электрон. ресурс] / Український бізнес-ресурс – Режим доступа : <http://ubr.ua/personal-property/personal-finance/1-bogatyh-amerikancev-za-30-let-uvelichili-dohody-v-3-raza-109484>

3. OECD Health Data [Електрон. ресурс] : — Режим доступа : http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html

4. What the Medicare Debate Means to You? [Электрон. ресурс] / The Wall Street Journal. – 2011. – 14 April – Режим доступа : <http://online.WSJ.com/article/html>

5. Лободіна, З. Удосконалення національної моделі фінансування охорони здоров'я [Текст] / З. Лободіна // Фінанси України. – 2010. – № 4. – С. 88-97.

6. OECD Health Data [Електрон. ресурс] : — Режим доступа : http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html

7. OECD Health Data [Електрон. ресурс] : — Режим доступа : http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html

8. Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт [Електр.ресурс] : — Режим доступу : // http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=285695&cat_id=37486
9. ДТП – це не фатальний збіг обставин [текст] // Голос України. – 2011. – 2 лют. – № 19. – С. 12.
10. Канцуров, О. Інституціоналізм як теоретико-методологічні засади сучасних реформ [Текст] / О. Канцуров // Економіка України. – 2011. – № 5. – С. 15-22.
11. Камінська, Т. Вади державної монопсонії на ринку медичної праці [Текст] / Т. Камінська // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право. – 2011. – № 2 (5). – С. 77-89.
12. Stateside substitutes [Електрон. ресурс] / The economist online. – 2011. – 12 січня – Режим доступу : http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/comparing_us_states_countries&fsrc=nw1
13. Держслужба України [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. Верховна Рада України [Електр.ресурс] — Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=285695&cat_id=37486
15. NEWSMARKET [Електрон. ресурс] / 2011. – 8 вересня — Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2011/09/>
16. Випов решили лечить еще дороже, а "Феофания" избавилась от "блатных" [Електрон. ресурс] – Режим доступу : ПП "Портал Укрбізнес" <http://ukrbiznes.ub.ua/>
17. Ваше здоров'я. – 2011. – 10 червня. – № 21. – С. 3.

18. Голос України. – 2011. – 16 лютого. – № 29. – С. 19.
19. Держкомстат України [Електрон. ресурс] — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Крым [Електрон. ресурс] – 2011. – 24 декабря. — Режим доступу : <http://crimea24.info/2011/09/29/>
21. Варнавский В. Государственно-частное партнерство: некоторые вопросы теории и практики [Текст] / В. Варнавский // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – №9. – С.41-50.
22. Мошенничество в сфере здравоохранения обходится в \$415 млрд. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://news.liga.net/news/politics/579701.htm>

Розділ 7. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

1. Безопаска людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз [Текст] : моногр. / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. / За ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
2. Алексеев, П. В. Философия [Текст]: учеб.для вузов / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект : Издательство МГУ, 2005. – 604 с.
3. Буайе, Р. Теория регуляции : Критический анализ [Текст]:пер. с франц./ Р. Буайе. – М. : Наука для общества : Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – 213 с.
4. Эрхард, Л. Благосостояние для всех [Текст] / Л. Эрхард ; Вступ. ст. Б. Б. Багряницкого, В. Г. Гребенникова. – М. : Дело, 2001. – 352 с.
5. Губин, К. Г. Экономическая эксплуатация как одна из угроз экономической безопасности Украины [Текст] / К. Г. Губин // Економіка: проблемитеорії та практики. – 2008. – Вип. 244. Т. 2. – С. 424–435.

6. Бутенко, А. П. Диалектика общественного развития [Текст] / А. П. Бутенко, А. А. Шкреба. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 320 с.
7. Илюшечкин, В. П. Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах [Текст] / В. П. Илюшечкин. – М. : Издательство восточной литературы, 1990. – 436 с.
8. Губин, К. Г. Способ формирования доходов: исследование эволюции [Текст] / К. Г. Губин // Социальная экономика. – 2006. – № 1–2. – С. 169–174.
9. Генкин, Б. М. Экономика и социология труда [Текст] : учеб. для вузов / Б. М. Генкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2000. – 399 с.
10. Доклад о развитии человека 2005. Международное сотрудничество на перепутье: помощь, торговля и безопасность в мире неравенства [Текст] : пер. с англ.– М. : Издательство "Весь Мир", 2005. – 416 с.
11. Абрахомсон, П. Социальная эксклюзия и бедность [Текст] / П. Абрахомсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 158–166.
12. Тютюнникова, С. В. Бедность как социально-экономический феномен: содержание, формы, стратегии преодоления в современном мире [Текст] / С. В. Тютюнникова // Социальная экономика. – 2001. – № 3–4. – С. 88–102.
13. Тютюнникова, С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации экономики инверсионного типа [Текст] : дис. ... д-ра экон. наук : 08.01.01. – Защищена 01.10.99 / С. В. Тютюнникова. – Х., 1999. – 460 с.

14. Иноземцев, В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах [Текст] / В. Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 18–27.

15. Волынский, Г. Что такое «социальное рыночное хозяйство» [Текст] / Г. Волынский, И. Тодрина // Бизнес-информ. – 1998. – № 23–24. – С. 28–30.

16. Антропов, В. В. Социальная рыночная экономика: Путь Германии [Текст] / В. В. Антропов. – М. : Экономика, 2003. – 224 с.

17. Государственное регулирование рыночной экономики [Текст]: учеб. пос. для вузов / И. И. Столяров, И. Н. Мысляева, О. В. Катихин, М. А. Пивоварова ; Моск. гос. ун-т М. В. Ломоносова. – М. : Дело, 2001. – 279 с.

18. Энтин, М. Эффективное государство [Текст] / М. Энтин // Тенденции Российско-Европейских отношений. – 2005. – № 4. – С. 15–25.

19. Осипян, А. Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации [Текст] / А. Л. Осипян. – Донецк : Лебедь, 2001. – 302 с.

20. Шлихтер, А. «Третий сектор» (некоммерческий) и гражданское общество США [Текст] / А. Шлихтер // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 12. – С. 31–39.

21. Никитин, С. М. Рынок и социальная политика государства [Текст] / С. М. Никитин, М. П. Степанова // Деньги и кредит. – 2005. – № 1. – С. 12–20.

22. Соболева, И. Социальная политика как фактор устойчивого развития [Текст] / И. Соболева // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 3. – С. 67–73.

23. Булеев, И. П. Возможно ли разделение бизнеса и власти в странах с рыночной экономикой? [Текст] / И. П. Булеев, Н. Е. Брюховецкая

// Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2006. – Вип. 103-1. – С. 58–64.

24. Майданов, В. «Саранча» на медийном полі [Текст] / В. Майданов // Свобода слова 2000. – 2006. – № 51. – С. 1.

25. Губін, К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів [Текст] / К. Г. Губін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право. – 2011. – № 3 (6). – С. 67–74.

Розділ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

1. Коваліско, Н. В. Основи соціальної стратифікації [Текст] : навч. посіб. / Н. В. Коваліско – Львів : «Магнолія 2006», 2007. – 328 с.

2. Основи економічної теорії [Текст] : підруч. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2008. – 448 с.

3. Макеев, С. Статус класового аналізу в сучасній соціології [Текст] / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 81-91.

4. Добреньков, В. І. Соціологія: Соціальна структура і стратифікація [Текст] / В. І. Добреньков. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 536 с.

5. Волков, Ю. Г. Соціологія [Текст] : учеб. для студ. вузів / Ю. Г. Волков, В. І. Добреньков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов / за ред. В. І. Добренькова. – М. : Гардарика, 2003. – 512 с.

6. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків [Текст] : колект. науково-аналітична моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.

7. Ільчук, Л. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс] / Л. Ільчук // Центр перспективних соціальних досліджень. – Режим доступу : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=148:-2010-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24#_ftn17.
8. [Межа бідності в Україні та Європі](#) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zet.in.ua/http://zet.in.ua/socium/mezha-bidnosti-v-ukra%D1%97ni-ta-yevropi/>.
9. Юрчишин, В. «Зарплатні сльози». Хто винен і що робити [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=814.
10. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини (динаміка 2004–2011)» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.
11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
12. [На шляху до кінця світу?](#) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://gvizdivtsi.org.ua/?p=4023>.
13. Програма соціалістичної партії України. Боротьба з соціальною нерівністю, ліквідація бідності [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://spu.in.ua/about/programa#N03>.
14. Соболев, Ю. Пострадянська Росія [Електронний ресурс] / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. – 2011. – 04 берез. – № 8. – Режим доступу : <http://dt.ua/articles/76834>.
15. Соціальна прірва в Україні поглиблюється. Багатії отримують в 9 разів більше бідних [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_raz.html.

16. Яценко, Л. Д. Рівень та якість життя населення України: міжнародні порівняння [Текст] / Л. Д. Яценко, С. І. Лавриненко, Т. В. Цихан // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3 (4). – С. 103-111.

17. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні [Текст] : моногр. / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін. / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – 288 с.

18. Споживчий кошик українця виявився гіршим, ніж пайок військовополоненого у 1941 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/spozhivchiy-koshik-ukrayincyu-viyavivsya-girshim-nizh-rajok-viyskovopoloneno-u-1941-roci.html>.

19. Юрчишин, В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&op_id=1694.

20. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23.12.2010 № 2857-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2857-17>.

21. Колот, А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі [Електронний ресурс] / А. Колот // Дзеркало тижня. – 2010. – 23 січ. – № 2. – Режим доступу : <http://dt.ua/articles/59002>.

Розділ 9. СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ: СУТНІСТЬ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Концепція соціальної держави в Україні (проект) [Електронний ресурс] / Ільчук Л. І., Сивак А. В., Давидюк О. О. // Центр перспективних соціальних досліджень / М-во праці та соц. політики України, Нац. акад. наук. України. – К., 2010. – Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua>

2. Соціальна безпека [Електронний ресурс] / Ю. Б. Поорхнявий, О. О. Волощук, Л. І. Ільчук // Центр перспективних соціальних досліджень / М-во праці та соц. політики України, Нац. акад. наук. України. – К., 2010. – Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua/?pr=6&id=39>.

3. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований [Текст] : моногр. / под ред. А. А. Гриценко. – К. : Форт, 2008. – 928 с.

4. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / М. Ганслі Теренс. – К. : Основи, 1996. – 238 с.

5. Политика доходов и качество жизни населения / под ред. Н. А. Горелова. – СПб. : Питер, 2003. – 653 с.

6. Концепція соціального забезпечення населення України : проект затв. Постановою Верхов. Ради України № 3758 від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 6. – Ст. 31

Розділ 10. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ ВКЛЮЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР

1. Загальна декларація прав людини [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 232.

2. Рівень бідності в США підвищився вперше за 15 років [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 182.

3. Новый доклад Всемирного банка „От реформ переходного периода к сближению экономических институтов в странах Восточной Европы и бывшего Советского Союза с институтами в развитых странах” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // [www. uabanker. net/daily/2008/_1300.shtml](http://www.uabanker.net/daily/2008/_1300.shtml).

4. Катцу Ш. Долаючи кризу [Текст] / Ш. Катцу // Дзеркало тижня.

– 2008. – № 45.

5. Економіка України за січень 2011 року [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 40.

6. Петрушенко М. «У промисловості жіноче обличчя» [Текст] / М. Петрушенко // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 103.

7. Техніки багато, але не української [Текст] // Голос України. – 2011. – № 225.

8. Економіка живиться зовнішнім ресурсом [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 6.

9. Янцова К., Гриценко К. Кредитувати економіку, а не населення // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 30.

10. Колесніков Д. "Необхідна зміна пріоритетів діяльності Мінпромполітики" [Текст] Д. Колесніков // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 139.

11. Брыль Р. Инвесторы выбирают Польшу Р. [Текст] / Брыль // Инвестгазета. – 2006. – № 18-19.

12. Шнырков А. Экономика ЕС-10. Два года после вступления в Союз [Текст] / А. Шнырков // Зеркало недели. – 2006. – № 34.

13. Кокшарев А. Автомобили едут на Восток [Текст] / А. Кокшарев // Эксперт. – 2004 – № 2.

14. Олейник А.К. Страны мира в цифрах – 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arhibook.ru/18125-strany-mira-v-cifrakh-2010.html>

15. Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы [Текст]. – М. : «Права человека», 2005. – 98 с.

16. Надрага В. Трудова міграція: виклики для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/trudova_migratsiya_vikliki_dlya_ukrayini-5323.html

17. Из Украины мигрировали 6,6 млн. украинцев [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.ukrrudprom.ua/news/Iz_Ukraini_migrirovali_66 mln_ukraintsev.html

18. Гайдуцкий А. Миграционный капитал в Украине: скрытая реальность [Текст] / А. Гайдуцкий // Зеркало недели. – 2007. – № 15.